BS1565
.K49

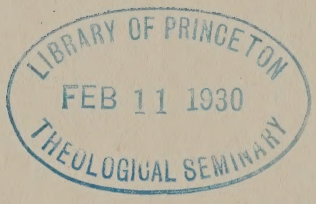

Division BS1565
Section .K49

THE COMMENTARY
OF
RABBI DAVID KIMHI ON HOSEA

COLUMBIA UNIVERSITY PRESS
COLUMBIA UNIVERSITY
NEW YORK

FOREIGN AGENTS

LONDON
HUMPHREY MILFORD
AMEN CORNER, E. C.

SHANGHAI
EDWARD EVANS & SONS, LTD.
30 NORTH SZECHUEN ROAD

LIBRARY OF PRINCETON
FEB 11 1930
THEOLOGICAL SEMINARY

COLUMBIA UNIVERSITY ORIENTAL STUDIES
Vol. XX

David Kimchi

The Commentary of Rabbi David Kimhi on Hosea

EDITED, WITH CRITICAL NOTES SHOWING HIS SOURCES, ON THE BASIS OF MANUSCRIPTS AND EARLY EDITIONS

BY

HARRY COHEN, PH. D.

New York
COLUMBIA UNIVERSITY PRESS
1929

Printed from type.

Printed by Offizin Haag-Drugulin A.G., Leipzig, Germany

FOREWORD

In the following edition of the commentary of the well-known Jewish exegete Kimhi to the Book of Hosea, Dr. Harry Cohen has gone beyond the role ordinarily set for an editor. Naturally, he has done that as the basis of his work—making use of all available early editions and manuscripts to which it was possible to have access. But he has traced all Kimhi's citations to their source—from the Talmud, from the commentaries of Rashi and other exegetes, and from other Rabbinic works. The quotations from the Targum have been compared with the wordings of the early editions and of the chief manuscripts. The same has been done with citations from Kimhi's own works and from the works of other Jewish writers upon Hebrew grammar.

In an extended introduction, Dr. Cohen has treated of all the sources upon which Kimhi has drawn; and especially of the relation between him and two others of his class, Rashi and Ibn Ezra. He has gone further and followed the influence of Kimhi's criticisms and elucidations upon other Biblical critics As Kimhi himself is a deposit—as it were—of three hundred years of traditional exegesis, it is more than of ordinary interest to follow the descent of his own lower down the line—even into the Authorized Version of the English Bible.

I commend heartily Dr. Cohen's work to all scholars interested in the history of the Bible and its interpretation. Dr. Cohen has prepared an English translation of Kimhi's Commentary; but the difficulties of publication are so great in these days that with regret I have suggested to him to omit it in the present work.

RICHARD GOTTHEIL

Columbia University
June 12, 1923.

CONTENTS

Page

FOREWORD v

INTRODUCTION

I. R. DAVID KIMHI'S LIFE AND WORKS ix
II. SOURCES OF R. DAVID KIMHI xvi
SOURCES CITED BY KIMHI xx
III. KIMHI'S RELATION TO HIS SOURCES xxvii

HEBREW TEXT

LIST OF SIGNS AND ABBREVIATIONS 3
INDEX OF HEBREW SOURCES 4
KIMHI'S INTRODUCTION TO HIS COMMENTARY ON HOSEA 9
KIMHI'S COMMENTARY ON HOSEA 11
ADDITIONS AND CORRECTIONS 117
ADDITIONAL NOTES 121

INTRODUCTION

CHAPTER I

R. DAVID KIMHI'S LIFE AND WORKS

In the story of the scientific study of the Bible one name—that of Rabbi David Kimhi—occupies a unique place. In this history which now covers a period of more than a thousand years, he is the only author who left to posterity standard works in exegesis, Hebrew grammar and lexicography, the three chief domains of Biblical study. Neither profoundly original nor attaining to the rank of the early masters Hayyuj and Ibn Janah in grammar and philology or Rashi and Ibn Ezra in exegesis, he nevertheless achieved a remarkable fame and exercised an extraordinary influence.

R. David Kimhi's claim to greatness rests on the fact that he embodies and sums up, in a remarkably clear and lucid style and in an admirably systematic form, the work of previous generations of scholars, particularly the results of the "golden" age of Hebrew and Biblical studies. As a result of his natural gifts and the circumstances of the age in which he lived, his works exercised a profound influence on later generations, not only of Jews but also of Christians. For a number of centuries, they were the authoritative sources and text-books of the scholars and the popular hand-books of the masses.[1] Furthermore,

[1] To Kimhi was applied the saying from *Pirke Abot* (iii, 21) "Without *Kemah* (= fine flour, the etymon of the name *Kimhi*), there is no Torah." His great popularity can be seen by the large number of manuscripts of his works that are extant, a fact already pointed out by De Rossi

his writings, especially his commentaries, had great influence on the translation of the Bible into the vernacular of many countries of Europe. Of special interest to us, is the important part his commentaries played in the English version, where his influence is acknowledged to be felt on every page.[1]

Only scanty details are known of the life of Kimhi, our author sharing in this respect the fate of nearly all Jewish scholars and leaders until modern times. We are not even

---

(— Hamberger, *Hist. Wört.*, p. 166), and especially by the many editions and Latin translations of his works (De Rossi, ibid.; Fürst, *Bibliotheca Judaica,* ii, 183ff.; Schiller-Szinessy, *Ency. Brit.*[9] XIV, 74). His commentary on the Psalms was printed (Bologna, 1477) even before the text itself, a tribute also paid to his commentary on the Prophets, three editions of which appeared in Spain between 1482 and 1492. This commentary alone accompanied the first edition of the text of the Former and Later Prophets, Soncino 1485—86.

Kimhi's works were the foundation of the Hebrew knowledge of the period of the Reformation. Reuchlin (*Rudimenta*, 1506) may be considered his pupil; Münster's lexicon (1523) and grammar (1542) are derived from him; Pagninus' *Institutiones* (1520) and *Thesaurus* (1529) are but elaborations of his *Miklol.* In a separate work that I have written as introduction to the translation of Kimhi on Hosea, which I have in manuscript, I have traced the use of Kimhi's works through the Middle Ages down to modern times, and have shown Kimhi's popularity and influence to extend through the centuries to this day. A notable instance of this influence is the fact that modern exegesis of the Bible contains a large number of the interpretations of Kimhi, although most modern commentators, who use and cite only recent works, are unaware of the true origin of their interpretations.

[1] Comp. McCaul, *R. David Kimchi's Commentary on Zechariah*, London, 1837, p. viii; Wellhausen, in Bleek, *Einleitung in das A. T.*[6], p. 599, note 1; Abrahams, *Cambridge Biblical Essays,* ed. Swete, 1909, p. 170, "simply saturated with Rabbinic exegesis (Kimchi's, in particular)"; Margolis, *The Story of Bible Translations*, Phila., 1917, p. 61, "may be traced in every line of the Anglican translation of 1611."

Although the translators of the King James (*Authorized*) version were well versed in the commentaries of Kimhi, he really entered the English translation in the Genevan version (1560), in which regular use was made of the Latin translations of Pagninus (1527, 28) and Münster (1534, 35), which, in turn, were almost entirely based on Kimhi.

certain of the year of his birth or the date of his death. We know that in 1232 he went to Spain to plead the cause of the Maimunists, in the controversy that had arisen over the philosophical views of Maimonides[1], and that he was then an old man.[2] We know that his father, R. Joseph Kimhi, died when David was a child, for he never refers to him with the usual designation "my teacher," a title which he gives to his brother, R. Moses, under whose care and instruction he grew up. We are informed that he lived in Narbonne, France,[3] and that R. Samuel ibn Tibbon was his intimate friend.[4] We are also told by Kimhi that since childhood he had spent much of his time in the study of the Talmud[5] and books,[6] and that he earned his livelihood as a teacher of Talmud to the youth.[7] Assuming that he was over 70 when he went to Spain, the date of his birth is placed at 1160 and that of his death in 1235, shortly after the burning of the books of Maimonides in Paris.

Despite the intensive study in Jüdische Wissenschaft during the past century, there has not appeared a complete description of Kimhi's life and activities. The one standard biography was written by Geiger (*Ozar Nehmad* II, 157—173)[8] over seventy years ago, and until recently only one other critical

---

[1] *Kobez Teshubot ha-Rambam,* Leipzig, 1859, iii, pp. 1—4; Graetz, *Geschichte*, VII, note 1; Brüll, *Jahrbücher,* IV, 1—33.

[2] So he refers to himself, *Kobez*, pp. 1b, 4a; letter of Alfakhar, *ibid.*, 4b. Comp. also *ibid.*, 7a.

[3] Introd. to commentary on Chronicles. Comp. also *Kobez*, 1b.

[4] *Kobez*, 4a.

[5] *Kobez*, 3a, 3b.

[6] Doubtless grammatical and exegetical works. See conclusion to *Sefer ha-Shorashim.*

[7] Conclusion, *ibid.*

[8] Reprinted in his *Kebuzat Maamarim,* Breslau, 1877, 30—77 and reedited by Poznanski, Warsaw, 1910, 231ff.

study has been made, the dissertation of Tauber,[1] also over sixty years ago. Independent scientific researches on Kimhi's various activities are very few, the works usually cited as sources being but a synopsis of his life or an enumeration of his works. So important a place, however, does Kimhi hold in the history of Biblical study, that there has seldom appeared a scientific article dealing with Biblical exegesis or the study of Hebrew in which the name of David Kimhi is not mentioned.[2]

The period of Kimhi's life and activity falls at the close of the "golden" age of Hebrew literature, an age especially noteworthy for the study of Hebrew grammar and Biblical exegesis. Nearly three centuries had passed since the scientific study of Hebrew, begun by R. Saadya Gaon, and brought to its fruition by the great researches of R. Judah Hayyuj and R. Jonah ibn Janah,[3] had produced a number of new Biblical commentaries and grammatical works. But all this literary

---

[1] *Standpunkt und Leistung des R. David Kimchi als Grammatiker,* Breslau 1867. Tauber's work is severely criticized by Steinschneider (*Heb. Bibl.*, X, p. 110).

[2] For a bibliography on R. David Kimhi, the following are to be added to the works mentioned in the *Jewish Encyclopedia*, VII, pp. 493—97: Box, introduction to Finch, (translation of) *Kimhi on the First Book of Psalms,* London, 1919; Finkelstein, critical edition of *Kimhi on Isaiah* (i—xxxix), New York, 1926; the translations of McCaul, *Kimchi on Zechariah*, London, 1837, and of Greenup, *Psalms* (i—viii), London, 1918; Turner, *On Jewish Rabbis*, New York, 1847, pp. 52—57, 164ff.; Lewis in *London Jewish Chronicle*, Feb. 1889; *REJ.*, 13, pp. 295—96; 54, p. 63; 66, pp. 246—51; 67, pp. 128ff.; 292ff.; Levy, *Die Exegese bei den franz. Israel. von 10. bis 14. Jahr.*, Leipzig, 1873, pp. 27—34; Rosenau, *Jewish Biblical Commentators,* Baltimore, 1906, Ch. V.; Newman, *Jewish Influence on Christian Reform Movements*, New York, 1925, s. index; Hirschfeld, *Literary Hist. of Heb. Grammarians and Lexicographers*, London, 1926, pp. 83—86; Fuenn, *Keneset Yisrael*, pp. 254—55; *Ozar Yisrael*, IX, p. 192; Hones, *Toledot ha-Poskim*, pp. 520—24; Strack, *PRE.*[3], X, pp. 284—86; *Yevrejskaya Encyclopediya*, IX, pp. 469—70.

[3] See below, Chapters II and III.

development, with few exceptions, was in Arabic, and was therefore confined to countries where that language was spoken.

The first to disseminate the advanced Hebrew studies of Spain throughout the rest of the world was R. Moses ibn Chiquitilla,[1] not R. Abraham ibn Ezra, as is usually assumed, although it was the latter who performed this task on a large scale. This activity, however, was brought to a more successful conclusion by the family of the Kimhis. Several factors especially contributed to their success. The Provence, where R. Joseph Kimhi had settled, after leaving his native country Spain owing to the persecution of the Almohades, was admirably adapted for this purpose. It lay between northern France and Spain. It was the meeting place of the two cultures, of the scientific and philosophical studies of Spain and the traditional Talmudic-Biblical studies of northern France. Here was the natural place to harmonize and to combine the two streams of thought.

But another important factor was the peculiar fitness of the family of the Kimhis for the work of transmission and dissemination. They were not mere transcribers or compilers, but natural interpreters and expositors, teachers by nature as well as by profession. Especially is this true of R. David, in whom the didactic talents of the family reached their highest stage.

With the union of the scientific thought of Spain and the devotion to traditional studies of northern France which R. David so well embodies, with the thorough assimilation of his material and complete mastery of his subject, which is evident throughout his works, he combined an unusually able power of systematization and popular presentation. For there

---

[1] Comp. Poznanski, *Mose ibn Chiquitilla*, Berlin, 1895, p. 12.

were two tasks that comfronted him, to publish the results of the two centuries of Spanish study to the non-Arabic speaking world and to bring into one whole this development which lay scattered in a number of independent works. Kimhi, therefore, calls his first work *Sefer Miklol*, "Book of Completion" or "Summing-up," and in the introduction and conclusion to this work he shows himself conscious of the double task of dissemination and unification that he had undertaken. So successful was he, that while he popularized and made current the views of his predecessors, "he at the same time made their works superfluous and helped to sink them in an oblivion from which they were not rescued until the nineteenth century" (*JE.* VII, 494).

In the *Miklol*, consisting of a complete Hebrew grammar and dictionary,[1] Kimhi, in one work, summarized the previous centuries of scientific study and research into Hebrew grammar and philology. In Biblical exegesis, he performed the same feat. In his commentaries, especially on the Prophets and the Psalms, are found the views not only of his many predecessors, but frequent use of the Talmudical and post-Talmudical literature, with which he was thoroughly acquainted. Besides these commentaries, Kimhi also commented on the Book of Chronicles, which was his first essay in Biblical exegesis, and on the Book of Genesis, which was his last work in this field. In connection with his commentaries on Ezekiel and Genesis, he wrote separate allegorical commentaries on Ezekiel's visions and on the cosmogony of Genesis.[2] He is also the author of *Et Sofer*, a compendium for the correct

---

[1] The dictionary was later referred to as a distinct work under the title *Sefer ha-Shorashim;* the name *Miklol* was reserved for the grammar.

[2] The latter has recently been published by my colleague, Doctor Louis Finkelstein, in his critical edition of *Kimhi on Isaiah*, New York, 1926.

punctuation of Scriptural rolls and, in part, of the polemical work *Wikkuah,* printed in the *Milhemet Hobah* (Constantinople, 1710).[1] His letters in the Maimunist controversy, referred to above, have been published in the *Kobez Teshubot ha-Rambam*, part III (pp. 1—4); all other works ascribed to him are in all probability not genuine.

---

[1] Comp. Poznanski (in Geiger, *Kebuzat Maamarim*) p. 242, note *.

CHAPTER II

THE SOURCES OF R. DAVID KIMHI

A proper understanding of R. David Kimhi's position in the history of Biblical study and a correct characterization of his activities cannot be obtained without a knowledge of his relation to his sources.[1] The characteristics of his family and his twofold task have already been pointed out. It is therefore to be expected that his works are a depository of the activities of the preceding generations and that he is greatly dependent on them for his views. He is, however, not a compiler and far from being a copyist and plagiarist, an accusation made against him by the commentator R. Zerahiah b. Isaac[2] and the statesman-author R. Isaac Abarbanel (1437—1508).[3] On the other hand, R. Joseph ibn Caspi

---

[1] Finch, in his translation of *Kimhi on Psalms*, gives (pp. 125–30) what he considers to be an index to the references by Kimhi, in the first book of Psalms, to Rabbinical literature and earlier scholars. This index is based on the notes and comments by Schiller-Szinessy, in his edition of the Hebrew text of this book, indicating Kimhi's sources. Schiller-Szinessy, however, is frequently mistaken in his identification of these sources, and in addition, Finch appears to be unaware of the fact that the references given by the editor of the Hebrew text are not the same as Kimhi's actual citations. Box, in his introduction (p. xxi), makes the same error in his discussion of the sources of the commentary. The index and the discussion are therefore unreliable. As an appendix to his translation (pp. 117—124), Finch gives a long list of "some Hebrew terms employed by Kimhi" and their meanings. Several of these terms are not used by Kimhi, and the list has been taken bodily, without acknowledgment, from Friedlaender's edition of *Ibn Ezra on Isaiah*.

[2] In his commentary on Job, which he completed in 1291.

[3] See his introduction to his commentary on the Minor Prophets.

(1297—1340)[1] and Profiat Duran[2] criticize him because they consider his views to be radically different from those of his predecessors.

The many authors mentioned by Kimhi are almost a complete list of the scholars who flourished in the preceding centuries.[3] Several of the works which he cites, however, were not known to him directly, but he obtained their views through secondary sources or through his teachers and associates. It must be remembered, moreover, that in that period it was not the rule to give the sources of one's views,[4] and citations were often made from memory. Hence we find that Kimhi quotes authors whose works he never read, but whose comments are taken bodily, together with the name of their authors, from the sources that he did have before him. On the other hand, we have comments and interpretations by Kimhi himself which are not original, but which are taken without acknowledgment from earlier scholars. These views are, as a rule, given in an amplified form, in accordance with the Kimhi characteristic of assimilation and amplification.

In order to show Kimhi's relation to his sources, I am giving in this chapter a complete list of the authors and works which he cites by name. This, however, gives only a partial view of Kimhi's debt to his predecessors or his use of them. I have therefore made a detailed comparison of Kimhi's comments on Hosea, verse by verse, with every exegetical, gram-

---

[1] In his grammatical works and dictionary.

[2] Author of the celebrated grammar *Maaseh Efod* (1403). Kimhi was defended against the attacks of Caspi and Duran by R. Elisha b. Abraham in his *Magen David* (Constantinople, 1517).

[3] Kimhi does not cite any Karaite author, but a number of their interpretations undoubtedly entered his works through Ibn Ezra.

[4] As Goldziher (*Studien über Tanchum Jeruschalmi*, Leipzig, 1870, p. 3) points out, the people were interested in the views rather than in those who propounded them, in the books and not in the authors.

matical and lexicographical work of his predecessors, which as far as I know has been published, wherein any interpretation or comment on Hosea is found, as well as with any other earlier work which may have influenced Kimhi in his interpretation of Hosea. These comparisons I have given in my Hebrew notes to the text of the commentary, and an analysis of the similarities pointed out in the notes, with special reference to his chief sources, is made in the next chapter.

A problem that must here be discussed because of its important bearing on the relation of Kimhi to his sources is the question whether or not he knew Arabic. Geiger,[1] Tauber[2] and Schiller-Szinessy[3] are of the opinion that he was unacquainted with this language, but this cannot be correct in view of the large number of his Arabic quotations[4] and the frequent reference to the Arabic works of R. Saadya and R. Jacob b. Eleazar, as well as to other authors who wrote in Arabic, whose comments could only have been taken from the original works. Likewise untenable, however, is the opinion of Poznanski[5] and Eppenstein[6], that he was well versed in the language. For we must consider his mistakes, especially in grammatical expressions, in citing the Arabic,[7] his constant reference to Ibn Janah, Ibn Ezra and his father for his Arabic interpretations, and also the fact that he always uses, whenever available, a translation instead of the original Arabic work. The correct view, to my mind, is that of my late teacher, Doctor Israel Friedlaender,

---

[1] *Kebuzat Maamarim*, edited by Poznanski, p. 232.

[2] *Standpunkt*, etc., p. 13.

[3] *Encyclopedia Britannica* (9th ed.), XIV, 74.

[4] There are about 140 comparisons in the Dictionary, 18 in the *Miklol*, and more than 75 in the commentaries.

[5] In his Mose ibn Chiquitilla, p. 62, and *JQR.*, NS., XV, p. 12.

[6] *Monatsschrift*, 1897, pp. 27, 165–68; 1904, pp. 617–18.

[7] Comp. Tauber, *op. cit.*, p. 14ff., and Eppenstein, *Monatsschrift*, 1897, p. 166.

who expressed to me the opinion that Kimhi did know Arabic, but his acquaintance with the language was limited. It was similar to that of a child, who lives in the home of a present —day immigrant where the native language is still used, to speak and understand the language of his parents. Kimhi knew many Arabic words and expressions, but he was unacquainted with its grammar and read the language with difficulty.

The editions of the works of Kimhi that I used in this introduction and in my notes are given below in the list of Hebrew sources (pp. 4—7).[1] For the Book of Psalms I used the edition of Schiller-Szinessy (Ch. i—xli), and the first edition (Bologna, 1477); and for Isaiah, the edition of Finkelstein (Ch. i—xxxix), and the Soncino edition (1486). The citations in the *Et Sofer* and in his Letters are given (with the exception of Alfasi) in the notes to the following list of sources, as only the Masorites Ben Asher and Ben Naphtali, Hayyuj, Ibn Janah and R. Samuel ha-Nagid are referred to by name in the Et Sofer, and R. Sherira Gaon, his son R. Hai, Alfasi, Maimonides and R. Samuel ibn Tibbon in his Letters.

---

[1] Of the many editions of Kimhi on Hosea, especially interesting is the corrected (but uncritical) edition of his commentary on the Minor Prophets, published by Stephanus, Paris, 1540. Kimhi was corrected on the basis of Rashi, Ibn Ezra and grammatical exactness by Fr. Vatablus, who may, however, have had manuscript material.

SOURCES CITED BY KIMHI

	Miklol	Dictionary	Commentary
Abraham b. Hiya (1065—1136)[1]			3
Alfasi, Isaac (1013—1103)[2]			
Ali b. Judah ha-Nazir (10th cent.)[3]	1		
Amram (Gaon 856—874)[4]		1	
Aristotle[5]			1
Aruk (1101)[6]		4	6
Asaph Judaeus (7th cent.)[7]			1
Bekor Shor, Joseph (c. 1170)[8]			1
Ben Asher, Aaron (10th cent.)[9]	13	11	9
Ben Naphtali, Moses (10th cent.)[10]	11	10	5

---

[1] Genesis 1.21; Jeremiah 9.23; Psalms 147.4.

[2] In his Letters, *Kobez Teshubot ha-Rambam*, iii, 3b.

[3] *Miklol 81b.* Perhaps identical with Judah b. Eli (Ali), the Tiberian. See *JE.*, VII, 341—42; Malter, *Saadia Gaon*, Phila., 1921, p. 33.

[4] *s. v.* קלס.

[5] Isa. 40.12. See also citations at end of this chapter.

[6] *s. v.* דרדר, נץ, פקע, שכר. II Kings 23.7; Isa. 41.9; Ezek. 27.17, 41.24; Hosea 7.11; Obadiah 1.1.

[7] Hosea 14.8. See Chapter III.

[8] Genesis 45.24. Geiger (ed. Poznanski, p. 175) believes this to be a scribal addition, but Poznanski (*ibid.*) considers it genuine. The fact that this comment and the views of Rashbam and Rabbi Jonah, which are also cited, are merely strung together without any interpretation of the passage by Kimhi himself, indicates that these three citations are not by Kimhi but are marginal comments. Furthermore, Kimhi nowhere else quotes these scholars, and the citation of Rabbi Jonah, as Geiger (*ibid.*) points out, is distinctly spurious.

[9] Cited alone *Miklol* pp. 32b, 39a, 72a, 123b, 140a, 149a. Dictionary *s. v.* עוף. Judges 6.19; Isa. 11.14; Jer. 37.13; Ezek. 16.18. *Et Sofer* 4b.

[10] Cited alone *Miklol* pp. 8a, 78b, 79b, 155b. Ben Asher and Ben Naphtali cited together: *Miklol* 5b, 17b, 81a, 86a, 94a, 123b, 124a.

	Miklol	Dictionary	Commentary
Benveniste, Isaac (c. 1200)[1]	1	1	
Dunash b. Labrat (c. 920—990)[2]		4	1
Eldad ha-Dani (c. 885)[3]		1	
Geonim[4]		4	6
Hai (Gaon 998—1038)[5]		18	11
Hayyuj, Judah (c. 950—1000)[6]	47	98	9
Hefez b. Yazliah (10th cent.)[7]		1	
Ibn Bal'am, Judah (c. 1080)[8]		2	
Ibn Bakuda, Bahye (c. 1040)[9]			1
Ibn Chiquitilla, Isaac (c. 1000)[10]	1		
Ibn Chiquitilla, Moses (c. 1070)[11]	3	6	5
Ibn Daud, Abraham (c. 1110—1180)[12]			1
Ibn Ezra, Abraham (1092—1167)[13]	7	60	165

Dictionary *s. v.* רצח, רפה, קטר, לז, כתב, יקר, יפה, ילל, דרבן, דרך. I Sam. 24.9; Ezek. 23.41, 31.7; Micah 6.14; Psalms 62.4. *Et Sofer* 30a.

[1] *Miklol* p. 158a. Dictionary *s. v.* חלף.

[2] *s. v.* יאר, פקד, פאר, עלה. Isaiah 27.3.

[3] *s. v.* שנה. Quoted from Ibn Janah, Dictionary *s. v.*

[4] *s. v.* פקע, קיק, רעל, שדר. Gen. 8.7, 38.26; I Sam. 28.24; II Kings 4.39; Isaiah 3.19; Jonah 4.6.

[5] See Dictionary, p. vii. Josh. 21.7; Judges 4.18; I Sam. 28.24; Isa. 5.2; Jer. 8.7, 12.6, 17.6; Ezek. 19.10; Hosea 3.2; Ps. 5.1, 68.17. Also in Letters, *Kobez*, p. 3b.

[6] *Miklol* pp. 1a, 33b, 49a, 53b, etc. See Dictionary, p. xv. Judges 2.15; II Sam. 3.35, 20.13; Isa. 40.15; Jer. 6.2; Jonah 4.1; Nahum 2.3, 3.10; Psalms 85.2. *Et Sofer* 19a.

[7] *s. v.* קצע.

[8] *s. v.* לאך, כלל. See Chapter III; Poznanski, *JQR.*, NS., xv, p. 11.

[9] Psalms 35.10.

[10] *Miklol* p. 95a. Cited in name of Ibn Janah.

[11] *Miklol* pp. 34a, 36b, 62a. See Dictionary, p. xxxiv. Genesis 30,11; Isaiah 65.10; Psalms 8.3, 77.5, 132.6.

[12] Zechariah 11.4. Comp. Dict. *s. v.* חבל and *JE.*, VII, 260.

[13] *Miklol* pp. 36b, 37a, 38a, 44a, 62b, 133b, 188a. See Dictionary, p. ii. Genesis 1.1, 1.1, 1.1, 1.2, 1.3, 1.5, 1.5, 1.6, 1.9, 2.4, 2.8, 2.8, 3.1, 3.1, 3.7, 3.16, 4.7, 6.2, 9.13, 9.16, 14.23, 31.19, 46.14; no citation in Joshua; Judges 5.4, 11.6, 18.5; I Sam. 3.8, 19.3, 27.10; II Sam. 5.16, 13.39; I Kings 2.28;

	Miklol	Dictionary	Commentary
Ibn Ezra, Moses (c. 1070—1139)[1]			1
Ibn Gabriol, Solomon (c. 1028—1058)[2]	1		5
Ibn Gayyat, Isaac (1038—1089)[3]	1	6	
Ibn Janah, Jonah (c. 990—1050)[4]	53	334	28
Ibn Koreish, Judah (c. 900)[5]		1	
Ibn Tibbon, Samuel (c. 1150—1230)[6]			2
Israeli, Isaac (c. 832—932)[7]			2
Ibn Zaddik, Joseph (d. 1149)[8]			1
Isaac b. Saul (c. 1000)[9]		1	
Jacob b. Eleazar (c. 1200)[10]	10	21	1
Jerome[11]			1

II Kings 18.20, 23.30, 24.18; Isaiah 1.5, 24.1, 27.9, 34.16, 36.5, 38.17, 38.19, 40.2, 40.12, 43.10, 43.11, 43.14, 44.2, 44.21, 44.25, 45.16, 45.24, 47.13, 48.13, 48.16, 51.6, 52.14, 54.11, 55.2, 57.3, 59.20, 61.6, 65.17; Jeremiah 10.18, 22.11, 33.26, 49.15; Ezek. 27.5; Hosea 11 citations (see Chapter III); Joel 3.1; Amos 3.3, 3.4, 3.5, 8.12, 9.6; Obad. 10; Jon. 2.4; Habak. 1.13, 2.15, 3.1; Zeph. 1.8, 1.9, 1.14, 3.5, 3.9; Ḥag. 1.11; Zech. 7.14, 8.7, 9.8, 9.10, 11.7, 12.1, 13.7, 14.8, 14.9; Mal. 3.16; Psalms 56 citations; I Chron. 2.15; II Chron. 30.17.

[1] Isaiah 51.1. Perhaps also referred to as חכם נדול בשמוש הלשון (*Miklol* 21a).

[2] *Miklol* 38a. Jeremiah 2.24; Psalms 25.9, 37.8, 37.23, 119.1. Also *Miklol* 156b and Dict. *s. v.* סבא as בעל השיר.

[3] *Miklol* 145b. See Dictionary, p. xxxi.

[4] *Miklol* pp. 1a, 1a, 4a, 4a, 4a, 22a, 35a, 37b, etc. See Dictionary, pp. xxii—xxiii. Judges 5.25; I Sam. 27.10; II Sam. 3.35, 16.6, 20.13; II Kings 5.12, 19.28; Isaiah 13.10, 41.19; Jer. 2.10, 2.12, 8.18, 10.24, 33,26, 50.6, 51.39; Ezek. 28.14, 40.43; Amos 9.1; Nahum 2.3, 2.14, 3.10, 3.17; Habak. 2.17; I Chron. 2.15, 12.32; II Chron. 1.13, 2.8. *Et Sofer* 3b.

[5] *s. v.* שנה. Quoted in name of Ibn Janah from Dictionary *s. v.*

[6] Allegorical comment. on Gen. 3.6; Jer. 17.12. *Kobez*, 4a.

[7] Gen. 1.2, 1.10. The commentary on *Sefer Yezirah* is here quoted.

[8] Genesis 2.7.

[9] *s. v.* עיר. Cited in name of Ibn Janah, from Dictionary *s. v.*

[10] *Miklol* pp. 3b, 7a, 55a, 68b, 71b, 115a, 120b, 124b, 146a, 158a. See Dictionary, p. xxviii. Genesis 49.6 is a scribal addition.

[11] Psa lms 110.7. In Dictionary *s. v.* עלק, Kimhi appears to refer to a Provençal translation.

	Miklol	Dictionary	Commentary
Jossipon[1]		2	6
Jonah, Rabbi[2]			1
Judah ha-Levi (c. 1086—1140)[3]		1	4
Kalonymus of Rome (c. 1030—1096)[4]			1
Kara, Joseph (c. 1070—1140)[5]			2
Kimhi, Joseph (c. 1105—1165)[6]	35	253	330
Kimhi, Moses (c. 1130—1190)[7]	8	10	13
Maimonides, Moses (1135—1204)[8]		2	46
Masorah[9]			
Menahem b. Saruk (c. 910—970)[10]	1	3	2

[1] Dictionary *s. v.* פנג, משך. Genesis 10.2, 10.4; Ezekiel 27.17; Haggai 2 6, 2.8; Psalms 120.5. Cited as יוסף בן גוריון.

[2] Genesis 45.24. This comment is a scribal addition, as the author referred to is probably R. Jonah Gerondi (d. 1263). See note 8, p. xx.

[3] *s. v.* לון. Gen. 1.2; Isa. 6.3; Jer. 10.16; Psalms 139.3.

[4] I Samuel 25.18. Cited in name of Rashi, *ad loc.*

[5] Genesis 19.31. Perhaps a scribal addition, as it apparently is not found in MS. München 28 (Steinschneider, Cat., p. 13, is not clear here). See also note 8, p. xx; Geiger (ed. Poznanski), p. 176; and below, Chapter III.

[6] *Miklol* pp. 7a, 21a, 22b, 44a, 47a, 53b, etc. See Dictionary, p. xxvii. Genesis 19 citations; Joshua 7.25, 10.12; Judges 5.26, 9.13, 9.31, 11.31; I Sam. 14 citations; II Sam. 9 citations; I Kings 6 citations; II Kings 9 citations; Isaiah 75 citations; Jeremiah 51 citations; Ezekiel 24 citations; Hosea 25 citations (see Chapter III); other Minor Prophets 40 citations; Psalms 47 citations; Chronicles 5 citations.

[7] *Miklol* pp. 38a, 63b, 64b, 64b, 77b, 93b, 121a, 133a. See Dictionary, p. xxxix. Joshua 14.8; Judges 5.26; I Sam. 4.19; II Kings 3.27; Isa. 10.5, 11.5, 19.6, 41.24; Jer. 6.18; Ezek. 21.20; Hosea 11.8; Micah 8.1; Habak. 2.4. See Chapter III.

[8] Dictionary *s. v.* נסה, תמז. Genesis 1.1, 1.1, 1.1, 1.2, 1.3, 1.6, 1.9, 1.31, 5.4, 28.13; Allegorical comment. on Gen. 3.6; Joshua 6.26; Judges 10.16; I Sam. 28.34; I Kings 18.37, 22.20; Isaiah 3.3, 6.2, 6.2, 30.26, 51.6; Jeremiah 1.5. 7.22, 9.23, 13.1, 14.11, 51.64; Ezek. 3.12, 8.14; Alleg. comment. on Ezek. ver. 11, 19, 26, 28; Joel 3.1, 3.3, 3.3; Zech. 5.9, 14.4, 14.5, 14.9; Ps. 4.5, 16.8, 19.2, 35.10, 51.14, 94.9. Also in Letters, *Kobez*, p. 3b.

[9] The sources are discussed in Chapter III. See also note 3, p. xx, and notes 9 and 10, p. xx.

[10] *Miklol* 38a. Dictionary *s. v.* כרה, פאר, קלל. II Sam. 3.25, 4.2.

	Miklol	Dictionary	Commentary
Midrash[1]			
Miklol, Sefer[2]			130
Mishnah[3]			
Nissim b. Jacob (c. 1030)[4]			1
Onkelos[5]			
Paitanim[6]	1	5	1

[1] Kimhi's relation to the Midrash is discussed in Chapter III. He quotes it frequently, but only the following are expressly named: Bereshit Rabbah, *Miklol* 50b; Dictionary *s. v.* בטן, נפר, דרדר, לוט, נכש, עין, צבע, צפה, שעה, p. 416; Genesis, very frequently; Josh. 5.2, 7.21; I Sam. 9.5, 13.20, 13.23, 14.26; Isaiah 21.5, 44.24; Ezek. 5.1, 41.24; Psalms 132.2; I Chron. 12.33, 29.10; II Chron. 13.20.—Middot, Thirty-two, I Kings 7.15; II Sam. 24.9; Jer. 33.26; I Chron. 21.5.—Midrash Hazit, *s. v.* שבל; Isa. 47.3; Alleg. comment. on Ezek. v. 27.—Midrash R. Tanhuma, *s. v.* מוט, תנן, p. 417; Gen. 48.19 (an addition?); Ps. 99.7.—Pirke de-Rabbi Eliezer, *s. v.* עור; Gen. 1.9; II Sam. 8.1; Isa. 27.1 (see end of this note); Jonah 1.6, 2.1, 2.9; Ps. 19.7; Alleg. comment. on Ezek. v. 27.—Seder Eliyyahu Rabbah, I Chron. 8.9.—Sifra, *s. v.* בהק, גבח, כרמל, נשא, שחט, שלם, שקערר, תנך.—Sifre, *s. v.* גוס, שכר; Genesis 6.2; Amos 6.7.—Wayyikra Rabbah, *s. v.* אהב, ברבר, זיז, שמך, שקר; Judges 4.18; I Sam. 9.2; I Chron. 8.33.—Yelammedenu, *s. v.* בוק, נפר, מכר; Genesis 49.5 (an addition?). Although Kimhi does not mention the Baraita de-Shemuel ha-Katan, he quotes it under the title Pirke de-Rabbi Eliezer in Isa. 27.1. Comp. Zunz in *Heb. Bibl.*, V, p. 15. Kimhi also may have used (Hosea 12.5) the Midrash Abkir, but the source here is probably the Tanhuma. Comp. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, V, Phila., 1925, pp. 305–06.

[2] Referred to frequently in the Dictionary. Gen. 10 citations, Joshua 9; Judges 7; I Sam. 5; II Sam. 4; I Kings 7; II Kings 3; Isa. 24; Jer. 15; Ezek. 12; Hosea 3, other Minor Prophets 2; Psalms 19; Chronicles 10 citations. *Et Sofer* 16b.

[3] Frequently quoted, but cited by name only as follows; *Miklol* 20a, 141a, 142b, 189a, 190b; Dictionary, 78 express references; Gen. 3; Judges 2; I Sam. 9; II Sam. 1 (7,8); I Kings 3; II Kings 1 (5.8); Isa. 8; Ezek. 20; Hosea 1 (9.16); other Minor Prophets 6; Psalms 6; Chron. 3 references. Tractates are named very rarely, see below, note 10, p. xxvi.

[4] Genesis 5.3.

[5] Expressly by name: Dictionary, 21 citations; frequently in Genesis, and 33 citations by name in the other commentaries. See note 11, p. xxvi.

[6] Cited as פייטים. *Miklol* p. 77a (comp. 21a). Dictionary *s. v.* עבר, עתר, פענח, קא, (comp קלם). Ezekiel 23.5.

	Miklol	Dictionary	Commentary
Rashi (1040—1105)[1]		19	43
Saadya Gaon (882—942)[2]	1	42	69
Samuel b. Hophni (d. 1034)[3]			2
Samuel b. Meir (c. 1085—1174)[4]			1
Samuel ha-Nagid (c. 982—1056)[5]	4	4	4
Seder Olam[6]	1		58
Sefer Oklah we-Oklah[7]	2	1	
Sefer Yezirah[8]	2		9
Sherira (Gaon 968—998)[9]		2	
Talmud[10]			
Targum[11]			

---

[1] See Dictionary, p. xiv. Genesis 1.1, 30.30; Josh. 3.3, 7.22; I Sam. 14.25, 21.7, 25.18; II Kings 8.22, 14.22; Isaiah 38.14; Jer. 8.7; Ezek. 4.4, 5.16, 29.21, 37.2, 38.20, 40.6, 40.6, 40.11, 40 12, 40.13, 40.13, 40.15, 41.10, 41.12, 41.13, 41.14, 41.22, 41.25, 42.5, 45.3, 45.15; Hos. 2.17, 3.2, 5.10, 8.13, 11.7; Amos 2.6, 3.12, 3.12; Zech. 4.2, 13.7; II Chron. 2.1 (from Kings). Rashi is not cited in Judges, II Sam., I Kings, or in Psalms. See also Chapter III.

[2] *Miklol* 72a. See Dictionary, p. xlii. Gen. 1.2, 2.5, 3.1, 9.13, 10.2, 10.3, 10.7, 10.14, 10.29, 43.11, 45.17, 49.24; Josh. 8.32; Judges 6.39; I Sam. 14.44, 28.24; II Sam. 12.11, 21.1, 21.1; I Ki. 18.37; Isa. 1.30, 5.2, 7.4, 18.2, 38.11, 38.14, 40.31, 45.7, 48.16, 49.12, 54.11, 57.9, 58.14; Jer. 4.10, 17.12, 47.4; Ezek. 14.9, 18.5, 21.8; Hosea 14 citations (see Chapter III); Joel 4.19; Amos 2.4; Zech. 6.2; Psalms 41.11, 45.7, 51.5, 52.9, 78.47, 90.1, 99.7, 100.3, 103.5, 120.1, 144.15, 150.4.

[3] I Sam. 28.24; Jonah 4.6.

[4] Genesis 45.24. This is a scribal addition, see note 8, p. xx.

[5] *Miklol* 17b, 49b, 62b, 101b. Dictionary *s. v.* דרש, יצב, שרר, שמע. Joel 1.15; Nahum 2.8; Habak. 2.6; Psalms 109.10. *Et Sofer* 28a.

[6] *Miklol* 45b. Gen. 11.32; Judges 6.8, 11.26, 17.1, 18.1; I Sam. 7.5, 13.1; I Ki. 11.39, 15.33, 15.33, 16.21, 16.22; II Kings 26 citations; Isa. 6.4, 13.19, 17.14; Jer. 28.1, 47.1, 51.9, 52.30; Ezek. 8.1, 20.1, 29.17, 29.17, 31.10; Joel 1.1; Amos 3.12; Nah. 1.1; Habak. 1.1; II Chron. 13.20, 16.1, 21.12, 22.2.

[7] *Miklol* 101b, 146b. Dictionary *s. v.* קרב.

[8] *Miklol* 78a, 81b. Gen. 1.2, 1.2, 1.2, 1.2; Jer. 17.12; Allegor. commentary on Ezek. v. 14; Zech. 4.2; Psalms 89.13, 132.2.

[9] Dictionary *s. v.* דרף, ספל. Also in Letters, *Kobez* 3b.

(Foot notes 10 and 11 next page!)

In addition to the above, Kimhi mentions, but does not name, המדקדקים (the grammarians), whom he also cites as קצת המפרשים; רוב שאר המדקדקים, שאר המדקדקים, רוב המדקדקים, המדקדקים (the commentators), who are also referred to as קצת המפרשים and רוב המפרשים, and whose views are usually introduced by the phrases יש מפרשים or יש אומרים, occasionally by פירשו בו, ופירשו, ואמרו; חכם גדול בשמוש הלשון (*Miklol* 21a), perhaps referring here to R. Moses ibn Ezra; בעל השירים (*Miklol* 77a); בעל השיר (*Miklol* 156b; Dict. *s. v.* סבא), by whom R. Solomon ibn Gabirol is meant; בעלי השיר (*Miklol* 158a); חכמי המחקר (Dict. *s. v.* בהת; Gen. 1.1, 1.6, 1.9, 1.16, 1.26; Allegorical comment. on Gen. 2.22, and on Ezek. 10.12; Psalms 102.27, 104.30); בעלי הקדמות (*s. v.* ספה); בעלי התכונה (Gen. 1,16); חכמי הנסיון (Gen. 1.25); החכם (Gen. 3.22, 16.6; Jer. 2.35); קדמונים (II Sam. 1.10); חכמי התכונה (Isaiah 40.26); חכמים (Jer. 9.23; Psalms 145.17, comp. 148.4); פילוסופים (Jer. 10.3; Psalms 148.4 חכמי הפילוסופיא); חכמי התולדת (Psalms 147.4); זקן אחד (Psalms 50.20); חכמי התבונה (Psalms 148.8).

---

[10] Kimhi makes very frequent quotations from the Talmud, (see Chap. III for a discussion of his relation to the Rabbinical literature), but expressly named are only the following tractates. Berakot, Jer. 12.17; Psalms 103.2.—Shabbat, *s. v.* לעט; Ezek. 23.15.—Pesahim, Dictionary p. 418. —Yoma, Ezek. 38.6.—Sukkah, Ezek. 42.12.—Tosefta Sukkah, Ezek. 47.1.—Beza, I Sam. 13.20.—Nedarim, *Et Sofer* 2a.—Sanhedrin, Ezek. 37.1.—Shebuot, *s. v.* ידה.—Zebahim, I Chron. 26.15.—Tamid, I Chron. 26.15.—Middot, *s. v.* קטר, לול, דלת, ארה; Ezek. 40.5 and 13 other citations in Chap. 40—46; Zech. 6.14.—Kelim, I Sam. 13.20.—Ohalot, *s. v.* רוף.—Parah, *s. v.* ימן. The Talmud Yerushalmi is cited as follows, without, however, the tractate being named: Dictionary 7 citations; Josh. 8.33; II Sam. 3.5, 5.13; I Ki. 16.34; II Ki. 17.30, 17.31; Hos. 6.8; II Chron. 4.6, 26.19.

[11] Kimhi's copious use of the Targum—Onkelos, Jonathan and Targum Yerushalmi—is dealt with in Chapter III. See note 5, p. xxiv above for the references to Onkelos. The references to Jonathan are too many to be set down here. Targum Yerushalmi is cited by name as follows: Dictionary 13 citations; Gen. 1.5, 1.11, 1.14, 2.8, 4.8, 4.26; I Sam. 2.14; II Sam. 21.19; Isa. 15.1, 54.12; Jer. 17.1; Ezek. 1.3, 5.1; Hos. 13.14; Ps. 80.14.

CHAPTER III

KIMHI'S RELATION TO HIS SOURCES

In the description of the relation of Kimhi to his sources which is given in this chapter, detailedreference is made to the sources which he cites, or which may have influenced him, in his commentary on Hosea. The discussion, however, is not limited to the several thousand references and similarities which I have pointed out in my notes to the text of the commentary on Hosea, but the analysis of Kimhi's relation to his predecessors is made on the basis of all his citations in all his works. The sources are referred to chronologically, beginning with the Bible, the Targum and the Rabbinical literature, then the individual scholars, beginning with R. Saadya.

The primary source of Kimhi in his exegesis of the Bible is the Bible itself. He exercises very great care to obtain a correct reading of the text,[1] and his remarks on the Masorah are so many and so detailed that a "small" Masorah can be compiled from his works.[2] He strongly adheres to the integrity

---

[1] He frequently cites the readings of correct Biblical texts (ספרים מדויקים) and variant readings found in most scrolls (ברוב ספרים) and in some scrolls (במקצת ספרים). He also refers to specially correct texts of great repute, the *Sefer Yerushalmi* in Saragossa (*Mik.* 46b, 164a, 164b; Dict. *s. v.* קשב, comp. *s. v.* חול, רקח; *Et Sofer* 31b), which was used by Ibn Janah and which he himself saw; the famous *Sefer Hilleli* (*Mik.* 71a, 115a; Dict. *s. v.* דרש, שום; Psalms 109.10), the readings of which he probably obtained from the work of R. Jacob b. Eleazar; a *Codex Damascus* (*Miklol* 73b) and a *Sefer Babli* (*s. v.* רקח), both cited in the name of Ibn Janah; and the *Codex Severus* (Gen. 1.31). His great interest in the correct reading of the text is shown by his writing the *Et Sofer* to aid the scribe.

[2] His Masoretic comments are not merely the variants of the *Kere*

of the Masoretic text, and considers the *Kere* (Masoretic text as read) and the *Ketib* (M. T. as written) to be of equal validity. He therefore comments on both, following, in this respect, one of the characteristics of Saadya's exegesis.[1]

His view of the origin of these differences in the *Kere* and *Ketib* is interesting and quite modern. They are due, he tells us (Int. to the Prophets), to the confusion of texts that arose in the Babylonian exile, so that when the men of the Great Synagogue came to determine the proper text, they were unable to decide in certain cases which reading was correct, and therefore, in adopting one reading, placed the other in the margin. A similar explanation is given in II Sam. 15.21 (comp. II Sam. 16.2); I Ki. 17.4; I Chron. 1.7; Gen. 10.4.[2]

To Kimhi, there can be no deviation from the Masoretic text. This text is not only the letters and words, but also the vowels (*Mik.* 182b, 176a, Judges 1.24), to which he ascribes Mosaic origin (*Mik.* 73a). He therefore rejects (Hos. 8.13) the interpretation of Rashi because it necessitates a different vocalization, and for the same reason objects to the comments of Ibn Ezra in Isa. 38.17, 43.14, Dict. *s. v.* איש, and even of his father, *s. v.* איש, יחל (comp. *s. v.* עלה), Hayyuj *s. v.* בנה (comp.

---

and the *Ketib*, which he usually notices, or the notations of the Masoretic collections, citing also variants in these collections, but are much more extensive. He also cites the readings of Ben Asher and Ben Naphtali. the *Sefer Oklah we-Oklah* and the work of Ali ha-Nazir (see Chapter II); the differences between the East and the West (II Sam. 6.23; Ezek. 31.10; comp. also *Mik.* 140a, Dict. *s. v.* איל, חול, Judges 12.6, 16.28; Zech. 14.5, *Et Sofer* 4b); the *Mahzora Rabba* contrasted with *Tiberias* (*Miklol* 140b, *Et Sofer* 4b); the *Baal ha-Masorah* (*Mik.* 19b, Dict. *s. v.* איש, בער, היה, מרה, סור, סכל, סור, II Kings 4.39; Psalms 119.172); and a responsum of R. Hai Gaon in regard to two verses found in incorrect texts (Josh. 21.9). Comp. also Tauber, *op. cit.*, pp. 20ff.; Finkelstein, pp. xxiv ff.

[1] This characteristic was already pointed out by Ibn Ezra, Isa. 49.5.

[2] Comp. also II Kings 4.23, 6.25, 7.12, 18.27; Jer. 3.2, 28.1, for other reasons given by Kimhi for these differences.

s. v. יקר, כפה), and Ibn Janah, *s. v.* בנה, לען. He calls attention further to paraphrases of the Targum as not being in accordance with the accepted vocalization (Hos. 12.1; Zech. 14.5; II Sam. 19.15; Isa. 38.19, 56.11; Jer. 11.20; Dictionary, *s. v.* נום).

His view of the authority of the Masoretic text does not, however, extend to the accents as being binding on the exegesis of the Bible. Differing from most commentators, he avowedly disregards them and he lays down the rule (Hos. 12.12), אין כל טעמי הפירושים הולכים אחרי טעמי הנקוד "Interpretations of Biblical passages do not always follow the accents." Similar comments are made on Jer. 17.2; Zech. 1.1; Isa. 45.8; I Ki. 20.33.[1] From his references to מתקני הנקוד (*Mik.* 54b) and מתקני הטעמים (*Mik.* 55a), it is evident that he considers the accents and punctation to be a later development.

His independence of the accents is shown by his occasional gnori ng the verse-division, here again following the example of Saadya, according to whom there are ten verse-pairs in the Bible which belong together.[2] Two of these instances are found in Hosea (4.10, 10.12), but only one of them (4.10) is referred to by Kimhi, who simply cites Saadya's interpretation without any comment. He follows Saadya, however, in II Chron. 30.17 (comp. *s. v.* עד), in Hag. 2.4, and in Job. 17.5 (see *s. v.* רמם), in joining two verses together, but does not mention his name, and independently ignores the verse division in Jer. 49.11 and Gen. 22.4.[3] In Josh. 13.3 he refers to the Rabbis as disregard-

---

[1] See also my notes below to pp. 28 [12], 67 [19], 77[9], 102 [17], 104 [7]. Comp. also Ackermann, *Beiträge zur Gesch. Hebr. Accentuation*, Berlin, 1893, p. 35; *JE.* I, 157—58.

[2] Comp. Ackermann, Chapter I, and my note to 4.10 below.

[3] In Jer. 17.11 Kimhi mentions Saadya's ignoring the verse division, but does not accept his interpretation; in Jer. 10.17 Kimhi cites his father's ignoring the division, but does not mention Saadya, although one of the ten verse-pairs is found here; and in Dictionary *s. v.* שכר he refers to his brother and Saadya joining the verses in Proverbs 26.9,10 together. This

ing this division. The Targum also, he points out (Judges 12.4; Joel 4.21), does not follow the accents, although in Judges 8.17 he accepts the interpretation of the Targum because it is supported by the accents.

Kimhi's knowledge of the Bible was thorough, but as he usually relied on his memory in making quotations, we find that many of his Biblical citations are inaccurate. Without doubt, a number of these errors are due to later scribes, but Kimhi himself frequently makes an incorrect quotation or even confuses verses. See below my notes to pages 10 [15], 15 [15], 16 [4], 18 [4], 19 [7], 19 [9], 19 [11], 20 [8], 20 [17], 23 [14], 26 [4], 29 [6], 30 [15], 30 [16], 30 [17], 31 [1], 31 [2], 32 [6], 33 [4], 33 [7], 41 [20], 47 [7], 47 [8], 47 [12], 48 [18], 52 [8], 54 [21], 57 [3], 58 [7], 59 [4], 61 [4], 66 [16], 67 [7], 74 [3], 77 [2], 84 [8], 89 [2], 92 [15], 96 [2], 97 [7], 98 [4], 104 [18], 110 [7], 113 [1], 113 [9].

The first work that Kimhi, in his exegesis, utilizes after the Bible text is the Targum. His relation to this source may be summed up as follows. He quotes the Targum more copiously than any other Biblical commentator, citing also variant readings; it is the first source to which he turns from the text, but his use of it is critical and independent; and third, his readings are frequently different from the Bomberg standard version and are therefore important for the correct fixation of the text.

Of the 197 verses in Hosea, all of which are commented on by Kimhi in his commentary, more than three-fifths contain citations from the Targum, the entire paraphrase on the verse being often quoted. His critical use of the Targum can be seen by his frequent comments on it, but especially by his making the important observation (12.1) that the translator appeared to have had a different reading from that of the

---

last instance is not one of the ten "pairs" cited in Saadya's name. Comp. Ackermann, p. 11, note 2. In Isa. 26.17 Kimhi again cites his father as not following the verse division. Comp. also Tauber, p. 22, note 2.

Masoretic text. I have found 17 places in his commentaries where Kimhi makes this comment. (Hos. 12.1; Josh. 9.4; I Sam. 1.11; II Sam. 19.15; Isa. 19.18, 29.13, 30.8, 38.19, 56.11, 58.3; Jer. 4.26, 11.2 15.14, 49.3; Ezek. 4.5, 31.14; Zech. 14.5, comp. *s. v.* נוס). Compare also his comments on I Sam. 4.13, 11.19; II Sam. 9.3, 20.15; I Ki. 19.2, 20.33; Isa. 33.7, 54.9; Jer. 2.24, 4.23, 17.2; Ezek. 13.11, 34.9; Micah 5.4; Nah. 3.3.[1]

Living in the Provence, under the influence of the French and Spanish schools, his attitude toward the Rabbinical literature is a blending of reverence and criticism, respect for tradition combined with independence of judgment. He gives the Midrashic interpretations out of respect to their authors and those who prefer this exegesis,[2] but he seldom adopts these comments as his own views.

Kimhi's use of Rabbinical literature, however, has this important and interesting value. As far as I am aware, he quotes the interpretations of the Rabbis to a greater extent than any other Biblical commentator, and his commentary is thus an interesting source for Midrashic interpretations. But it is rare, very rare, even though his quotations are almost always literal and exact, that he mentions the name of the tractate or the Midrash where the comment is found. In the vast number of quotations from the Rabbinical Literature, I have discovered references by name only to the few tractates

---

[1] In his commentaries on the Former Prophets, Kimhi also gives citations from the Targum shel Tosefta. These interesting readings have been described by Zunz (*Gott. Vort.* pp. 77 ff.), Bacher (*ZDMG.* 28, 1—72), and also by Frankel (*Zu dem Targum der Propheten*, Breslau 1872), who, however, is not always reliable as he did not use a correct edition. For further discussion of Kimhi's relation to the Targum, comp. also Bacher, *Monatsschrift*, XX, 208 ff.; XXI, 408 ff.

[2] See his introduction to the Prophets and *Kobez*, 3a, 3b. In many passages he strongly criticizes their views, comp. Josh. 3.10, 5.14, 7.5; Judges 16.21; I Sam. 1.9, 3.10, 17.23, 25.38, 25.43; II Sam. 3.15, 12.30, 23.15; I Kings 1.1, 2.19, 18.37, etc.

and Midrashim mentioned above in Chapter II (note 1, p. xxiv and note 10, p. xxvi).

His use of this literature is not confined to exegetical comments or Midrashic and homiletical interpretations. He frequently draws upon it for illustrations to explain difficult words, both of the Bible (Hos. 6.8, 8.6, 8.13, 10.14, 11.7) and the Targum (Hos. 9.16, 10.12), a method of interpretation he had constantly employed in his Dictionary. Most of these comparisons are derived from the *Aruk* and the dictionary of Ibn Janah. Rashi, too, is the source of a large number of his Midrashic quotations, but Kimhi did not know the *Yalkut Shim'oni*, as can be seen by a comparison of the readings from this work which I have given in my notes.

Of the Geonim, only R. Saadya and R. Hai are cited in Hosea, the Gaon of Sura being quoted fourteen times (2.3, 2.13, 2.17, 2.19, 3.2, 3.5, 4.2, 4.10, 5.10, 6.9, 8.8, 10.6, 11.9, 12.5). These citations are taken, as Poznanski has pointed out (*JQR.*, NS., XI, 425) from the *Quaestiones* (מסאיל). Kimhi accepts Saadya's interpretations in three places (2.3, 3.5, 11.9); the others are cited as possible interpretations, but all the quotations are made without any comment. The single reference to R. Hai (3.2), a lenghty quotation of a responsum, is given in the name of Rashi.[1]

In Hosea (14.8), occurs the one reference by Kimhi in all his works to the book of Asaf Judaeus, whom he calls *Asaf ha-Rofe*. A complete description of this work has been given by Venetianer (*Asaf Judaeus*, Straßburg, 1916), who also refers (p. 23) to Kimhi's quotation.

Although the *Aruk* is cited only once in Hosea (7.11), it is also the source of the interpretations in 8.6, 10.16, 13.14.

---

[1] R. Hai is also the source of comments in Ibn Janah which are adopted by Kimhi (see my notes to pp. 68[5], 86[15]).

Compare also the notes to pp. 25 [5], 70 [6], pointing out further use without acknowledgment in the Sefer ha-Shorashim. The *Aruk* was a work which Kimhi frequently consulted, especially in regard to the explanation of an Aramaic word or to find an analogy or comparison in the neo-Hebrew of the Rabbis and the language of the Targum.

None of the authors of the Spanish school are mentioned by name in Hosea except Ibn Ezra, but Hayyuj and Ibn Janah are cited anonymously, Hayyuj once (14.8), and Ibn Janah twice (8.3 and 10.12). These two masters, on whom Kimhi's grammatical work rests, are also one of the main sources of his exegesis. This is especially true of Ibn Janah, whose influence is felt on nearly every page of the commentary, both directly from his own works and through the medium of Ibn Ezra, whose comments, to a large extent, have Ibn Janah as their source.

It is noteworthy that Kimhi seldom quotes either of the two great authorities by name in his commentaries, Hayyuj but 9 times and Ibn Janah only 28 times, compared with 98 citations of Hayyuj and 334 of Ibn Janah in the Dictionary (see above Chapter II). The reason seems to be that he had assimilated their comments and interpretations, and they had become a part of his own views. Furthermore, he had already incorporated their views and comments in his own grammar and dictionary, and he naturally turned to his own works, containing his own reinterpretations, rather than to the original comments, for elucidation of the Scriptural passages. In writing his commentaries, therefore, he rarely, if at all, consulted their books, and he did not quote them except where their views were of special interest.

Kimhi was well versed in the philosophical literature of the Judaeo-Arabic school and occasionally cites it, especially the *Moreh* of Maimonides (comp. the references in Chapter II),

but he rarely permits metaphorical or allegorical views to color his exegesis, nor does he give many philosophical digressions.[1] Kimhi's exegesis is rational, plain and literal; he reserved his allegorical comments on the Creation and Ezekiel's Vision for separate treatises and did not introduce them into his regular commentaries on the Scriptures. In Hosea, traces of the influence of philosophical works are found in 2.1, where the *Kozari* may be the source, in the comment in 6.3, which may be based on the *Sefer ha-Olam ha-Katan*, and in 12.6, which shows the influence of the *Moreh* and the *Kozari* (see notes, *ad loc.*).[2]

A careful comparison of the commentaries of R. Judah ibn Bal'am and Kimhi on Hosea, verse by verse, the results of which I have given in my notes, reveals no instance where the former is a direct source. Poznanski (*JQR.*, NS., XV. p. 20, n. 54) believes that there is a direct derivation by Kimhi in the comment on נרמה (Hos. 10.7). However, Kimhi in his dictionary (*s. v.* רמה) already gave this supposedly derived interpretation, and in Hosea 4.5 and 4.6 he gave the same meaning to other forms of this verb. There are many similar comments found in both commentaries, but this is due to the same original source, Ibn Janah. I have also found no direct use of R. Moses ibn Chiquitilla or R. Isaac ibn Barun, but it is strange that Kimhi does not show anywhere the influence of the *Mahberet* of R. Solomon ibn Parhon, and, as far as I have been able to discover, he did not know this work. Here again the frequent similarities are due to their use of Ibn Janah.

---

[1] Most of these digressions are found in Psalms or Genesis.

[2] In his explanation of the first chapter of Hosea as a prophetic vision Kimhi follows Ibn Ezra, although Maimonides (*Moreh* II, 46) has the same interpretation, and Kimhi himself (*s. v.* חרש and Isa. 20.2) had already so interpreted it. Ibn Ezra, as Bacher (*Die Bibelexegese Moses Maimuni's*, Budapest, 1896, p. 83, note 1, p. 172) points out, is here the probable source of Maimonides.

Even more puzzling and strange is Kimhi's failure to show in any of his writings definite acquaintance and actual use of the works of the northern French school, with the exception of the commentary of Rashi. At least he never cites them, except Rashi and perhaps one single comment of R. Joseph Kara (Gen. 19.31).[1] He undoubtedly was acquainted with the *Hakraot* of R. Jacob Tam,[2] which had been the cause of his father writing the *Sefer ha-Galui*, but he never mentions the book or the author.

In Hosea, there are traces of a possible influence of R. Joseph Kara on Kimhi, and at the time that I compared the commentaries, it appeared to me that in a number of instances the comments of Kimhi were probably derived from R. Joseph.[3] But there is the indisputable fact that Kimhi nowhere, except in the doubtful quotation in Gen. 19.31, mentions his name, and there is no other example of a work, especially a commentary, which influenced our author, that is not cited by him. Moreover, a closer examination of all the similarities that I found, as well as those pointed out by Eppenstein in his editions of Kara,[4] reveals no specific instance of a definite and certain use of Kara by Kimhi. Despite the opinion of Eppenstein,[5] who considers such a use to be unmistakable, the question as to whether Kimhi used or was directly influenced by R. Joseph Kara remains doubtful,[6] and should perhaps be answered in the negative.

---

[1] The quotations of other French scholars are later additions. See Chapter II.

[2] See pp. 4—7 for the editions of the works by the scholars mentioned here.

[3] Comp. my notes to pp. 35^{18}, 40^{12}, 43^{17}, 53^{13}, 59^{6}, 67^{10}, 72^{12}, 78^{16}, 80^{13}, 81^{17}, 92^{9}, 94^{2}, 103^{4}, 108^{7}.

[4] In the *Jahrbücher der Jüd.-Lit. Ges.* (Fr. a. M.).

[5] Introduction to his edition of Kara on Judges.

[6] Comp. also Poznanski, *Kebuzat Maamarim*, p. 176, note 3.

Kimhi makes frequent and regular use of the commentary of Rashi. He cites him five times in Hosea, one of which (3.2) is a quotation of R. Hai in his name, two (2.17, 5.10) are possible interpretations, cited without comment, and two (8.13, 11.7) are interpretations that are quoted and rejected. In the last instance (11.7) Kimhi follows Ibn Ezra. He also cites him anonymously in 4.12, 4.15, 6.7, 7.7 and 11.8. However, in at least 29 places Rashi is utilized without any indication of source, (see my notes to pp. 27 [15], 28 [16], 32 [4], 33 [18], 40 [7], 43 [1], 47 [11], 49 [1], 50 [6], 51 [7], 67 [10], 72 [21], 75 [10], 75 [12], 80 [16], 82 [6], 83 [13], 84 [3], 88 [15], 89 [1], 89 [18], 90 [13], 91 [18], 93 [15], 94 [5], 97 [7], 99 [8], 103 [4], 107 [7]), and there is an even larger number of passages where their interpretations are very similar and Rashi the possible source. Comp. the notes to pp. 18 [12], 19 [2], 21 [3], 23 [1], 27 [17], 31 [17], 40 [9], 46 [7], 50 [9], 51 [2], 52 [6], 56 [10], 59 [21], 62 [7], 62 [19], 65 [1], 67 [18], 69 [1], 71 [11], 72 [21], 75 [3], 75 [13], 76 [4], 77 [15], 78 [10], 78 [16], 80 [8], 80 [10], 81 [16], 82 [12], 82 [13], 83 [9], 87 [3], 87 [12], 88 [14], 90 [16], 91 [1], 91 [5], 93 [3], 96 [17], 98 [18], 100 [21], 101 [4], 102 [8], 103 [1], 103 [17], 104 [1], 104 [4], 106 [2], 106 [9], 109 [17], 109 [19], 110 [16], 112 [8], 112 [19], 113 [13], 114 [13].

The commentary of Rashi on Hosea needs to be critically edited, there being a number of additions, several of which I have pointed out in my notes, pp. 124 (43 [19]), 124 (44 [9]), 125 (63 [9]), 127 (81 [1]), 129 (107 [7]), 129 (111 [5]), while many readings are faulty. These additional comments entered into the text of Rashi very early, as R. Shemaya, Rashi's pupil and secretary, is one of the authors of the superadded interpretations in Berlin MS. 140.[1]

Great as is the dependence and use of Rashi by Kimhi, the main source from which our author derived his comments on Hosea was Ibn Ezra. He quotes him by name eleven times (1.8, 2.17, 4.13, 5.10, 6.2, 6.3, 7.9, 10.12, 11.7, 11.9, 11.10); and

[1] His name occurs in Hos. 14.7. In the same addition there is a reference to R. Solomon b. Jonathan.

five times anonymously: as המפרש (2.2), rejecting his interpretation; פירשו בו (6.11), as a possible explanation; יש מפרשים (5.1, 13.14) and קצת המפרשים (10.2) as additional comments. Ibn Ezra, however, is utilized without being named very frequently, and he is the source of Kimhi in at least 49 other instances (see my notes to pp. 15 [5], 15 [7], 28 [5], 31 [8], 31 [16], 37 [13], 38 [14], 38 [17], 39 [3], 39 [8], 39 [14], 40 [12], 41 [6], 50 [18], 54 [13], 60 [6], 60 [7], 60 [16], 62 [3], 62 [17], 66 [11], 70 [11], 71 [3], 72 [21], 78 [4], 78 [16], 80 [8], 83 [9], 83 [14], 89 [2], 90 [7], 90 [18], 92 [14], 92 [20], 93 [3], 94 [7], 97 [23], 98 [7], 98 [9], 99 [5], 99 [15], 101 [21], 103 [4], 103 [11], 109 [10], 111 [6], 112 [10], 112 [13], 114 [15]), and in an even larger number of comments he is a possible source. Compare my notes to pp. 11 [6], 15 [2], 15 [14], 16 [18], 19 [1], 20 [16], 24 [12], 25 [16], 33 [2], 36 [3], 36 [15], 37 [9], 37 [21], 42 [8], 45 [3], 45 [4], 45 [15], 51 [9], 53 [1], 56 [8], 59 [16], 61 [13], 66 [5], 72 [6], 72 [12], 75 [14], 77 [15], 77 [18], 78 [11], 80 [7], 82 [13], 84 [15], 86 [6], 86 [9], 87 [3], 90 [10] 91 [9], 92 [6], 100 [11], 100 [19], 102 [4], 102 [10], 103 [7], 103 [9], 103 [15], 103 [18], 103 [20], 104 [3], 104 [7], 104 [10], 106 [15], 107 [7], 109 [1], 109 [14], 110 [15], 112 [9], 113 [19], 114 [5], 114 [12].

As in his other commentaries, Kimhi in Hosea quotes his father more frequently than he does any other author. The attitude of R. David toward his father, however, may be described as being similar to his relation to the Rabbis, an attitude of respect and reverence, and therefore frequent quotation, but little actual dependence and use as the source of his interpretations. There are 330 citations of R. Joseph Kimhi in his commentaries, compared with 165 of Ibn Ezra, his main source, and 43 of Rashi (see Chapter II), but only a small proportion of his father's comments are adopted by Kimhi as his own. In Hosea R. Joseph is quoted by name 25 times (2.2, 2.7, 2.8, 2.12, 4.12, 4.14, 4.14, 4.16, 4.19, 5.10, 6.3, 6.5, 6.9, 7.4, 7.5, 9.10, 10.12, 10.14, 10.15, 11.7, 12.1, 12.5, 12.5, 13.5, 14.10), but only in five passages (4.12, 4.16, 7.5, 10.15, 13.5), or which one (13.5) is from Ibn Janah, does Kimhi agree with his father.

There are also several other interpretations which appear to be derived from his father's works (see the notes to pp. 33 [10], 41 [6], 46 [18], 51 [12], 63 [10], 78 [15], p. 129 (105 [6]).

His brother R. Moses, who was his teacher, is cited only once (11.3), a quotation from the *Sefer Tahboshet*, as Kimhi himself states in the *Miklol*, p. 63b. A few other comments are possibly due to him (see my notes to pp. 41 [6], 44 [8], 51[12], 86 [2]), but R. Moses, who ranks as a grammarian and exegete below his father and brother, appears to have influenced R. David as an intermediary, as a teacher of the works of others, rather than by his own contributions. But it is strange that in Jeremiah Kimhi cites his brother only once (8.18), and likewise only once in Ezekiel (21.20), whereas R. Menahem b. Simeon quotes R. Moses 39 times in his commentary on these books.[1]

Besides the authors that he expressly cites by name, Kimhi also makes a number of references to anonymous commentators (יש מפרשים), most of whom I have been able to indentify: 2.2,[2] 4.12 (Rashi), 4.14 (father=Ibn Ezra), 4.15 (Rashi), 4.16,[3] 5.1 (Ibn Ezra), 6.7 (Rashi), 6.9 (Saadya), 7.7 (Rashi), 8.13 (Ibn Janah), 10.1 (Ibn Janah), 10.12, 11.8 (Rashi), 13.2 ויש אומרים (R. Joseph Kimhi); 13.11,[4] 13.14 (Ibn Ezra), 14.8 (Hayyuj). He also cites other commentators as המפרש, 2.2 (Ibn Ezra); פירשו בו, 2.1, 2.19, 3.2, 6.2 (ופירשו), 6.11 (Ibn Ezra); and mentions the views of המדקדקים, 11.3 (Ibn Janah and Ibn Ezra), and קצת המפרשים, 10.2 (Ibn Ezra).

In four places he draws upon the Arabic for illustration, three of which are derived from Ibn Janah, one directly (4.13) and two (4.14, 13.5) through his father; the fourth (7.11) is

---

[1] Barol, *Menachem b. Simon*, Berlin, 1907, pp. 53—58.

[2] This comment is found in Yefet and Jacob b. Reuben.

[3] This may be Ibn Ezra.

[4] Found in R. Joseph Kara and Jacob b. Reuben.

from the *Aruk*. Two of the three *Loazim* in Hosea are taken from Rashi (4.13, 4.13); the third (10.7) is his own gloss. Finally for the sake of completeness, it may be added here that he cites Onkelos once (11.8), and there is also one quotation of the Targum Yerushalmi (13.4), the Mishna (9.16) and the Talmud Yerushalmi (6.8).

Of his own works, he refers, as in all his other commentaries, to the *Miklol* (4.13, 6.1, 8.2). There are no references to the Dictionary, his citation of this work in general being very rare, but he refers to his commentaries on Samuel (Int., 8.6, 13.2) and on Ezekiel (2.4, 2.5, 4.13).

Kimhi appears to have been unacquainted or at least made no use of the works of Karaite authors, although their interpretations, as I have pointed out above, entered his commentaries through Ibn Ezra. There seems, however, to be a peculiar relation between the Karaite Jacob ben Reuben and Kimhi, and in my notes I have pointed out a large number of similar interpretations, many of which appear to show direct use of one by the other. See my notes to pp. 15 [3], 17 [11], 17 [14], 30 [1], 30 [5], 35 [13], 57 [3], 60 [3], 64 [17], 75 [14], 91 [2], 101 [6], 101 [8], 105 [3], 108 [7], 108 [8], 114 [1]; and especially to pp. 38 [5], 47 [19], where the wording is almost identical; and to p. 75 [1] (comp. also p. 126), concerning the reference to the Ninth of Ab. This subject is deserving of further study, but there is no doubt that the period of activity of Jacob b. Reuben must be placed later than the eleventh century (Bacher, *JE.* III, 166; Poznanski *JE.* VII, 41),[1] and even later than the beginning of the twelfth century.[2]

The edition of Kimhi on Hosea, which is here presented,

---

[1] Fürst (*Gesch. des Karäerthums*, II, 157) places him between 1010 and 1030, Karpeles (*Gesch. der Jüd. Lit.*, I,476), "etwa um 1050".

[2] Comp. also Harkavy, *JE.* VII, 442, and Poznanski, *The Karaite Literary Opponents of Saadiah Gaon*, London, 1908, p. 67.

was originally completed in manuscript in 1918, but owing to conditions arising out of the war, it was not found possible to have it printed at that time. In the period that has elapsed, I have had the opportunity to collate the text of my manuscript with that of the Guadalajara edition, a copy of which is found in Breslau, and with the manuscripts of Kimhi on Hosea found in Berlin, Paris and London, as well as to compare Kimhi's comments and interpretations with every available work of his predecessors containing comments on Hosea.

The entire edition, text, notes and introduction, has now been rewritten on the basis of the new material. The text has been revised, following chiefly the Guadalajara edition, which is greatly superior to the manuscripts and the other editions. Over fifty pages of new notes and comments have been added to show the relation of Kimhi to his predecessors, and the introduction enlarged, from a summary of Kimhi's life, to an extensive discussion of his sources. The manuscripts and editions used in the fixation of the text are listed on page 3; the editions of the works to which I refer in my notes are given on pages 4—7. I am reserving for another work, containing a detailed discussion of the relation between Kimhi and his predecessors, the description of the sources, texts and manuscripts which I used.

In addition to the edition of the text of the commentary, I have made an English translation of Kimhi on Hosea, which is already prepared in manuscript for publication. This work includes, together with the translation, also critical notes and an introduction, in which I describe the influence of Kimhi on later Biblical Study, and especially his influence on the English versions of the Bible.

The original suggestion to publish an edition and translation of Kimhi came from my revered teacher, the late Professor Israel Friedlaender, who often referred, in his classes, to the

influence of Kimhi on modern exegesis. The late Doctor Samuel Poznanski of Warsaw was also greatly interested in the progress of my work, and I gratefully recall at this time their encouragement and help.

In conclusion, I wish to take this opportunity to express my indebtedness for their valued counsel and aid to Professor Richard Gottheil of Columbia University and to Professors Alexander Marx, Israel Davidson and Morris Levine of the Jewish Theological Seminary of America. To Professor Louis Ginzberg of the Seminary I gratefully express my appreciation for his unfailing kindness and many helpful suggestions.

113 20 אסף הרופא. ע' L. Venetianer, Asaf Judaeus, Straßburg 1916, p. 23.
ושם נמצא „הלבנון . . . ויין מצרים".
113 34 ריחו. וכן פי' אבן בלעם.
114 3 דזחמצק משיחתון: ת3 בטלל משיחהון ייחון מתיא. ת דכרן . . . כדכרן יבבות.
ר2 כדוכרן יבבות.
114 17 מי חכם. בפירוש ראב"ע פה ח' בע „אדום", והיא הוספת המדפיס.
115 12 ת3 ייחון . . . בחיי . . . לניהגם על.
115 13 בכ"י ד מו' תם תם ספר הושע. ט תם. צ נשלם נבואת הושע. ק נשלם ספר הושע; והן הוספות המעתיקים.

102 19 רק הירדן] זחט והירדן.
103 6 דזטנצש חקלן. ח דחקלין: ת3 חקלן.
103 28 ארץ. וכן פי' ר' יונה (שו' שדה).
103 35 ולדעתו. וכן דעת אבן בלעם בפירושו פה ואבן פרחון (שו' נמש), ורש"י ור"י קרא פי' פעל יוצא.
104 12 דזצ מדרבנן. ט רבנין: ת3 ממליל . . . אחיד מדרבין. ר2 מדרבנין.
104 28 הלכו אחריו. וכן פי' אבן בלעם כמו ר' יונה.
105 6 וכן פי' וכתב אבן בלעם והשיב על הכותב שיש משקל תבון צור ועי' שם, וה"יש אומרים" שהביא רד"ק הוא אביו (ס' זכרון עמ' כ"ז) ואפשר גם כן ר' יעקב בן אלעזר, ועי' כתאב אלמסתלחק עמ' ס"ב והערת דירינבורג שם.
105 10 זבחי אדם. בפירוש רש"י פה שלפנינו "כומרי המולך" וברר2 "הכומרים".
106 5 צמאה. וכן פי' אבן בלעם והביא ראיה מלשון הערבית, ועי' ZDMG., LXX, 466.
106 31 שאשור. צריך לתקן ההערה כן: שאשור. ענין דריכה ומשו' אשר כדעת ר' יונה (שו' אשר, ועי' שו' שור), ולדעת ר' יהודה ענין הבטה ומשו' שור, ובשו' אשר הביא רד"ק וכו', ועי' עוד רד"ק ישעיה נ"ז ט'; ואבן בלעם פי' כר' יונה שהוא משו' אשר.
107 7 ואקרע. בפירוש רש"י שלפנינו יש תוספתא, והוא הפירוש "ואקרע . . . עד הלב", כי בכ"י ר2 כתוב ת', כלומר תוספתא, אחרי המלים האלה.
107 7 סנור. ור' יונה (שו' סגר) וכן אחריו אבן בלעם (הו' קאקאווצאוו עמ' צ"ה ופה) ואבן פרחון (שו') סגר פי' "הקרום שעל הלב" וכמו זה פי' רד"ק בשו' סנר.
107 12 ת3 שינא דמזבעא.
107 32 אהיה. וכן פי' דונש והובא בר"י קרא, ואבן בלעם פי' כר' יונה "כמו איה".
109 5 דבריך. צ"ל "דברך", וברד"ק דפוס קושטנדינה 1505 נמצא "דברך" בכל הפסוק.
109 12 ת3 יהי: בראב"ע שלפנינו פה צ"ל "שלך" במקום "שלח".
109 24 דעת כולם פה. כלומר כל המפרשים פי' "אהי" פה כמו שפי' בפסוק י'.
109 25 דברי. ור' יונה (שו אהי) וממנו אבן בלעם ואבן פרחון (שו' אהי) פי', איה דברך [דבריך] ר"ל מה שאמרו להכחיש יכלת הבורא כמו כרתנו ברית וכו' (ישעיה כ"ח ט"ו), וכן פי' ר' מנחם בר חלבו והובא בר"י קרא.
109 28 כריתה. וכן פי' אבן בלעם.
110 26 ר' יונה. וכן פי' ר' משה הכהן (כתאב אלתדכיר ואלתאנית, עמ' ס').
110 32 שממה. וכן פי' אבן בלעם, ועי' עוד ס' צחות דף נ"א ב'.
111 4 דליותיו. ירמיה י"א ט"ז, ועי' עוד ר' יונה שו' הרה.
111 5 וקח טוב. בפירוש רש"י פה ח' בר4 "ד"א וקח . . . לה"', וכן ח' בר3 אבל נכתב שם בסוף הפסוק, וכן ח' בכ"י 188 וכ"י 189 בבר' מוזי', ובכ"י 189 נמצא הטלים בסוף הספר, ואפשר היא הוספה, וכן בפירוש ראב"ע פה יש הוספה, ר"ל "ורבי יוסף . . . טובים", כי בע כתוב נ אחרי הפירוש הזה.
111 32 ר' יונה. וכן פי' טמנו אבן בלעם (הו' קאקאווצאוו עמ' קכ"ב ובפירושו פה), וכן פי' רש"י ור"י קרא, ועי' לעיל ח' ב'.
111 33 דעת רז"ל. עי' עוד מדרש אגדה אחרי מות (דף מ').
111 34 ס' האמונות והדעות. עי' עוד אבן בלעם פה והוא הלך אחרי רב סעדיה.
112 3 אשור. ורש"י ר"י קרא וראב"ע פי' שכון הנביא אל מצרים.
112 19 שרשיו. עי' ס' הרקמה עמ' קצ"ט.
113 11 ת3 ויהון . . . מנרת. ר2 וריחיהון.

91 18 ושולח . . . בכל. נמצא רק בש.
91 23 בחבלים. וכן פי׳ אבן בלעם (הוצאת קאקאווצאוו עמ׳ פ׳).
91 29 ת4 רחימין ח׳ . . . ת3 ת4 גנדתינון . . . ת3 רחיטא. ת4 רחמא . . . ת3 בלחוואתא. ת4 בלחואתא.
91 31 ר2 ר5 דמוריך . . . ר2 ר5 בלחייתא | 92 8 ת3 ת4 רברבוהי.
92 9 ממעצותיהם. בפירוש רש״י מו׳ בר2 ר5 פה „באו להם כל אלה״.
92 13 תלואים. כלומר in suspense, suspended, וכן פי׳ ר׳ מנחם בר חלבו רש״י ר״י קרא וראב״ע.
92 18 ענין תשובה. וכן פי׳ ר׳ מנחם בר חלבו.
92 31 המשובה. וכן פי׳ ר׳ יונה (אלמסתלחק עמ׳ רכ״ב), וכן פי׳ אבן בלעם, ור׳ יונה פי׳ תלואים למשובתי „עקשנים למרוד בי, להיות כנגדי״.
93 1 ת ועמין [ת2 ועמי] פלינין למיתב לאוריתי . . . ובמרעיא [ת2 ובמרועא] . . . יתרערון [ת2 יתערעון] . . . בקומא: ל פלינין למתב לאוריתי: ת3 ת4 פלינין . . . ת3 כחדא ח׳. ת4 יתנודעון כחדא: ר2 ובמרעא. ר4 ומרעין קשין.
93 22 הנביאים. וכן פי׳ ר׳ יונה (אלמסתלחק עמ׳ רכ״ב), ועי׳ הערותי לעמ׳ 64 16.
93 24 ור׳ יונה. וכן פי׳ אבן בלעם אחריו.
93 29 אמסרך. וכן פי׳ ר׳ יונה (שו׳ מנן) „אחנך״, וכן פי׳ אבן בלעם.
93 32 ר׳ יונה. עי׳ עוד בשרשיו שו׳ כמר, וכן פי׳ אבן בלעם אחריו ענין חרטה.
93 35 וי״ט. עי׳ עוד ר׳ יונה שו׳ כמר, ור׳ יונה כתב שפירוש הזה אינו נכון, אבל לדעת רד״ק (שו׳ כמר) אפשר לפרש כן.
94 10 דזח בקריא. ת3 בקריא . . . ת3 אוחרי: ת4 בקרוא . . . ירושלם ח׳.
94 14 ג שיבנה. צ שתבנה. ח שאבוא.
94 20 כי הוא ישאג. ור׳ יונה (שו׳ כי) פי׳ שענינו „כן הוא ישאג״.
95 10 המשיל . . . ממצרים. נמצא רק בש.
96 9 במקום אל. וכן פי׳ אבן בלעם, כמו אלהים קדשים הוא.
96 14 דזחמצק דה׳ ח׳.
96 32 ת4 בכדבא . . . ובניכלין . . . ת3 ת4 דה׳ ח׳ . . . ת4 דינלון.
96 35 כפל הענין. וכן פי׳ ר׳ משה בן עזרא (שירת ישראל עמ׳ קס״ד).
97 4 עליו. ב ח׳ וכן ברד״ק שלפנינו, וכן שם ושם בעבודתם.
97 22 וכן פי׳ אבן בלעם (הו׳ קאקאווצאוו עמ׳ קמ״ז).
99 9 עמנו] דזחמצק ח׳.
99 20 עי׳ עוד רד״ק ישעיה מ״ב ח׳.
99 29 עמו. וכן פי׳ אבן בלעם.
99 31 מדרש אבכיר. אפשר היה מדרש תנחומא לפרשה וישלח (הו׳ באבער קס״ה), המקור של הדרש, ועי׳ בהקדמה.
100 27 ת3 נבייא אימר להון הלא הוא ה׳ אלהי צבאות . . . על אברהם . . . וכמא דאמיר.
100 32 הסוחר. וכן פי׳ אבן בלעם.
101 4 הון או פירושו כח. וכן פי׳ אבן בלעם, ור׳ יונה (אעפ״י שכבר כתב בס׳ הרקמה [עמ׳ מ״ד] שהוא „כמו הון״), פי׳ (שו׳ און) כח, שכן פירושו לפי ענין ומשמעות הפסוק, ואבן פרחון (שו׳ און) פי׳ כח, ורד״ק (שו׳ און) פי׳ „כמו הון״.
101 17 מארץ מצרים. נמצא רק בש, ובנראה היא הוספה.
102 11 ומה שאמר. נ״ל שצריך להיות „וכמו שאמר״.

79 7 [מחמדי]. עי' כתאב אללמע עמ' רכ"ו, ובס' הרקמה לא נמצא.
79 9 ת3 דלקי שורשי . . . ד ואקטיל. ת3 ואקטל.
79 17 בתרגום שלפנינו נציב ובת נסיב. ל נסב. ת4 נסב ובת4 גם כן עלליא.
79 19 עי' עוד ר' מנחם בר חלבו בפתרוניו פה.
80 4 שוא ושקר. וכן פי' אבן בלעם (הו' קאקאווצאוו עמ' ק"ז) בשם ר' יונה וכן פי' בפירושו פה.
80 8 יערף. עי' עוד ס' הרקמה עמ' קצ"ב.
80 9 וישדד. עי' ס' מכלול דף קל"ב א'.
80 10 הריסה. וכן פי' אבן בלעם.
81 1 בפירוש רש"י פה בכתבי יד יש שנויים רבים וגדולים, ובר2 ר5 ח' יותר מחצי פירוש של הנדפס.
81 10 גז חקלין, זטצק חקלן.
81 10 שדות. עי' רד"ק וראב"ע תהלים פ' י"ד וצ"ו י"ב, ושם ושם פי' שניהם "כמו שדה", אבל בירמיה ד' י"ז פי' רד"ק "כמו שדות או כמו שדה", ובתרגום בירמיה שם חקלן.
81 13 בית אל. וכן פי' אבן בלעם.
81 25 ת4 מילין . . . עליהון עקא כרישא חיווין . . . ת3 ת4 חקלא.
82 28 יאבלו. וכן פי' אבן בלעם, ור' יונה כתב שענין גיל הוא "תנועה שתהיה בשמחה ובאבל", וכן כתב אחריו אבן בלעם בפירושו פה, ורד"ק (שו' גיל) הביא פירוש "ינילו" יאבלו בשם יש מפרשים, ועי' עוד סעדיה תהלים ב' י"א
82 31 בושה. וכן פי' אבן בלעם.
83 2 כריתה. וכן פי' אבן בלעם וכתב עוד שנדמה נפעל וענינו כמו "נדמו עמי".
83 5 כרתיחא. וכ"ה בכת"י של פאקאק: ת5 כרתיחא.
83 5 כרתיחא וכו'. וכן פי' אבן בלעם (הו' קאקאווצאוו עמ' ק"נ ובפירושו פה).
83 12 מימי הנבעה. בפירוש רש"י פה ח' בר2 ר5 "חטאת . . . אזלת יד"
84 5 וכן פי' עוד ר' מנחם בר חלבו רש"י ר"י קרא ור"א מבלגנצי.
84 16 עינותם. בכתוב נמצא עינתם וכן שם נמצא בפסוק י"א מלמדה ובפסוק י"ג ברב.
84 18 דזצקש תרתין עונותיה. ת3 ת4 תרתין עונתיה: ר2 עינותיה. ר5 עינוהי.
84 24 ס' מכלול. ועי' עוד שם דפי' פ"ט א' וקנ"ז ב' וס' הרקמה עמ' מ"ט ולהלן י"ג י'.
85 9 אוהבת. וכן פי' אבן בלעם, ועי' ר' שמואל הנגיד עמ' ר"ט.
85 31 עי' שם ה' ד'. צ"ל לשון הכתוב שם ה' ה'.
86 13 נירו. עי' ס' מכלול דף ק"ה א'.
86 31 החריש. וכן פי' אבן בלעם (הו' קאקאווצאוו עמ' צ"ד ובפירושו פה), ועי' עוד פירושו ירמיה ד' נ'.
86 35 אבן בלעם. השוה עוד אבן בלעם (הו' קאקאווצאוו עמ' קכ"ז ופירושו פה).
87 1 ת3 נבייא אמרין. ת4 נבייא אמר: ת4 להון . . . ת3 ת4 לדחלתא . . . ת3 ת4 וייתי.
88 8 ט יתבזון: ת4 איתרנושתא . . . ת3 ת4 יתבזון . . . קטילת.
88 29 של מנאצר. וכן פי' אבן בלעם בשם יש אומרים.
89 31 הנביאים. וכן פי' אבן בלעם, וכן פי' "כל עומת שהיו קוראים וכו'."
90 7 ואחי] זטצק ור' אחי.
90 16 ת4 ישראל . . . ת3 ת4 בידעל דרעין.
90 23 המדקדקים. וכן פי' אבן בלעם כמו ר' יונה, וכן פי' ממנו "זרועתיו במקום זרועתי", וכן פי' "קחם" כמו "קחת אותם"; ור' משה בן עזרא (עמ' קס"ט) פי' "תרגלתי" מן "רגל", פעל נגזר מן השם.

68 22 שברים. וכן פי׳ אבן בלעם בשם יש מפרשים, ופי׳ עוד שאפשר ענינו קשוט ונוי.
68 33 ותי״ו. עי׳ עוד ס׳ מכלול דף ק״י א.
69 19 נבוהה. עי׳ קידושין ס״ט ב׳, סנהדרין פ״ז א׳, זבחים נ״ד ב׳.
69 28 על שם סופו. וכן כתב אבן בלעם בפירושו פה, וכן כתב ר׳ משה בן עזרא (שירת ישראל עמ׳ קכ״ט), ועי׳ עוד להלן ט׳ ב׳ (p. 73 15).
69 29 ואם יעשה. וכן פי׳ ממנו ר׳ משה בן עזרא (עמ׳ קנ״א), והשוה עוד אבן בלעם (הוצאת קאקאווצאוו עמ׳ מ״ט ובפירושו פה).
69 33 יחידי. וכן פי׳ אבן ברון (פטרנרד 1916, עמ׳ ק״ס) ואבן פרחון (שו׳ בדד).
70 2 ט כערוד מנור. ת 3 כערד מרוד.
70 13 ת 3 אף . . . תל ליבהין . . . אקריב . . . ת 3 שלטונין.
70 15 הבית] גדצק מו׳ באו | 71 14 ת 3 סניות.
71 23 אינגו סמוך. וכן פי׳ אבן בלעם.
71 31 וי״מ. וכן פי׳ אבן בלעם כמו ר׳ יונה, ועי׳ בפירושו פה.
73 15 השוה משה בן עזרא (שירת ישראל עמ׳ קכ״ט) ולעיל 69 28.
73 23 וסבירין בם. וכן פי׳ אבן בלעם וכתב כמו ויכו בה.
73 33 ר׳ יונה. וכן פי׳ אחריו אבן בלעם, ועי׳ ר׳ משה הכהן לאיוב ח׳ י״ח.
74 5 הפך הכתוב שאמר] גדטק שאמר הכתוב: ועי׳ להלן י״א ה׳, ועי׳ עוד מכילתא פ׳ בשלח פרק ב׳, ירושלמי סוכה פרק ה׳ ה״א, פתיחתא אסתר רבה ורמב״ם ס׳ המצות לאו מ״ו.
74 15 יערבו. עי׳ כתאב אללמע עמ׳ ש״ל, ובס׳ הרקמה לא נמצא.
75 23 הכינוי מועד ליום החרבן לא מצאתי בתלמוד ובמדרשים ולא בשום ספר מימי הגאונים, וכנראה היו הצרפתים והאשכנזים הראשונים שקראו היום כן, וכבר נמצא הכינוי בס׳ הפרדס מנהג תשעה באב, ובמעשה הגאונים (מהדורת אפשטיין) דף ל״ה, וכן הזכירו היום שהוא מועד ברוקח סימן שי״א, סדר טרוייש דף ט״ו, אור זרוע חלק ב׳ סי׳ תט״ו, שבלי הלקט השלם סדר תענית סי׳ רס״ט, הנהות אשרי סוף תענית והנהות מרדכי שם וסוף פ״א דמועד קטן, טור אורח חיים תקנ״ט, ועי׳ בית יוסף שם, אבל לא מצאתי שום מפרש קודם לרד״ק שקרא ליום החרבן מועד וחג, ועי׳ בהקדמה.
75 35 נביאי האמת. וכן פי׳ אבן בלעם.
76 2 ת 3 מתנבן . . . נביי . . . נביי . . . דסניאו חובך תקיפו חטאך.
76 4 אלהיו. כבר תקנתי בהוספה הראשונה שצ״ל „אלהי״, וכן היה כתוב „אלהי״ לפני ר״י קרא, אבל בפירוש רש״י בכת״י נמצא „אלהיו״, והאברבנאל הביא פירוש רש״י וכתב „ונראה מדברי הרב שהיה כתוב בספרו אלקיו, ואינו כן כי אם אלקי״, ועי׳ במנחת שי.
76 11 תקליא] דזצק תקלא. ת 3 מסנן תקלא.
77 3 העבודה זרה. וכן פי׳ אבן בלעם.
77 4 כאהבם. עי׳ עוד ר׳ שמואל הנגיד (הוצאת קאקאווצאוו עמ׳ ר״ט).
77 6 העובד שקוץ וכו׳. כ״ה בכת״י של פאקאק.
78 2 בסורי. וכן פי׳ אבן בלעם בפירושו פה.
78 31 תיאר. ואבן בלעם פי׳ שהוא שם.
78 33 ר׳ יונה. וכן פי׳ אחריו אבן בלעם יבשים.
79 2 הרבו לפשוע. לשון הכתוב עמוס ד׳ ד׳.
79 3 מקור. וכן פי׳ ר׳ שמואל הנגיד (הוצאת קאקאווצאוו עמ׳ ר״י).

54 12 תחיה] ברפוס שלפנינו שחיה.
54 21 משכים. עי' עוד ס' מכלול דף קס"ג ב'.
55 8 ת3 נביי . . . כניהור.
55 14 ודעת. עי' ס' הרקמה עמ' קכ"ו.
56 3 עקבה. עי' עוד ס' הרקמה עמ' רכ"ה.
56 37 צ"ל כולן . . . ביניהן . . . הבדילן.
56 38 שו' זמם. וכן הבדיל ביניהן אבן בלעם (הוצאת קאקאווצאוו עמ' ע"ו), ועי' עוד שם עמ' ע"ח.
57 1 דק וכמא . . . ת3 וכמא דמחבר . . . באורחא.
57 9 שערוריה. עי' ס' הרקמה עמ' מ"ז.
57 15 ת3 ענליא . . . אסתאבו בית ישראל.
58 13 ת3 קיצא, וכן בכת"י של פאקאק.
59 16 והה"א נוספת. וכן פי' אבן בלעם, ועי' שם.
59 17 ל למינף עים נשי. ת3 למינף נשי . . . ת3 כמא . . . רשעיא . . . דזטצק מסקהון ממצרים. ת3 מיסקהון ממצרים . . . דוצק עד לא. ת3 ועד לא.
60 7 חמת מיין. עי' ר' יהודה (כתאב אלנתף עמ' כ"ה ועמ' נ'), ולדעתו וכן דעת אבן בלעם מלת חמת נסמך וענינו כמו „מחמת יין".
61 35 יפסד וישתנה. וכן פי' אבן בלעם.
62 16 [שבו]. עי' ס' הרקמה צד קי"ז.
62 25 ת3 בית ישראל בעממיא אנון אתערבו ובית ישראל דמן . . . רר2 כתררא, ובר"י קרא לחררה.
62 31 התולדה. צ"ל „התולדת וזרקה בו שיבה".
63 5 דזטצק כיונה. ת3 כיונה . . . ת3 שריחתא, אבל בכת"י של פאקאק שרחיתא . . . דצק לאתור. ת3 לאתור.
63 9 אורידם. בפירוש רש"י שלפנינו יש תוספתא „ל"א כעוף . . . הרשת", וח בר2 ר3 וגם בר.
63 28 לשון יסורין. וכן פי' אבן בלעם.
64 2 כי יילילו. ור' יונה (שו' כי) פי' „על כן יילילו, ואמר בו התרגום בכן יילללון".
64 2 יילילו. עי' עוד ס' הרקמה עמ' ק"ע.
64 15 ל מוסיפין . . . זטצק בישין. לת3 בישן.
64 16 על. ובס' מכלול דף קפ"ט ב' (ועי' עוד שם דף קע"ח ב') פי' רד"ק שהוא שם, ואבן בלעם פי' אסם אלעלו, ר"ל המדרגה העליונה שהיא ההקשבה, והוא פירוש ר' יונה (אלמסתלחק עמ' רכ"ב ושו' עלה), ואבן פרחון פי' לשון מעלה ולשון נורא.
64 23 ענין אסיפה. וכן פי' אבן בלעם.
65 10 שזועמים. כלומר שמכעיסים, ור' יונה (שו' זעם) הביא מזעם בענין המאיסה.
65 17 שים. וכן הו' ר' יונה (ס' הרקמה עמ' קנ"ג), וכן הו' אבן בלעם בפירושו פה ור' משה בן עזרא (שירת ישראל עמ' קפ"ט), וכן הו' יפת שהובא בראב"ע וראב"ע עצמו ור"י קרא.
66 5 להיות מוקדם. וכן פי' רש"י ואבן בלעם.
66 18 שמו שרים. וכן פי' אבן בלעם והוא פי' גם כן „ולא ידעתי" ולא מדעתי.
66 27 על התורה. וכן דרשו בירושלמי ראש השנה פרק ג' ה"ח ובאיכה רבה פתיחתא ב'.
67 30 שהוא יוצא. וכן פי' אבן בלעם.
67 33 ומעצת המלך. וכמו זה פי' אבן בלעם בשם יש מפרשים.

42 11 בהשפע] ב בשפע, וכן ברד״ק שלפנינו.
42 13 שם כלל. עי׳ עוד ס׳ מכלול דף קמ״א ב׳ וס׳ הרקמה עמ׳ קצ״ה.
42 16 נק כתורא. נשדזטצ כתורתא.
42 16 דאיתפטמא. צ״ל דאיתפטמת, ובנדנזטצק נמצא דאתפטם ובעט.
42 35 אלילים. וכו פי׳ אבן בלעם.
43 16 אותה. עי׳ ס׳ הרקמה עמ׳ קי״נ.
43 19 צרר. בפירוש רש״י פה יש תוספתא „מזבחי תועבתם . . . זבחה״, וח׳ בר2 ובכ״י 188 וכ״י 189 בבריטיש מוזיאום, וכן ח׳ בכ״י שהובא בפאקאק.
43 30 שריה. וכן פי׳ אבן בלעם, ועי׳ עוד פירושו ישעיה כ״א ה׳.
43 33 אהבו. וכן פי׳ אבן בלעם, וכן דעת רשב״ם, עי׳ פירושו שמות י״ט כ״ג, ועי׳ ס׳ הגלוי צד י״ט ובהקדמה שם צד XII.
43 37 ועי׳ עוד שם צד קמ״ו. צריך למחוק.
44 9 שמעו. בפירוש רש״י פה ח׳ בר2 ר3 „מצאתי . . . ממעשיהם״, ובר4 ובכ״י 188 ובכ״י 189 בבר׳ מוזי׳ ח׳ המלים האלה ונם „מדרש תנחומא״.
44 20 דזטק למלפיכון. ת3 למלפיכון . . . ת3 וכמצדא.
46 32 לשון הכנעה. וכן פי׳ אבן בלעם.
47 3 בצאנם ובבקרם. עי׳ ס׳ הרקמה עמ׳ רכ״ו.
47 25 וסר מעליהם. וכן פי׳ אבן בלעם.
47 30 שדותיהם. וכן פי׳ אבן בלעם (הוצאת קאקאווצאוו, עמ׳ ע״ח), ועי׳ בפירושו פה.
48 9 ת3 נבייא . . . כיד בשופרא . . . כיד בחצוצרתא . . . ומשרייתהון.
48 33 אם תשמעו. עי׳ ירמיה י״א א׳, ומשם נראה כי רד״ק מכון אל התוכחה ב„כי תבוא״ (דברים כ״ח א׳, ט״ו), והעתיק את המלים שלא כנכון מתוך זכרונו.
49 10 לאמת הדבר. וכן פי׳ אבן בלעם, וכן פי׳ ר׳ משה בן עזרא (שירת ישראל עמ׳ קפ״א).
49 17 שרי אפרים] זטצק מלכי אפרים.
49 27 ר2 ר3 ר4 בשם ר׳ יוסי, וכן בכ״י 188 וכ״י 189 בבר׳ מוזי׳ . . . ר2 ר3 שנתווכח . . . ר2 לא יענה שהרי. ר3 לא יהיה להם מענה שהרי . . . ר2 ר3 הודעתי שדיני אמת . . . רר2 ר3 ר4 אותן.
49 35 ר3 ר4 בדרכי ישראל. ר2 בדרכי מלכי ישראל.
50 27 מצוה. וכן דעת אבן בלעם אבל פי׳ שענינו מצות ה׳, ופי׳ „הואיל״ מאן.
50 37 לשון חולי. כלומר הענין פה כפול, וכן פי׳ אבן בלעם (הוצאת קאקאווצאוו עמ׳ ע״ו); ועי׳ עוד ר׳ יונה שו׳ זור ורד״ק שו׳ זור ובניטוקי אליהו שם ובדברי איזראילסאהן במהדורתו לפירוש אבן בלעם על ירמיה ל׳ י״נ, ועוד פוכס במחברתו Studien etc. עמ׳ XXXII, וכן רש״י כתב שיש תיבות משמשות לשון וחילופו, עי׳ פירושו שמואל א׳ י״ז ל״ט.
51 13 ת3 דבית ח׳ . . . לאיתפרעא . . . יכול.
51 37 ועי׳ עוד אבן בלעם (הוצאת קאקאווצאוו עמ׳ ע״ו).
52 14 טרף. עי׳ עוד ס׳ הרקמה עמ׳ קצ״ח.
52 16 טרף. ור׳ יונה, וממנו אבן פרחון (שו׳ טרף), פי׳ החליא.
52 18 ויחבשנו. עי׳ ס׳ הרקמה עמ׳ פ״ד.
52 32 ועוד דף פ״ד. צריך למחוק.
53 11 ת3 יחינגא.
54 6 כנשם] ע ח׳, ושם נמצא נם יחסר (וכן בדפוס הראשון) . . . בארץ.
54 7 אשר . . . לאיש. לשון הכתוב מיכה ה׳ ו׳.

28 6 ת3 ואקיימינכון קדמי.
29 5 ב ולהגות וכן ברד"ק שלפנינו.
29 14 עי' עוד ס' מכלול קמ"ה ב' מה שכתב שם בשם ר' יצחק אבן ניאות.
29 16 ט בסף ח': ת3 ופרקתינון: ת3 ביום חמשת. ר2 בחמשת. ר4 בחמשה.
29 33 קניתיה. וכן פי' אבן בלעם, ועי' בפירושו פה ובעמוס ב' ו'.
30 4 ולתך. עי' ר' יונה שו' לתך.
30 5 נשיאים] נטצקאב שבטים, אבל בכת"י של פאקאק „נשיאים".
30 31 ששים] ר3 ר4 ששים שנה | 30 32 שקל] ר2 ר4 כסף | 30 33 עד חמש] ר2 ועד בן חמש.
31 4 זטק לנפשיהון. ת3 לנפשהון. ר2 נפשין. ר4 נפשתון . . . ת3 אמרית . . . ת3 מקרבין, וכן ברש"י . . . ת3 סערין.
31 9 ולא. עי' מנחם (דף ע"א ב') וס' הרקמה עמ' קנ"ה.
31 15 ואין זבח. בפירוש ראב"ע ח' בע „בן עלי" וחמלה „אין" לפני „המצבה".
31 31 ימי הגלות. וכן פי' יעקב בן ראובן.
32 1 נטצק בית ח': ת3 בית ח' . . . ת3 לרעוא בירושלם ולית.
32 27 ר2 ר3 תני . . . משום ח' . . . יותי . . . בני ח'.
32 29 ר2 ר3 טוב ח' (וכן ח' בכ"י 188 וכ"י 189 בבר' מוזי') . . . לישראל לעולם . . . הה"ד.
34 3 ת3 ומולדין. ר2 מולדין | 34 5 טק מוספין. ת3 מוספין.
34 8 עם חית] נזטצק עד חית.
35 15 לאמת הדבר. וכן פי' אבן בלעם, וכן ר' משה בן עזרא (שירת ישראל עמ' קפ"א).
36 5 ת3 ברם ח' . . . ר נצו. ר2 ר3 נצן | 36 10 ת3 כיד בלליא.
36 30 וכרתי. וכן פי' אבן בלעם.
37 7 ואמאסאך. עי' שמות רבה, פר' ל"ח ג'.
38 1 ת3 כמא . . . יקרהון | 38 7 ת3 חטואת.
38 18 ת3 ויהי . . . חילונאה . . . קודשי . . . יקרהון . . . לדיבסיר . . . כאורחתהון.
39 7 זנות. עי' עוד ס' הרקמה עמ' ס"ה.
39 7 ויין. כבר תקנתי לעיל שצ"ל „יין", וכ"ת בראב"ע, ועי' יומא ע"ו ב'.
39 8 איזה דרך. לשון הכתוב ירמיה ו' ט"ז, ואפשר צ"ל הטוב, וברד"ק שלפנינו ילכו.
39 14 ת3 דיבצלם . . . זצ דחוטריה. ק דחוטרא. ת3 בחוטריה.
39 24 ולא ירבו. וכן פי' אבן בלעם.
39 28 משמר. וכן פי' אבן בלעם (מר' יונה), ונם הוא השיב על סעדיה.
39 32 וי"ם. וכן פי' אבן בלעם, העבודה זרה הנעשה טן העץ.
39 36 ועי' עוד תוספתא שבת ז' ד' (עמ' 118 10).
39 37 אותו. וכן פי' והוסיף אבן בלעם.
40 10 ק מעפה. ת3 מעפי טוליה.
40 25 בערבי. עי' אבן בלעם, וכן סעדיה תרנם, „אלון" בלוט, ישעיה ו' י"נ, מ"ד י"ד.
40 35 ר' יונה. וכן כמוהו פי' אבן בלעם.
41 9 נדזטקש יתרטש. נצ אתרטש. ת3 איתרטש.
41 19 שוא ואין. עי' רש"י ראב"ע ורד"ק עמוס ה' ח' ועוד רד"ק שו' און.
41 29 בשם וי"ם. וכן פי' אבן בלעם, וראב"ע הלך אחריו, ועי' סעדיה משלי י' ח'.
41 35 בית אל. וכן פי' אבן בלעם.
42 5 ת3 בשמיה ח' . . . דטק לשקר . . . ת3 לשקר קיים.

14 11 ת3 לבעלא . . . אף ח' . . . ענליא דביתאל . . . נזט ית ח'. ת3 ית ח'.
15 7 אותם. עי' ס' מכלול דף קפ"ח ב' ודף קצ"ד ב'.
15 11 ת3 רחמין . . . ל אישבוק, ובס' כד הקמח (ו' ב') אם יתובון אשבוק.
15 11 רחמה. עי' עוד ס' הרקמה עמ' צ"ב.
15 29 ר' יונה. וכן פי' אבן בלעם אעתקם ואעקרם.
17 6 ת3 מן בית | 17 10 זחצק ויסקון: ת3 ויסקון מארע | 17 18 ת3 כנושהון.
17 28 המשיח. וכן פי' יעקב בן ראובן.
18 4 גנש אמרו . . . ארחם.
18 6 ריבו. עי' ס' הרקמה עמ' ק"ח.
18 12 ונאפופיה. עי' עוד ס' הרקמה עמ' ס"נ.
18 15 הזנונים. כ"ה גם כן בכתבי יד חצ.
18 17 ת3 אוכחו לכנשתא . . . זחטק מקבל. צ מקביל. ת3 מקבל . . . זטצק צלותא. ת3 צלותא . . . ת3 טעותהא. ר טעוותא. ר2 טעוותהא. ר3 טעותא.
18 29 ס' מכלול. עי' עוד שם דף קמ"ז ב'.
18 30 ולאחותכם. וכ"ה דעת ר' יונה (כתאב אללמע עמ' ר"צ), ובס' הרקמה ליתא.
19 7 והמתיה. עי' ס' הרקמה עמ' ר"ד.
19 8 והמצוה] זחטצק ח', וכן ח' בזצק בשורה י'.
19 12 ת3 מינה . . . עד לא . . . זחטצק ויחול. ת3 ויחול . . . חטצק על עם דרא. ת3 על עם דרא . . . ת3 אוריתי . . . ואישוי . . . בבוצרתא.
19 18 הורתם. עי' עוד ס' הרקמה עמ' קט"ז.
20 1 ת3 נביי . . . מלפיהון | 20 11 ש מספקי מכלאי ומשתאי: ת3 מספקי.
20 20 ת3 בכין האנא . . . כמא . . . חצק בכוביא. ת3 בכובייא . . . כמא . . . נזטצק תשתכח.
20 32 משורש שוך. וכן פי' אבן בלעם (הוצאת קאקאווצאוו עמ' קמ"ה ובפירושו פה), ועי' עוד פירושו במדבר ל"ג נ"ה, ישעיה ה' ח', ועי' עוד כתאב אלנתף עמ' כ"ד.
21 6 [ובקשתם]. עי' ס' מכלול דף כ"ט א'.
22 8 חגה. עי' ס' הרקמה עמ' קמ"ז, ובעמ' קכ"ה שם הביא המלה חדשה.
22 16 ותאנתה. עי' ס' הרקמה עמ' ק"ל וקס"ז.
22 19 כמו אתנן. וכן פי' אבן בלעם, ועי' עוד ר' יונה ס' הרקמה עמ' מ"ח.
23 2 ואכלתם. עי' ס' מכלול דף כ"ה ב'.
23 13 ת3 ומסקא . . . זחטצקש רחמהא. ת3 רחמהא.
23 18 מפתיה. בפירוש רש"י פה נמצא בר "לוזאניור בלע"ז", אבל בר2 "אשטרירי" ובר3 "אשטיראה", ובפסוק י"ז להלן ח' בר2 ר4 ד"א והולכתיה . . . כרטיה, אבל בר3 נמצא.
25 9 ת3 ויתינהון.
25 24 ר2 א עמק הגלות (וכן בכ"י 188 וכ"י 189 בבריטיש מוזיאום). ר3 ר4 עומק הגלות . . . ר2 ר4 שהם (וכן בכ"י הנ"ל בבר' מוזי'). ר3 שהן . . . ר2 א תחלת תקוה ח' (וכן ח' בכ"י הנ"ל בבר' מוזי'). ר3 ר4 תחילת תקוה.
26 15 וארשתיך. בפירוש ראב"ע ח' בע "וארשתיך . . . צורך", ובפסוק כ"ב ח' לי באמונה.
27 29 את. בג אל, והיא טעות סופר, והטלים "את הדנן . . . תענה" ח' בכל הדפוסים האחרים ובכל הכתבי יד.
28 2 ת3 ההוא . . . צלותכון . . . זטנצקש יספקון: ת3 יספקון לגלוות.

הערות נוספות

9 1 השיר הזה מצאתי גם כן בזטק וברשימת כ״י באוצר הספרים בקמברידש ואלה השנויים:
ז ידעו ביאורם . . . כבשנים; ט ידעו בסודם; ק ידעו בסודם; כ״י 69 יודעי לסודם . . . כבשנים.

9 1 במשל. לפי המשקל צריך להיות „משל״.

10 12 עי׳ עוד איכה רבה פתיחתא כ״ד, והובא בילקוט ישעיה רמז רפ״ט.

10 14 עי׳ עוד בראשית רבה פ״ד י״ח ומדרש אגדה אחרי מות דף ט׳.

10 19 זנונים. עי׳ בשו׳ זנה ובס׳ הרקמה צד קס״ט.

11 15 עי׳ עוד מדרש אגדה אחרי מות דף מ׳.

11 25 שם. וכ״ה דעת אבן בלעם אבל הוא כתב כמו רד״ק שאפשר דבר פעל.

11 25 ר׳ יונה. עי׳ עוד ס׳ הרקמה צד ל״ג ובשרשיו שו׳ ראש.

11 29 עתה נראה לי כי המקור לרד״ק היה פירוש ראב״ע, אף על פי שהרמב״ם (מורה נבוכים ב׳ מ״ו) כתב גם כן שהענין היה במראה הנבואה.

11 30 משל. וכן פי׳ אבן בלעם, וכן יפת ויעקב בן ראובן פי׳ הענין.

12 35 משלשה. וכ״ה בפירוש ר׳ חננאל (פסחים פ״ז ב׳).

12 38 מנו חמשה. אבל בכת״י מינ׳ שם נמצא „ארבעה״, ובתלמוד דפוס הראשון (פסחים פ״ז ב׳) הגרסא „מחמשה״ אבל מנו רק שלשה, הורה שמים וארץ וישראל, ורש״י שם כתב „ארבעה קנינים גרסי׳״, וכן מהרש״ל והגר״א גרסו ארבעה, והוא עפ״י המכילתא, וכן הגרסא ארבעה בילקוט בשלח רמז רנ״ב, תהלים רמז תתר״ב, משלי רמז תתקמ״ב, והשוה פירוש המיוחס לרש״י על פרקי אבות (פרק ו׳) והנוסח שהביא ברליגר (מבוא למחזור ויטרי, צד קפ״ה), ולדעת מורי הרה״נ ר׳ לוי גינצבורג קנין של אברהם הוספה כי לא נמצא במקרא שנקרא קנין, ואפשר היה כתוב, „תורה ושמים וא״ר [= וארץ] ישראל ובית המקדש״ וטעה הסופר וקרא „וא״ר״ ואברהם, וסיוע לדברי רבינו נמצא בדברי המפרש על פרקי אבות במחזור ויטרי (צד ק״נ [563]).

13 3 תרגם. בס׳ כר הקמח אות אהבה (דף ו׳ ב׳) יש תוספתא לתרגום, וכנראה המקור לתוספתא היה סדר אליהו זוטא פרק ט׳.

13 4 גנש פתנמא . . . ש אזיל . . . נש אתנבי . . . גנש מוספין . . . מטעא: ת ת3 אזיל . . . מוספין.

13 11 גנש ישתבק: ת3 ואמר ח׳, א אמר . . . ת ת3 ישתבק . . . ת3 כמתר עלי תנין . . . ר ואוסיפת, ר2 ואוספו. ר3 ואוסיפו . . . ר ר2 ר3 למיעבר.

13 24 ארבעה. צ״ל חמשה, והיא תקנה כנרסת הברייתא דקנין תורה.

13 24 צריך למחוק „ולא לצורך״.

14 7 ממלכות בית ישראל] זמצקש מלכות ישראל.

14 9 ת3 קרא. רר2 קרי. ר3 קרא . . ת3 שומהון . . . ואסער דם פלחי טעותא . . . דקטלנון.

צד	תחת	צ״ל
109 5	דבריך	דברך (זטק, וכן בשורה ח׳)
109 9	דבריך	דברך (זטנצק, וכן בשורה י״א)
109 28	ת	תל
110 21	6 אל	6 ג אל

צד	תחת	צ״ל
111 24	ג אמרו	נשב ואמרו
112 7	במצים	במצרים
113 12	וריחיהון	וריחהון (דזחטק)
113 21	הרי כפתור	כפתור (נהצק)
113 22	מצרים	ומצרים (צ)
114 12	בעת	בעין (חט)

צד	תחת	צ״ל
63 6	ופירוש	ופירש
63 22	דוקה	דוקא
—	תל	ל דמן ח׳ . . . תל
66 8	ית	ית׳
68 6	מבשורא	מכשורא
68 30	ושם	[צריך למחוק]
69 1	נבזים	היו נבזים [ד]
69 20	אמר	[למחוק עפ״י דזטצק]
70 1	נפשיהון	נפשהון
70 2	מנוד	מרוד (דזצק)
72 1	הבחבה	הבהבה
73 23	כה	בה
76 4	אלהיו	אלהי (דזטצק)
76 5	אלהיו	אלהי (גדזטצק)
76 25	תקיפו	חובך תקיפו
76 36	בכרה	בכורה
77 15	מלידה	מלדה
79 12	בשפוי	לא בשפוי (דזטצק)
80 19	הוא	[למחוק עפ״י דזצק]
80 27	. . . השמה	השלישי [השמה] . . .
81 12	ווכר	וכר (ד)
81 25	9 תל	8 תל מילין . . .
—	תל	ל חקלא. ת
82 24	מנחם	מנחם
82 27	מבלנצי	מבלנצי
83 1	פועל	נפעל (דזטצק)
83 6	במות	במת (גנ)
84 3	ואינו	ואינו
84 33	פ״ה	פ״ר
84 34	18	18 ל ושליטו בהון עממיא . . .
85 31	ה׳ ד׳	ה׳ ח׳
86 33	ט׳ ז׳	ט׳ ח׳
86 35	כמו	בחסרון
87 10	חפך	הפך
88 3	הופעל	הפעל
88 7	הוא	[למחוק עפ״י גדזטצק]
88 8	ארנושא	אתרגושא (דזטצקש)
88 9	בכמנא	בכמנא (דזטצק)
88 24	ארנושא	[צריך למחוק]

צד	תחת	צ״ל
89 21	13	12
90 12	זרועתי	זרועתיו
90 27	יונה	יונה
91 4	כמרירי	כמרימי
91 12	בתקוף	בכתף (דז)
92 28	ל ניברהי	תל ותקטיל
93 24	אלמסתלתק	אלמסתלחק
93 25	לומה	לומר
94 4	. אמר כיון	, וכיון (גזנצק)
94 14	שיבנה	שאבנה (דזטנקש)
94 32	בילקוט	בילקוט אבא, שאבא
95 6	אל נדוד	לנדוד (גחטצק)
96 14	מתקפאין	מתקפין (גדזחטצק)
96 15	ואינהון	ואינון (גדטצק)
98 28	פסוק ד׳	פסוק ח׳
99 3	שאמר	אמר (גדזחנצק)
99 13	הוא	היה (ד)
99 16	לאמר	ואמר (דזחצק)
100 27	תל	תל אימר להון
100 28	על	דאיתנלי על
100 30	לחלן	להלן
103 7	שעשית	שעשיתי
103 21	7	7 ג
104 30	p. 213)	(p. 213
105 16	וחביב	חביב
105 24	ג תכון	ג
106 4	שרעתני	שתדעני
106 5	ירדוך	ודרוך (זנצ ובכ״י של פאקאק)
106 23	נדרוך	ודרוך
106 30	9	8 תל מידעם. 9
107 16	שמו	שמי (דזטנק)
107 25	ש עורך	ג בעזרך
107 30	תל	תל שינא
108 7	מפרשים	אומרים (גדזנצק, וכן בשורה ח׳)
108 11	חתום	(למחוק עפ״י דזטצקש)
108 15	והוא	הוא
108 24	ק״ח	ר״ח

צד	תחת	צ״ל
24 1	והולכתיה	והלכתיה
24 31	תל	תל משעביד . . . ניסין
25 1	שהיו	שהם (זחטצק)
25 29	בארון	ברון (וכן צ״ל בכל מקום שהובא שם זה)
25 34	ויתינהון	ויתינהון . . . תל ניסין
26 11	כמז	כמו
26 20	הס	הם
27 14	אל	את
27 25	המלות שהם	שהוא
28 9	ארם	אדם
28 19	לה	לי
28 26	ובילקוט	[צריך למחוק]
28 29	ממנה	ממנה . . . כורים
29 11	רחימת	רחמת (נזטנ)
29 20	17	עמ׳ 30 שורה 1
29 38	עסר	עשר
30 2	ותומר	וחמר (וכן בכל העמ׳)
—	שעורים	שערים
30 13	ושרתח	ושרתה
30 37	לתך. 18	18 לתך.
31 29	תל	תל מקרבין . . .
31 30	גבייא	נבייא
32 3	ישובו	ישבו
32 26	ישראל	ישראל . . . ה״ה
33 4	בחפך	בהפך
34 9	יכרת	יכרת
35 3	בה	[למחוק עפ״י נזטנ]
35 7	יעלה	עלה (טצק)
37 1	מכחן	מכהן
37 31	הובאים	מובאים
38 8	נפשיהון	נפשהון
38 11	אכילתינו	אכילתנו
—	מלוה	כלוה
39 5	ויין	יין (נטק, וכן בשורה ז׳)
39 29	דפי	דפי׳ (וכן צ״ל בכל מקום שנשמט בו אות הקצור של הר״ת)
39 35	ל״נ	ל״א
—	עבורח	עבודה
39 38	דחוטריה	דחטריה

צד	תחת	צ״ל
40 10	מכנפי	מעפי (טנ)
40 34	חביא	הביא
41 13	בהכנסה	בהכנסם
41 33	איתרטש	איתרטיש
42 5	תרנם	תרנם
42 8	סדר	סדר
42 23	בסני	בסני
42 29	מרידו	מרדו
43 36	תל	ת רבבהון. ל
45 24	נ״נ ב׳	ל״נ א׳
46 9	להס	להם
46 15	וימאיך	וימאך
47 18	השרה	השדה
47 29	אוהם	אותם
—	חלקיהם	חלקיהם
48 23	ש ואשחרדו	ג ואשחרדו
48 25	י״א ו׳	י״א ח׳
48 32	רף	דף
49 32	י״ח	י״ת
51 7	אותס	אותם
51 10	שתי	שני
51 36	אליה	אליהו
—	העורתו	העדתו
52 3	אתה	עתה
53 4	ישועתינו	ישועתנו
53 9	ולא	שלא (זטצק)
53 15	וצרקה	וצדקה
53 24	אותו	אותו
54 7	אשר	אשר
54 58	אשר [אשר]	אם
54 21	למשביר	למכביר
55 27	קכ״ט	רכ״ט
56 12	כנגדו	כנגדו
56 15	קדמאי	קדמא
57 2	באורח	באורח . . . תל נ שן
59 17	למינף	למנף
62 5	לחררה	לחררא (נ)
62 21	ג לחרדא	נש לחררה
62 27	ת לחרדא	[צריך למחוק]
62 31	התולדה	התולדת
62 32	ור״י	ור״א

תקונים והוספות

אחרי התחלת ההדפסה באו לידי כתבי יד אחרים מפירוש רד"ק מתרגום ומפירוש רש"י וראב"ע, ומצאתי בהם שנויים חשובים, ועל פיהם עשיתי תקונים בכמה מקומות בנוף הפירוש ובהערותי, אבל מפני סבות טכניות לא היה בידי להכניס כל התקונים מכתבי יד אלה, וכן לא הכנסתי השנויים שמצאתי בהם לתוך חילופי הנוסחאות וההערות כמו שעשיתי במקורות הראשונים שהיו לפני.

ועתה הוספתי כאן שתי הוספות. בלוח הראשון שקראתי „תקונים והוספות" הבאתי תקונים לפירוש רד"ק, הן עפ"י המקורות הראשונים כמו שנראה עתה לי, והן עפ"י המקורות החדשים, ותקנתי גם כן שניאות ושעיות הדפוס. ובהוספה השניה שקראתי „הערות נוספות" הוספתי כל דבר שנוגע לשני הטורים תחת הפירוש, א) חילופי נוסחאות לפירוש רד"ק מתוך כתבי יד החדשים, ב) התקונים והשנויים לתרגום ולפירוש רש"י וראב"ע מתוך כתבי יד אלה, ג) הרבה הערות חדשות.

צר	תחת	צ"ל
9 2*	וידעו	ידעו (זטק)
—	יסודם	לסודם (כ"י 69 בקמברידש)
9 3	רב שנים	כבשנים (זובכ"י הנ"ל)
9 8	עליו השלום	[למחוק עפ"י זטצק]
10 18	בשם	בשם | ש בנבואות |
11 33	חטאו בניך	בניך חטאו
12 10	שבני ישראל	שישראל (טצק)
13 13	וישלח	ויסלח
13 27	כ"ה בילקוט	כ"ה בילקוט (ובקש)
13 28	נזירות	נזירות
13 29	שנזרתו	שנזרתי עליהם
13 30	עמד	עמוד
14 22	ג קט לון	ג קטלון
14 23	למטעי	למיטעי
14 31	שומהון	שמהון
14 32	צבחר	ציבחר
—	ת ית	תל ואסער . . . ת ית
—	טעוותא	טעוותא (ת טעותא)
15 12	אישבוך	אשבוך
16 31	להל	להלן
17 3	יחדיו	יחדו
17 10	ויונתן תרנם	ותרנם יונתן (זטצ)
17 30	ארעה	ארעא
17 31	מארעא	מארע
18 34	מקבל	מקביל
19 6	ושתיה	ושתה
19 10	והמצות	והמצוה (נג)
19 13	ואוחיל	ואחול (ג)
19 18	מעון	מעת
19 23	ג ואחול	נש ואוחיל
19 34	תל ארעה	ל ארעה
20 10	ויונתן תרנם	ותרנם יונתן (חטצ)
20 18	הכרמים והשדות	הגנות והכרמים (זחטצק)
20 26	כרש"י	ברש"י
20 34	מאיכה	מאיוב
21 26	ברכה	ברכה
23 15	שבקית	שבקת
23 36	כן	בן

---

* המספר הקטן אצל המספר הגדול מורה על השורה שבאותו עמוד, והאותיות הגדולות אחרי התקון הן סמני הכתבי יד או הדפוסים שבהם נמצא התקון.

רואים אולי אינו צדיק בלבו כמו שהוא בנראה והאל בוחן לב וחוקר כליות, או מיסרו לטובתו לעולם הבא שהוא עולם השכר. וכן הרשע וטוב לו אולי עשה קצת טובות ומשלם לו האל בחייו כדי שיאבד ברשעו לעולם הבא, כמו שאמר בתורת משה רבינו ומשלם לשנאיו אל פניו להאבידו: ופשעים יכשלו בם. כי יאמרו אין מסדר ומנהיג העולם ואיננו בדרך ישרה, כי הצדיק יבואנו רע והרשע יבואנו טוב, לפיכך אינם שבים מרשעם וילכו אחרי תאות לבם ויכשלו ויאבדו. ואדוני אבי ז"ל פירש ופשעים יכשלו בם, כאשר ישובו הפושעים לדרכי ה' ולא יהיו רגילים בהם כמו הצדיקים, יכשלו בהם כאדם שאינו יודע הדרך. וזה נאמר על הפושעים שלבם עוד בדרך פשעם, אך השבים בלב שלם אלהים יעזרם ויסמכם כדי שלא יכשלו, והצדיקים כמנהגם ילכו בדרך סלולה וישרה. ויונתן תרגם וצדיקיא דהליכו בהון יחון בהון לחיי עלמא ורשיעיא יתמסרון לנהינם על דלא הליכו בהון:

---

1 **ג** אולי ח' | **ג** נראה | **ג** לבות | 2 **ג** או יסוריו | 3 **ג** ואת טוב לו | **ג** קצת ח' | **נש** ברוב רשעו | 4 **ג** שכתוב | **ש** רבינו ע"ה | **ש** לשונאו | 5 **ג** ומסדיר | 6 **נש** ישר | 7 **ג** אחר | 9 **נש** היו | **ג** כמו ח' | **ג** בהם ח' | 11 **נש** אלהיהם | **ש** במנהגם | 12 **נש** דרך | 14 **ש** תם ונשלם ספר הושע תהלה לאל עולם.

---

1 לשון הכתוב ירמיה י"ז י'. 4 דברים ז' י'. 5 עי' יב"ר. 9 עי' יב"ר. 12 **ת** בה . . תל ייחון . . . בחיי . . . ל לגיהנם, וכן **ת**2. 13 ל על ח'.

אף למרפא. ומשל הריה יהיה השם הטוב שיהיה לישראל בכל העמים לעתיד. ויונתן תרגם הפסוק כן, יתכנשון מביני גלוותהון יתבון בטליל משחהון ויחון מיתיא ויסגי טובא בארעא, יהי דוכרן טבוותהון עליל ולא פסיק כדוכרן יבבות חצוצרתא על חמר עתיק דמתנסך בבית מקדשא. ויש מפרשים ישבו, ינוחו, כמו בשובה ונחת. ויש מפרשים יחיו דגן, שיהיה שנוי טבע בדגן לעתיד בבא הגואל, שיחיו אותו כמו הגפן ולא יצטרכו לזרוע הדגן אלא פעם אחת כמו הגפן, וכיוצא בזה זכרו רז"ל בשינוי טבע שיהיה לעתיד בחטה:

9. אפרים מה לי. ואז יאמרו מה לי עוד לעצבים, כי בעוד שהייתי עובד אותם היה לי כל הרע, ועתה שאעבוד את ה' יהיה לי כל הטוב הזה. ואמר הקדוש ברוך הוא כשיאמר אפרים זה: אני עניתי ואשורנו. כלומר אביט אליו בעת רצון, הפך והסתרתי פני מהם, ומה אומר לו: אני כברוש רענן. אני אהיה לך כמו הברוש הרענן שכוספין ראשו אצל שרשיו, כן אני מרום וקדוש אשכון ואת דכא ושפל רוח. ואם תאמר הברוש אינו עושה פירות, ממני פריך נמצא בכל עת ובכל זמן:

10. מי חכם ויבן אלה. וכשהשלים הושע נבואתו אמר מי בכם חכם ויבן אלה התוכחות שדברתי עד הנה: כי ישרים דרכי ה'. לא כאותם שאומרים לא יתכן דרך ה', כמו שאמר ביחזקאל, כי אם תשובו בתשובה שלמה לא תזכרנה לכם תועבותיכם הראשונות: וצדיקים ילכו בם. כי יכירו וידעו כי כל דרכיו משפט. ואם יראו צדיק ורע לו או רשע וטוב לו, יחשבו כי הכל אמת ודרך ישר מהאל ית', כי הצדיק שאנו

---

1 ג השמן הטוב | ג שיהיה לו | 2 ג כן ח' | ש יתכנסון | ג יתבין | ג בטלל. ש כטלל משחיהון | 3 נש ייחון | ג דסני | ג יהא | 4 ש ברוכרן. ג דדוכרן | ג חצוצרותא | 7 ג ולא . . . הנפן ח' | 8 ג יהיה | 9 נש מה לי ח' | ג בעודו | 10 ג לי ח' | את ח'] ג אלהי | 11 ג הקב"ה ח' | 12 ג והסרתי | 13 ש רענן | 14 ג שרשו | 17 נה ובהשלים | 18 ג חכם ח' | ג אלה ח' | 19 נג כי ח' | 20 ג הראשונים | 21 ג בם ח'. ג בה.

---

1 וכן פי' יב"ר. 2 תל בטלל משיחהון . . ת וייחון. ל ייחון. 4 ברש"י ודוכרן יבבות . . דעל. 5 וי"מ. כן דעת ר' יהודה וכן פי' רד"ק בשו' שוב, ועי' לעיל י"ב ז' ועוד רד"ק נחום ב' ג': ישעיה ל' ט"ו: וי"מ. עי' ראב"ע. 8 עי' כתובות קי"א ב'. 9 יאמרו. וכן פי' המתרגם רש"י ראב"ע דוד בן אברהם (לקוטי קדמוני ת צד קל"ד) הקר' יב"ר ור"א מבלגנצי. 11 ואמר. וכן פי' ר"י קרא ויב"ר. 12 בעת. אפשר צ"ל בעין, וכ"ה בא, ועי' ראב"ע ויב"ר: דברים ל"א י"ז. 13—14 וכן פי' רש"י ור"י קרא ועי שיר השירים רבה על א' י"ז: ישעיה נ"ז ט"ו. 15 הובא מראב"ע. 17 ויבן אלה. עי' הרק' צד קמ"א וס' מכלול דף ע"ב ב'. 19 יחזקאל י"ח כ"ה.

הבאים ישרש יעקב. ומה שאמר ויך, על דרך ומחה אל כתף ים כנרת, כלומר יכו השרשים הנה והנה בארך וברחב:

7. ילכו יונקותיו. וכמו שהשרשים יתנו למרחוק כן יונקותיו ילכו למרחוק, כלומר יתפשטו הנה והנה, והיונקות הם הענפים הרכים כמו היונק. והיונקות הם משל לטובות המתחדשות להם בכל יום ויום, או יהיה משל השרשים תורת משה רבינו שתהא קיימת לעד, והיונקות הם הדעות המתחדשות להם בידיעת האל יום יום: ויהי כזית הודו. שיהיה כח לאותו קיים כמו הזית שעליו לחים כל השנה, כלומר שלא יפסק טובו כל הימים: וריח לו כלבנון. כמו כריח השדה אשר ברכו ה', כי הלבנון יש בו מינים רבים מעצים ומעשבים ויש בהם נותני ריח טוב, ר"ל שילך שמם הטוב למרחוק. ויונתן תרגם יסגון בנין ובנן ויהי כזיו מנורת קודשא זיווהון וריחיהון כריח קטרת בוסמיא:

8. ישבו ישבי בצלו. ישובו לארצם ויהיו יושבים בצל האל: יחיו דגן. יחיו עצמם במצות האל שיקיימוהו כמו הדגן המחיה האדם ברוב: דגן. חסר כ"ף הדמיון וכמוהו לב שמח ויטב גהה, כי חטאת קסם מרי, והדומים להם. ואם תאמר יפסק טובם כמו הדגן הפוסק ויבש עד שיזרעו אותו פעם אחרת, לא, אלא ויפרחו כגפן. כמו הגפן, כי אחר שלקטו פירותיו אינו נפסק ויבש אלא יפרח שנה אחרת וכן בכל שנה ושנה: זכרו כיין לבנון. ריחו, כמו אזכרתה לה'. אמר ריח יין הגפן שנמשלו ישראל לו יהיה כריח יין לבנון שיש לו ריח טוב. וראיתי בספר אסף הרופא כי יין לבנון ויין חרמון ויין הכרמל ויין הרי ירושלם ויין הרי שמרון ויין הרי כפתור מצרים, אלה היינות הם עליונים על כל מיני היין לריח ולטעם

---

1 ג ויך ח' | 3 ג כן . . . למרחוק ח' | 5 להם] ג מו' בידי ת האל | ג בכל ח' | 6 ש רבינו ע"ה | ג שתהיה | 7 ג להם ח' | 10 ג הלבנון ח' | 11 נש ויהון | 12 ג זיוהון. ש זיויהון | 13 ג והיו יושבי | ג האל ח' | 14 עצמם] ש מו' בכל עת | נש שיקיימו | 16 ג הנפסק | 17 ג לא ח' | ויפרחו] ג מו' פעם אחרת | ג כמו הגפן ח' | 19 ריחו] ג ריח | 20 ג ולבנון | 21 נש הרי ישראל וירושלם | ג הרי ח'.

---

1 ישעיה כ"ז ו': וכן פי' ר' יונה ואבן פרחון (שו' נבה) וראב"ע, ועי' ר"י קרא: במדבר ל"ד י"א ושם על. 4 והיונקות. עי' ר' יונה ואבן פרחון (שו' נבעל) והקר'. 9 בראשית כ"ז כ"ו ושם שדה. 11 תרגם וכן פי' רש"י. תל מנרת, וכן ברש"י ושם דקודשא זיויהון . . ת זווהון. ל זיווהון . . . תל וריחהון, וכן ברש"י. 13 ישובו. וכן פי' רש"י ויב"ר: בצל האל. וכן פי' רז"ל ויקרא רבה א' ב', וכן פי' הקר' ויב"ר. 15 וכן פי' הקר' ועי' ס' מכלול דף נ' ב': משלי י"ז כ"ב: שמואל א' ט"ו כ"ג. 18 כיין. עי' ס' מכלול דף ק"ע ב'. 19 ריחו. וכן פי' ר' יונה ואבן פרחון (שו' זכר) הקר' וראב"ע: ויקרא ו' ח'. 20 עי' רד"ק בראשית מ"ט י"א.

4. אשור לא יושיענו. והתודו לפניו ואמרו אשור שבטחנו בו עד עתה ידענו כי לא יושיענו, כי אין בו כח להושיענו זולתך כי לה' התשועה: על סוס לא נרכב. שהיינו שולחים רוכבי סוסים אל אשור להושיענו, לא נעשה עוד זה: ולא נאמר עוד. מבואר הוא: אשר בך ירחם יתום. כי ידענו כי בך לבדך ירחם היתום, ומי שאין בו כח אתה תתן לו כח ותצילהו, וכן תעשה לנו. ויונתן תרגם דמן קדמך אתרחם על אבהתנא כד הוו במצים הא כיתמין:

5. ארפא משובתם. ואם אתם תעשו כן הוא יענה אתכם, אעלה ארוכה ומרפא למשובתם ולמרדם שמרדו בי עד עתה: אהבם נדבה. אוהבם אהבת נדבה מלב טוב כי אפי שהיה לי עליו שב ממנו כיון שהוא שב בתשובה אלי. ואמר לשון רבים על דרך פרט ולשון יחיד על דרך כלל:

6. אהיה כטל לישראל. הפך מה שאמר ויבוש מקורו. ואמר טל לפי שאינו נפסק, כן טוב האל לא יהיה נפסק מהם, וזה יהיה לעתיד בשוב הגלות: יפרח כשושנה. אמר כשושנה לפי שנמשלת כנסת ישראל לשושנה כמו שכתוב אני חבצלת השרון שושנת העמקים, ואמר כשושנה בין החוחים כן רעיתי בין הבנות. ואם תאמר השושנה אין לה שרשים ונוחה להעקר: ויך שרשיו כלבנון. כמו עצי הלבנון שהם גדולים ושרשיהם רבים, כן יהיו נטועים באדמתם, ויתנו שרשים חזקים לא יוכלו להנתש ממקומם, כמו שאמר ולא ינתשו עוד מעל אדמתם, ועל הדרך הזה אמר

---

2 ג אין כח בידו | להי] ה לך | 3 גה ועל | 5 גה יתום | ה עתה | ש בו | ג ותצילנו | 6 ג ות"י | ה ויונתן . . כיתמין ח | ג אם | נג אתכם ח' | 9 ג אעלה אתכם | ג בו | 10 ג נרבה ח' | ש אאהבם | 14 ג שאיננו | 15 גה יהיה ח' | 16 ג שאמר | ה אני . . ואמר ח' | 18 ג האמרו | ה השוש ה ח' | 21 אמר] ג מו' כמו שאמר.

---

1 ואמרו. וכן פי' כל המפרשים, וכן פי' סעדיה שם. 2 לשון הכתוב משלי כ"א ל"א. 3 נרכב. עי' ס' מכלול דף י"ז ב': וכן דעת סעדיה בספרו שם, ועי' כתאב אלמסתלחק דף צ', ושם פי' ר' יונה הפסוק בדרך אחר. 4 ירוחם. עי' ס' מכלול דף ס"ב ב'. 5 לבדך. וכן פי' ר"י קרא, ועי' רש"י. 8 יענה. וכן פי' רש"י ור"י קרא. 9 ולמרדם. וכן פי' ראב"ע. 10 אהבת נדבה. הובא מראב"ע, וכן פי' יב"ר. 12 על דרך כלל. עי' מאמר ר' מאיר יומא פ"ו ב' על הפסוק. 13 הפך. הובא מראב"ע: לעיל י"ג ט"ו. 16 שיר השירים ב' א'. 17 שם ב' ב', ועי' המדרש שם. 18 עי' ראב"ע ויב"ר. 19 גדולים. וכן פי' רש"י וראב"ע. 21 עמוס מ' ט"ו.

באלהיה. כי היא החזיקה בעבודת העגלים כי אם היו המלכים טובים היו מחזירים ישראל למוטב: ירטשו. דרך אכזריות להפיל הקטנים בקרקע או אל הקירות לבקעם, וכן דרך אכזריות לבקע הנשים ההרות: והריותיו. בשקל דליותיו:

2. שובה ישראל. כי כשלת בעונך. כי אתה רואה שכשלת בעונך, לפיכך יש לך לשוב אל ה' כי אין מקימך מכשלונך אלא תשובתך אליו. ובאמרו עד כמו אל, וכן ושבת עד ה' אלהיך, שבו עדי, ואמרו רז"ל גדולה תשובה שמגעת עד כסא הכבוד שנאמר עד ה' אלהיך:

3. קחו עמכם דברים. אינו שואל מכם בתשובה לא כסף וזהב ולא עולות אלא דברים טובים שתתודו בהם עונותיכם: ושובו אל ה'. בלבבכם ולא בשפתים לבד, או פירושו, אחר שתשובו תתודו לפניו: אמרו אליו. כלומר אמרו לפניו כדברים האלה וכיוצא בהם: כל תשא עון. כל עון תשא והוא הפוך, כמו מקום שם קבר שהוא כמו מקום קבר שם, או פירושו לכל תשא עון: וקח טוב. וקח דבר טוב או לב טוב: ונשלמה פרים שפתינו. במקום פרים נשלמה לפניך וידוי שפתינו כי אתה רוצה בדברי תשובה יותר מן הקרבנות, כי אין הקרבנות מועילות בלא וידוי העון כי בכולם נאמר והתודה אשר חטא עליה. ובשעיר המשתלח לא היה אלא וידוי דברים, לא היה קרב ממנו דבר על גבי המזבח אלא הוידוי, כמו שנאמר והתודה עליו את כל עונות בני ישראל וגו':

---

5 ג בעונך ח' | 6 ג בעונך ח' | ש ממכשולך | 7 ג שובה עדי | 8 ה ורז"ל אמרו | 10 גה לא ח' | 11 גה ולא עולות ח' | אלא] ג מו' פרי | ג בהם ח' | ישובו] ג בדברים טובים לפניו ושובו | 12 גש בכל לבבכם | גש בלבד | 13 ג ואמרו | נ אליו . . . אמרו ח' | 14 גה בזה | ג והוא . . . עון ח' | 16 ג או לב טוב ח' | 17 ג פרים שפתינו | ה בדבר 18 גהש מן הקרבנות ח' | 19 גש עליה ח' | 20 ש כי לא | ג היתה | גה דבר ח' | ג המזבח דבר | 21 ג שאמר | ה וגו' ח'.

---

2 ירטשו. עי' לעיל י' י'. 4 והריותיו. עי' הרק' דפי ס"ט וקל"ד וס' מכלול דף קפ"ז א'. 5 שובה. עי' ס' מכלול דף ק"א ב'. 6 הובא מראב"ע. 7 דברים ד' ל': יואל ב' י"ב. 8 ר' לוי ביומא פ"ו א' והובא בילקוט פה. 10 הובא מראב"ע, ועי' פסיקתא רבתי דף קצ"ח ב'. 12 תתודו. עי' פסיקתא דרב כהנא דף קס"ה ב' ורבתי דף קפ"ג ב' וילקוט פה. 14 הפוך. וכן פי' ר' יונה (הרק' דף קכא) וכן פי' בס' מכלול דף צ' א', ועי' ראב"ע: יחזקאל ל"ט י"א. 17 במקום פרים. וכן דעת רז"ל יומא פ"ו ב', פסיקתא דרב כהנא שם, וכן פי' ר"י קרא ור"א מבלגנצי ורש"י ביומא, ועי' ס' האמונות והדעות (באמצע מאמר ה') ורש"י וראב"ע פה והקר' ויב"ר. 19 ויקרא ה' ה'. 21 שם ט"ז כ"א.

העגלים היה הולך וגדל ופורה בין אחיו, כמו שאמר עליו יעקב אבינו ואולם אחיו הקטן יגדל ממנו וזרעו יהיה מלא הגוים׳ ועתה שחטא יבוא קדים רוח ה׳ והוא מלך אשור. והמשילו לקדים שהוא רוח מזרחית כי ארץ אשור מזרחית לארץ ישראל, ועוד אמר קדים לפי שהוא רוח קשה, ואמר רוח ה׳ להגדיל הרוח ולחזקו כמו כהררי אל, שלהבת יה. ואמר גם כן רוח ה׳ לפי שהאל העיר את רוחו לבוא על ישראל, וכן אמר ויער אלהי ישראל את רוח פול מלך אשור ואת רוח פלנאסר מלך אשור וגו׳, וכן כתוב כשמלך מנחם בא פול על ארץ ישראל ובימי פקח בא תגלת פלאסר, ובימי הושע בן אלה עלה שלמנאסר מלך אשור על שמרון ויצר עליה: ממדבר עלה. כי הרוח הוא תמיד במדבר, או פירושו כי מדבר יש בין ארץ ישראל לארץ אשור ומפני אותו הרוח שהוא מלך אשור יבוש מקור אפרים, שהוא היה מתחלה כמו עץ פורה על מים, שנאמר עליו בן פרת יוסף בן פרת עלי עין, ועתה יבוש מקורו ויחרב מעינו מפני אותו הרוח: יבוש. שרשו יבש בשקל יאות מן יאת: ויחרב. כמו יבוש, מן חרבו המים: הוא יששה. אותו הרוח יששה אוצר כל כלי חמדה:

יד

1. תאשם. האל"ף בשוא לבדו וענינו כענין שממה, וכן ויאשמו ישבי בה. וזכר שמרון כי היא ראש ממלכת אפרים, וכן אמר וראש אפרים שמרון, והיא נלכדה אחרונה שבארץ ישראל: כי מרתה

---

1 ג הולך ח׳. גדל | 3 ג שחטא ישראל | 4 ג ארץ ח׳ | 6 אל ארוי אל | ג את רוחו ח׳ | 7 ג על ח׳ | נ ויער אלהים את | 8 ג פלאסר | נג וגו׳ ח׳ | נ וכן ... אלה ח׳ | 9 נ תגלת ח׳ | ש פלאסר מלך אשור | 11 ג היה | 13 מים] ש מו׳ כמו | 15 יבוש] ג חרב. מן | 16 ג כל ח׳ | 18 ש והוא ענין | נש כענין ח׳ | 19 ג הוא.

---

1 אחיו. ע׳ יב״ר, ובשו׳ אחה פי׳ כן בשם יש מפרשים, ופי׳ עוד שם שהוא לשון רבים של אתו (איוב ח׳ י״א) שם צמת, והוא פירוש ר׳ יונה (שו׳ אתה), וכענין זה פי׳ מנחם (ערך אח) רש״י ר״י קרא ראב״ע (ועי׳ ס׳ צחות דף כ״נ ב׳) הקר׳ ור״א מבלגנציי. 2 בראשית מ״ח י״ט. 3 ע׳ המתרגם ורש״י. 6 תהלים ל״ו ז׳: שיר השירים ח׳ ו׳. 7 דברי הימים א׳ ה׳ כ״ו ושם תגלת פלנסר. 9 ע׳ מלכים ב׳ ט״ו י״ט: שם שם כ״ט. 10 ע׳ שם י״ז ה׳. 13 בראשית מ״ט כ״ב. 14 יבוש. ע׳ הרק׳ רפי פ״נ ופ״ד וס׳ מכלול דף פ״ח ב׳. 15 יבש. וכן פי׳ ראב״ע, ועי׳ תשובות תלמיד דונש צד ל״ט. 16 בראשית ח׳ יג׳: וכן פי׳ רש״י. 18 תאשם. ע׳ ס׳ מכלול דף פ״ה ב׳: שממה. וכן פי׳ מנחם ר׳ יהודה ר׳ יונה ואבן פרחון (שו׳ אשם) וראב״ע והקר׳: ישעיה כ״ד ו׳. 19 ע׳ לעיל י׳ ה׳: ישעיה ז׳ ט׳.

מהצרה: במשבר. פתוח כי הוא סמוך למלת בנים, ונקרא הרחם משבר מפני חבלי היולדה ושבריה שיש לה בהיות הולד ברחם ולא יוכל לצאת מהרה:

14. מיד שאול אפדם. הייתי פודה אותם מיד שאול אם היו חכמים; ממות אגאלם. כפל הענין במלות שונות: אהי דבריך מות. אבל עתה שאיננו חכם אלא נבל וכופר בטובתי, לא די שלא אפדך ממות, אלא אביא עליך המות בדבר ובחרב וברעב ובחיה רעה. ופירוש דבריך דברי ששלחתי אליך, ולא שמעת בקולי הוא יגרום לך המות. ואמר דבריך כמו דברי כי הכנויים יפלו על הפועל ועל הפעול, וכן ושמחתים בבית תפלתי, שמעתי את תפלתך. ויש מפרשים דבריך מן דבר כבד מאד לפי שסמכו למלת קטבך, וכן הוא אומר מדבר באפל יהלך מקטב ישוד צהרים. ויונתן תרגם יהא מימרי בהון לקטול: אהי קטבך שאול. ואני אהיה גורם כריתתך לשאול: קטבך. ענין כריתה, וכן מקטב ישוד צהרים, ותרגום ירושלמי לחטב עצים למקטב אעין. וקטבך בא בקמץ הקו"ף שלא כמנהג משקלו, וכמוהו קטני עבה: נחם יסתר מעיני. הנוחם שהייתי מנחם על רעתם כמו שאמר וינחם ה' על הרעה עתה יסתר מעיני, כל כך הרבו לפשוע:

15. כי הוא. כי אפרים היה מפריא בין אחים. עד שלא עשה

---

6 בטובתי] ג מו' אהיה דברך | 7 ג אפדם. ממות ח' | ג וברעב ח' | 8 נג דברך | ג דברי . . . דבריך ח' | ג דברי ח' | ש לך | ש והוא | 11 ש כבר | נש מאר ח' | ג הוא ח' | 12 ג ות"י הא | 13 נש בכון | 14 ש ומקטב | 15 ג לקטב | 16 ג ודומהו | 17 ג נחם.

---

1 סמוך. וכן דעת ראב"ע (ס' צחות דף ל"ו ב') ועי' ס' מכלול דף קס"ד ב'. 4 עי' ר"י קרא. 5 אהי. עי' לעיל פסוק י', וכן דעת כולם פה חוץ ממנחם (ערכי אהה והי) שפי' אהי כמו אהיה. 8 דברי. עי' המתרגם ר' יונה (שו' אהי) רש"י ור"י קרא. 9 עי' לעיל י' ז'. 10 ישעיה נ"ו ז': מלכים ב' כ' ה': ו"ם. וכן פי' ראב"ע אבן פרחון (שו' אהי, פ"א) ר"א מבלנגי ויב"ר, ובשרשי אהי ודבר הביא רד"ק רק הפירוש הזה. 11 שמות ט' נ'. 12 תהלים צ"א ו': ת יהי. 14 כריתה. וכן פי' ראב"ע, ועי' בר' יונה וברד"ק שו' קטב: תהלים שם: ותרגום. הובא מערוך (ערך קטב ב') ושם קיסין, וכ"ה בשו' קטב. 15 דברים י"ט ה', ובאנקלוס שם אעין: וקטבך. עי' הרק' דף קצ"ז וס' מכלול דף קנ"ד א'. 16 מלכים א' י"ב י'. 17 וכן פי' מנחם (ערך נחם) רש"י ר"י קרא וראב"ע, ור' יונה (שו' נחם) פי' ענין תנחומין, וכן פי' רד"ק בשרשיו: שמות ל"ב י"ד. 19 מפריא. וכן פי' רש"י וראב"ע ויב"ר, ור' יונה (שו' פרא) פי' לשון פרא אדם, וכן פי' רש"י (דבר אחר) ור"י קרא.

לא יועילוך מלך ושופטים ושרים אם לא בעזרתי. ויונתן תרגם אהי הפוך כמו איה שתרגם אן מלכך:

11. אתן לך. נתתי לך: מלך באפי. כי לא ברצוני שאלתם מלך כמו שאמר כי אותי מאסו ממלך עליהם. ולקחתי אותו בעברתי שמת במלחמת פלשתים ולא מלך אלא שנתים, ותוכלו להכיר כי אין לכם מלכות אלא מלכותי, והמלך שאמנה עליכם אם יעשה רצוני תנצלו הוא ואתם מכל רע. ויש מפרשים אתן לך על שאול כמו שפירשנו ואקח על צדקיהו שהוא המלך האחרון. ויש מפרשים במלכי השבטים ירבעם והושע בן אלה, ומה שאמר על ירבעם באפי כי באף שהיה לו על מלכות בית דוד נתנו:

12. צרור. חתום. שמור הוא אצלי כמו הדבר השמור בתוך הצרור, כמו שאמר איוב חתם בצרור פשעי, והעון והחטאת הוא עון העגלים:

13. חבלי יולדה. צירים כצירי יולדה יבואו לו בצרות שאביא עליו: והוא בן לא חכם. לפי שהמשיל חבליו לחבלי יולדה אמר כי הנולדים אינם חכמים, כלומר הדורות הבאים שראו אבותיהם בצרה בעונותיהם לא היו חכמים, ולא התבוננו כי בעונם מצאתם הצרה, ולא שבו ממעללי אבותיהם ועשו רע כמוהם: כי עת לא יעמד במשבר בנים. כי אם היה חכם לא היה עומד עת אחת במשבר, כי במהרה היה יוצא מן המשבר לאויר העולם, והמשבר הוא הרחם. ויש בנים זריזים במעם בצאתם מן הרחם ויצאו מהרה, כן הם אם היו חכמים לא היו עומדים שעה אחת בצרה, כי מיד שהיו שבים אל השם יתי היו נצלים

---

1 ש כי אם. לא ח׳ | 2 איה] ג מו׳ וכן דעת יונתן | ש או | 3 ג כי ח׳ | ג מרצוני | 4 נש כי ח׳ | 5 ג לא | 7 ג אומרים | 8 ש שהיה | ג אומרים | 9 ג ומה ... נתנו ח׳ | ג בירבעם | 11 ש חתום ח׳ | 14 ג כציר | 17 כי] נש מו׳ אבותם | 19 ג עת אחת ... עומדים ח׳ | 22 ג אל השם יתי ח׳.

---

2 איה. וכן פי׳ מנחם (ערך אהה) ר׳ יונה ואבן פרחון (שו׳ אהי) ר׳ מנחם בר חלבו (׳הובא בר״י קרא, דפוס ברסלא) אברהם הבבלי (דף 199) ר״י קמחי (ס׳ הגלוי דף ס״ז), ועי׳ שו׳ אהי הרק׳ דף ק״ח וס׳ מכלול דף פ״ט א׳. 3 נתתי. וכן פי׳ ר״י קרא ויב״ר, ועי׳ לעיל ו׳ א׳. 4 שמואל א׳ ח׳ ז׳, וכן פי׳ ר״י קרא וראב״ע: עי׳ שם ל״א. 5 עי׳ שם י״ג א׳. 7 וי״מ. וכן פי׳ ר״י קרא ויב״ר. 8 וי״מ. וכן פי׳ יב״ר. 9 עי׳ לעיל ח׳ ד׳. 12 איוב י״ד י״ז. 13 העגלים. וכן פי׳ יב״ר. 14 חבלי. עי׳ ס׳ מכלול דף קנ״א א׳ ובשו׳ חבל. 16 עי׳ ראב״ע. 21 במשבר. ור׳ יונה (שו׳ שבר) פי׳ שהוא מקור, ועי׳ בשו׳ אבן.

8. אפגשם כדב שכול. שהרגו בניו והוא שכול ומר נפש, אם ימצא אדם או בהמה יבקעם מהרה. ובזכרו דב שכול ולא אמר אריה או נמר שכול, אומרים כי הדוב כשתלד תלד כמו חתיכות בשר, כי הולד מכוסה כולו בהולדו בשליא עבה מאד, והדוב מלחכת השליא וחותכת מעט מעט כדי שלא תזיק לולד, והיא יגיעה בזה מאד עד שתעביר כל הבשר ויצא הולד, ולפי שיגיעה הרבה בו היא מרת נפש יותר כשיהרגו אותו: ואקרע סגור לבם. לבם שהוא סגור ולא יבין אקרענו. וזה דרך משל כי כן יעשה האריה בטרפו יקרע הנוף עד הלב ויאכלנו וישתה דמו: ואכלם שם כלביא. שם בעריהם אוכלם בדבר ובחרב האויב כמו הלביא הטורף בלי חמלה. גם חית השדה תבקעם בחוץ, כמו שאמר בתורה והשלחתי בכם את חית השדה ושכלה אתכם וגו', ותרגם יונתן כחית שנא דמבקעא שיציתינון:

9. שחתך. העגל שזכר למעלה. אמר הוא שחתך כי לולי זה בי היה עזרך, ובאו שני בית"י השמוש כאחד ויספיק באחד, אלא ששני הקשרים נכוגים בענין, וזה מנהג הלשון לדבר ככה, ופירוש כי בי היה עזרך או כי שמו היה בעזרך. וכן כי שלח ברשת ברגליו, רשת ברגליו או ברשת רגליו, וכן המנהג בשני כפ"י הדמיון כעבד כאדניו, כי כמוך כפרעה:

10. אהי. אני אהיה קיים לעולם אבל מלכך אפוא, שמאסת במלכותי ושאלת מלך שיושיעך מאויביך, ואיה הוא שיושיעך בכל עריך שבאים עליהם האויבים, כמו שאמרת ויצא לפנינו ונלחם את מלחמתינו: ושפטיך. ששמת עליך מדעתך הרי אתה רואה כי

---

1 ש יאם | 3 ג אומר | ג כמו ח'. חתיכת | 5 נג לולד ח' | ג מאד ח' | 6 ג וכשיגיעה. ש ולפי שטרחה | 8 ג הנוף ח' | 12 נש וי"ת | ש שסא | 13 ג אומר שהוא | 14 נ בי ח' | ש עזרך | 15 ופירוש] ג מו' כי בי בעזרך | נש כי ח' | ג היה ח'. בעזרך. או ח' | ג היה ח' | 17 ג רגליו ברשת | ג מנהג | ג כעבד כאדניו ח' | 20 ג במלכות | ג אשר יושיעך | 21 ג האויבים ח'.

---

1 אפגשם. עי' ס' מכלול דף ל"ו א': שכול. עי' ר' יונה (שו' שכל) וראב"ע, ועי' ס' מכלול דף קנ"ד ב'. 7 סגור. עי' ס' מכלול דף קנ"ג ב': הובא מרש"י (ד"א). 9 וכן פי' ראב"ע. 11 ויקרא כ"ו כ"ב. 12 תל דמבוזעא. 13 עי' לעיל ח' ה', י' ט"ו. 14 עי' ס' מכלול דף מ"ח א'. 16 איוב י"ח ח'. 17 ישעיה כ"ד ב'. 18 בראשית מ"ד י"ח. 19 אהיה. וכן פי' רש"י ר"י קרא ראב"ע ויב"ר. 21 וכן פי' ר"י קרא: שמואל א' ח' כ'.

4. ואנכי ה' אלהיך מארץ מצרים. כמו שפירשנו למעלה: ואלהים זולתי לא תדע. לא היה לך לדעת ולעבוד אלהים אחרים זולתי, כי תראו כי אין מושיע בלתי:

5. אני ידעתיך. היה לך שדעתני כי אני ידעתיך במדבר, וספקתי צרכך במדבר שאין שם שום מחיה: בארץ תלאבות. בארץ צמאה והיא המדבר. והביא אדוני אבי ז"ל ראיה למלה הזאת מלשון הערבי שאומרים לאב אלרגול ר"ל צמא האיש. ויונתן תרגם בארעא דהויתון תאבין בה לכל מדעם:

6. כמרעיתם וישבעו. כאשר באו למקום מרעיתם והוא ארץ כנען וישבעו וירם לבם ושכחוני, כמו שאמר בתורה שעתידים לעשות כן, אמר פן תאכל ושבעת ובתים טבים תבנה וישבת ובקרך וצאנך יריבון וכסף וזהב ירבה לך וגו', ורם לבבך ושכחת את ה' אלהיך, ואמר וישמן ישרון ויבעט וגו':

7. ואהי להם. כיון שהם שכחוני גם אני זנחתים ונתתים ביד העמים. והייתי להם כמו שחל, או כמו נמר ששור ידרוך על הדרך נכון לטרוף מה שיעבור עליו בדרך, כן הייתי להם שהשלטתי בהם אויביהם ולא היה להם כח להנצל מידם, עד שהיו שבים אלי והייתי מרחם עליהם: אשור. פעול מבנין הקל, וכן צווי מן הקל ואשרו בדרך בינה, בשקל שמרו זכרו:

---

2 נ ולעבור ח' | 3 נ כי תראו ח' | 4 נג ידעת ך ח' | 5 שם] ש בו | נ שום ח' | 6 נ והיא המדבר ח' | נ אבי ח' | נג מלשון הערבי ח' | 7 נ שאומר. ש שאמר | ש אלרגול | נ ר"ל . . . האיש ח' | 9 נ מרעיתם והוא ח' | 10 כנען] ש מו' היה להם כל טוב | נ ושכחוני ח' | 12 נ ובקרך . . . ירבין ח' | 15 ש ידרוך ח'. נ נדרוך | 16 ש שנכון | נ עליך הדרך | 18 נ מבנין הקל ח' | ש הצווי | נש מהקל | 19 נ שמרו ח'.

---

1 עי' לעיל י"ב י'. 2 ואלהים. עי' ס' מכלול דף ל"ט ב': זולתי. עי' הרק' דף ט', ועי' בשו' זולת: תדע. עי' ס' מכלול דף י"ז ב': וכן פי' רש"י ור"א מבלגנצי. 3 בלתי. עי' הרק' שם וס' צחות דף כ"ז א'. 5 וכן פי' המתרגם ור"י קרא, ועי' רש"י וראב"ע: תלאובות. עי' ס' מכלול דף קס"ו ב'. 6 וכן פי' ראב"ע, והוא פירוש ר' יונה (שו' לאב) ובשו' לאב זכרו, וכן פי' אבן פרחון (שם). 7 תרגם. וכן פי' ר"י קרא ור"א מבלגנצי, ועי' רש"י. 9 וכן פי' רש"י וממנו ר"י קרא וראב"ע. 11 דברים ח' י"ב, ועי' ברכות ל"ב א'. 13 דברים ל"ב ט"ו. 15 והייתי. וכן פי' ראב"ע: שאשור. ענין הבמה כדעת ר' יהודה (שו' שור, דף נ"ח) ומשו' אשר כדעת ר' יונה (שרש אשר, ועי' שו' שור) ובשו' אשר הביא רד"ק דעת שניהם, אבל בשו' שור הלך אחר ר' יהודה, וכן מנחם (ערך שר) דבקו עם אשורנו (במדבר כ"ד י"ז) וכן רש"י ור"י קרא והקר', ור' יונה (שרשיו שם) וממנו ראב"ע ואבן פרחון פי' לשון סלולה. 18 משלי מ' ו', ועי' ראב"ע.

העגלים לא היו כסף אלא זהב, אלא ר"ל מכספם שנתנו כל אחד לקנות זהב לעשות העגלים ועשו להם כתבונם עצבים, והם העגלים. ופירוש כתבונם כמו שהתבוננו בדבר איזו צורה יעשו, והסכימו לעשות צורת העגל כמו שעשו במדבר, והטעם פירשנו בספר מלכים. ויונתן תרגם כתבונם כמו כתבניתם שתרגם כדמותהון. ומלת כתבונם היה ראוי כתבונתם, וכן וצורם לבלות שאול כמו וצורתם, כי הנפרד תבונה צורה. ויש אומרים כי הם משקל אחר, ויאמר מהם בלא ה"א תבון צור: מעשה חרשים כלה. כל העגל הוא מעשה ידי חרש, אין דבר רוחני בו, כמו שאמר וכל רוח אין בקרבו: להם הם אומרים. בעבורם אומרים כהני העגל לבני אדם הבאים לזבוח: זבחי אדם. מי מבני אדם שרוצה לזבוח: עגלים ישקון. ישקו העגלים על פיהם כי לא תהיה עבודתם שלמה עד שישקו אותם, כי כן היה מנהגם, כמו שאמר וכל הפה אשר לא נשק לו. ורז"ל פירשו זבחי אדם שהיו זובחים בניהם לעבודה זרה זהו שאמר אדם, והיו אומרים להם כומרי עבודה זרה, מי שזבח בנו לעבודה זרה כדי הוא להיות נושק לעגל הרי דורון וחביב הקריב לו:

3. לכן יהיו כענן בקר. לפיכך ילכו לאבדון ויהיו כענן בקר וכטל שהולך בהשכמה, מהרה הוא נפסק כשישיגנו חום השמש, כן הם יכלו מהרה, וכן יהיו כמץ יסער מגרן. כמו המץ, והוא התבן הדק שתסערנו הרוח מהגורן, כן יסוערו הם מארצם: וכעשן מארבה. או כמו עמוד העשן היוצא מהחלון שיהיה במהרה בטל ונפסק: יסער. בצרי כמו בפתח, והוא מהבנין שלא נזכר פעלו מהדגוש:

---

1 ג אלא ח' | נג ר"ל ח' | 2 נש עשו | ג העצבים | 3 ג והתבוננו | 4 נש צורת ח'. ענל | 5 ג כמו . . . שתרגם ח' | ג ראויה כתכונם | 7 ש אחד | נש יאמר | ש תכון. ג תבון בהם בכם לא תכון צור (?) | 8 כל] ג על | 9 ג הם ח' | בעבורם] נש מו' הם | 10 ג לפני | אדם] ש מו' כלומר. מי | 11 נש שירצה | 14 נג שאמר ח' | ג והיה אומר כומרי | 15 נש שיזבח | ג להיותו | 16 נש שהרי קרבן | ג דקריב | 17 ג ירדו | 20 ג הרוח ח' | ג הם ח' | 21 ג עמור ח' | 22 ג מהבנין ח'.

---

3 שהתבוננו. וכן פי' הקר' ויב"ר. 4 עי' מלכים א' שם. 5 כתבניתם. וכן דרש ר' יצחק בסנהדרין ס"ג ב', וכן פי' רש"י: וכן פי' ראב"ע ואביו (ס' הגלוי דף קל"ח, ס' זכרון דף כ"ז) וכן אחיו על איוב ח' י"ג וי"א ט'. 6 תהלים מ"ט ט"ו. 7 עי' ס' זכרון שם ועי' ס' מכלול דף קע"ב א' ודף קנ"ח א'. 9 חבקוק ב' י"ט. 12 עי' ראב"ע. 13 מלכים א' י"ט י"ח: סנהדרין ס"ג ב', והובא בילקוט וברש"י פה, ועי' ר"י קרא. 14 בניהם. וכן פי' ר"א מבלגנצי ויב"ר. 18 עי' לעיל ו' ד': עי' ראב"ע. 19 המץ. וכן פי' ראב"ע. 22 וכן פי' ר' יונה (שו' סער) ועי' ראב"ע וס' מכלול דף ס"ב ב'.

יטוש עליו אדניו, וכן חרפתו שחרף את האל ית' בעשותו העגלים, הכל ישיב לו גמולו על ראשו: יטוש. כמו והנה נטשים על פני כל הארץ, ויטש על המחנה, ענין התפשטות: ואדניו. הוא הקדוש ברוך הוא, ואף על פי שהוא אינו מכיר באדנותו, על כרחו אדניו הוא והוא ישיב לו גמולו בראשו:

יג

1. כדבר אפרים רתת. מתחלה קודם שחטא אפרים היה מוראו על העמים אשר סביבותיו, כי בדברו היה אוחז רתת ורעדה השומע אותו, והיה רם ונדול בשבטי ישראל ,כמו שנאמר עליו וזרעו יהיה מלא הגוים, וזהו שאמר נשא הוא בישראל כלומר נשא ראשו בישראל. וכיון שאשם בבעל מת, כלומר נגף לפני אויביו כאלו מת כי אזלת ידו. ועל הדרך הזה תרגם יונתן כד ממלל חד מדבית אפרים רתיתא אחד להון לעממיא מתרברבן הוו בישראל וכדו דחבו על דפלחו לטעוותא מתקטלין:

2. ועתה יוספו לחטא. ועתה כשמלך ירבעם הוסיפו עוד לחטא, כי מתחלה כשהיו עובדים בימי השופטים, היו עובדים הבעלים ושבים אל ה' כשהיה עומד השופט ומחזירם למוטב, אבל עתה חשבו לעקור מכל עבודת אלהים ית' ,שלא יעלה אדם לירושלם לעבודת בית המקדש ויעבדו לפני העגלים לעולם, ואמרו אלה אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים: ויעשו להם מסכה מכספם. והנה

---

2 ש בראשו | ג יטוש ח' | ג והם. ש והנם | 4 ג שאינו | 8 ג אותו ח' | 9 ג והוא. ג וההוא | ג שנאמר | 11 ג יד | 12 נש ומתרברבן | נש וכר חבו | נש על ח' | 14 ש הוסיפו הם | 16 ג עתה חזרו לפקוד | 17 ג לעבודת ח'. לבית | 18 ג הבעלים.

---

1 אדניו. וכן פי' רש"י ור"י קרא. 2 שמואל א' ל' ט"ז. 3 במדבר י"א ל"א: התפשטות. וכן פי' ר' יונה (שם) וראב"ע. 4 הקב"ה. וכן פי' רש"י ויב"ר. 6 עי' ר"א מבלגנצי. 7 וכן פי' ראב"ע, אבל בשו' רתת פי' כמו ר' משה הכהן שהובא בראב"ע ונגד הטעמים: ורעדה. וכן פי' מנחם (ערך רתת, ושם צ"ל רטט, ועי' ערך רט), וכן פי' ר' יונה (שרשי רתת ורטט) והביא דמיון מן תרגום רעד (שמות ט"ו ט"ו) רתיתא, ואבן פרחון ורד"ק (שם) הלכו אחריו, ועי' בשו' רטט, ולדעת כולם רתת כמו רטט (ירמ"ה מ"ט כ"ד) וכן פי' ר"י קמחי (ס' הגלוי דף ק"ה) אברהם הבבלי (Journal Asiatique, p. 213) ודוד בן אברהם (שם 1862 דף קמ"ח בהערה), וכן פי' ענין רעדה בעל הערוך (ערך רת נ') רש"י ר"י קרא ראב"ע ויב"ר. 8 בראשית מ"ח י"ט. 10 כאלו. וכן פי' ראב"ע. 11 ת מליל, וכן ברש"י .. ת מבית .. תל אחיד, וכן ברש"י ... ת מתרברבין, וכן ברש"י. ל מדרברבין ... דתבו .. ברש"י בפולחן מעותא. 18 מלכים א' י"ב כ"ח, ושם הנה.

שורים לעבודה זרה במקום שעשו מזבח להי והשכינו שם המשכן תחלה אחר שעברו את הירדן, שם זבחו שורים לעבודה זרה: גם מזבחותם כגלים על תלמי שדי. ולא די במזבח שעשו בגלגל לעבודה זרה, כי גם בנו חוץ לעיר מזבחות רבים נראים כגלי אבנים על תלמי השדות: שדי. כמו שדים, וכן וקרע לו חלוני, כמו חלונים, וכן תרגם יונתן על תחומי חקלין:

13. ויברח יעקב. והם אינם זוכרים הטובה שעשית עם אביהם שברח מפני עשו אחיו: ויעבד ישראל באשה. ואף כשהיה שם הוצרך לעבוד את לבן בעבור אשה, שיתן לו בתו. והעבודה ששמר את צאנו, וכן בבתו האחרת שנתן לו שמר צאנו גם כן, ואני הוא שהייתי עמו וברכתיו ושב משם בעושר ובנכסים:

14. ובנביא העלה. ועוד עשיתי חסד עם בניו שירדו למצרים ונשתעבדו שם, ושלחתי להם נביא שהעלה אותם ממצרים ברכוש רב והוא משה: ובנביא נשמר. ארבעים שנה שהיו במדבר נשמרו על ידי נביא שנתתי להם ולא חסרו דבר. וכל המובות האלה אינם זוכרים ומכעיסים אותי בתועבות ובלא אל, זהו שאמר:

15. הכעיס אפרים תמרורים. הכעיס אפרים האל בתמרורים, והם חמזבחות שהם כגלים וציונים, וכמוהו שימי לך תמרורים. ויש לפרשו גם כן מענין מרורים, ופירושו כעס תמרורים הכעיס אפרים האל, כלומר כעס רע ומר: ודמיו עליו יטוש. דם נקי ששפך אפרים

---

3 נש לא | 6 נש חקלן | 7 באבותיהם | 9 ג שנתן | 10 ג כן ח'. אני | 12 ג ובנביא העלה ח' | ג העלה ח' | 13 ג נביא ח' | 15 ג לא | ג טובות | 17 ג תמרורים ח' | ג אפרים ח' | 18 ג ציונים וכמוהן | 19 נש הכעיס . . . תאל ח'.

---

1 לע"ז. וכן פי' רש"י ור"י קרא: עי' לעיל ד' ט"ז. 4 וכן פי' רש"י ר"י קרא וראב"ע, והובא מהם, וכן דרשו רז"ל (סנהדרין ק"ב ב') והובא בילקוט פה, ועי' פתיחתא איכה רבתי כ"ב ועוד ר' יונה ואבן פרחון (שו' גל), ורד"ק הביא „כגלים" בשו' גלל. 5 שדים עי' לעיל י' ד': י מיה כ"ב י"ה. 6 ת חקלא. 7 וכן פי' ראב"ע: [שדה]. כמו ארץ, כן פי' רד"ק בשו' שדה. 9 בעבור אשה. וכן פי' ראב"ע ועי' ס' צחות ט"ז א'. 10 את צאנו. וכן פי' רש"י ראב"ע ור"א מבלגנצי: האחרת. וכן פי' יב"ר. 11 הובא מראב"ע. 14 משה. וכן פי' ראב"ע ויב"ר וכן פי' רז"ל (פסיקתא רבתי דף י"ג א') והובא בילקוט מלכים ר"ט, ודרשו עוד ובנביא נשמר, זה אליהו: נשמר. עי' ס' זכרון דפי ל"ה ול"ז, וס' מכלול דף כ"א ב': על ידי. וכן פי' ר"י קרא וראב"ע. 15 וכן פי' ראב"ע. 17 תמרורים. עי' ס' מכלול דף קס"ו ב': האל. וכן פי' רש"י ר"י קרא וראב"ע. 18 וכן פי' ראב"ע: ירמיה ל"א כ'. 20 דם נקי. וכן פי' המתרגם וראב"ע, ור' יונה (שרשי דם ונטש) פי' ענין נבלות, ולדעתו יטוש פועל עומר.

עתיד עוד כשאוציאכם מארצות העמים, להושיב אתכם באהלים במדבר בדרך ולהראותכם נפלאות עד שתשובו לארצכם בשלום, כמו שכתוב אפתח על שפיים נהרות וגו', וארץ ציה למוצאי מים, ופירוש כימי מועד, מועד צאתך ממצרים. וכל זה לא נתתם אל לבכם להתבונן בטובות שעשיתי עם אבותיכם ועמכם:

11. ודברתי על הנביאים. כמו עם הנביאים, וכן ויבאו האנשים על הנשים. אמר מה יכולתי לעשות לכם ולא עשיתי כדי שלא תשכחוני, ומה שעשיתי עם אבותיכם, הרי דברתי תמיד עם הנביאים להורותכם ולהוהירכם מאתי והרביתי חזון לכם ימים רבים: וביד הנביאים אדמה. כלומר נתתי דמיונות ומשלים ביד הנביאים כמו המשל שאמר ישעיה כרם היה לידידי, ומה שאמר יחזקאל מכרתיך ומלדתיך, וכל הפרשה. ומה שאמר וביד פירושו, כי על ידם היה שולח להם הדמיונות והמשלים, כמו שאמר כאשר דבר ה' ביד משה:

12. אם גלעד און. אם גלעד החל לעשות און שהם החלו לעשות הרע תחלה והם גלו תחלה: אך שוא היו. נוכל להדביקו למעלה שיהיה טעמו על גלעד שזכר ויהיה הענין כפול במלות שונות, או יהיה טעמו דבק עם בגלגל, ואף על פי שהזקף במלת היו, אין כל טעמי הפירושים הולכים אחרי טעמי הנקוד: בגלגל שורים זבחו. כי בני הגלגל היו שכנים לארץ הגלעד רק הירדן היה ביניהם, ולמדו ממעשיהם והחלו לעבוד עבודה זרה כמוהם ולעשות און ושוא. וזבחו

---

3 נג ונו' ח'. ש מו' ואומר | 4 ג תתנו | 5 ג עמכם ועם אבותיכם | 7 נג אמר ח' | 8 נג הרי ח' | 9 נש להורותרם ח'. להזהירכם | ש לתם | 12 ג וכל הפרשה . . . הדמיונות ח' | ג פירושו ח' | 13 ג כמו ח' | נש שאמר ח' | ש אשר | נ ה' ח' | 15 ג להדביק | 17 נג אעפ"י | 19 ג שוכנים בארץ | ג רק ח' | נג היה ח' | 20 ג לעשות | ג וזבחו.

---

3 ישעיה מ"א י"ח. 4 צאתך. וכן פי' ר"י קרא וראב"ע, וכן פי' רו"ל במדבר רבה י"א ב', ויש הרבה שנויים ונוסחאות בדרשות על הפסוק, ועי' פסיקתא רבתי ע"נ א' והערות שם. 6 ודברתי. עי' ס' מכלול דף ה' ב': וכן. וכן פי' ר' מנחם בן שמעון בשם ר' משה קמחי על ירמיה ב' ל"ד: שמות ל"ה כ"ב. 8 עי' לעיל ו' ה': וכן פי' רש"י וראב"ע, ועי' ר"י קרא. 10 וכן פי' מנחם (ערך דם) ר' הורה (דף ע"נ) אבן פרחון (שו' דמה) רש"י ראב"ע ויב"ר, ואפשר הובא מראב"ע, וכן פי' רמב"ם (מורה נבוכים, פתיחה), ועי' פסיקתא רבתי דף קנ"ה ב'. 11 ישעיה ה': יחזקאל ט"ז נ'. 13 שמות ט' ל"ה. 15 עי' מלכים ב' ט"ו כ"ט: להדביקו. וכן פי' רש"י וראב"ע. 17 עי' רד"ק ישעיה מ"ה ח' ולעיל נ' א', ח' ו, ט' י', ועי' בהקדמה, ורב סעדיה הדביק הפסוק הזה עם הקודם, ועי' הערתי לעיל ד' י'. 18 שורים. עי' הרק' דף ס"א. 19 עי' שמואל א' י"ג ו'.

אל אלהיך תמיד. אינו מקוה לאל ואינו מודה שהוא נותן לו כח לעשות חיל, אבל אומר כחי ועצם ידי עשה לי החיל הזה, ושוכח האל שנתן לו הכח כמו שכתוב בתורה ושכחת את ה' אלהיך. זהו שאמר עשרתי, ר"ל עשרתי מעצמי: און. כמו הון, או פירושו כח כמו ולאין אונים עצמה ירבה: כל יגיעי לא ימצאו לי עון אשר חטא. עוד רעה אחרת אומר, כי הוא עושק ואומר כי בכל מה שיגע ואסף לא ימצאו לו ממון של עון וחטא: אשר חטא. כמו וחטא, וכן טוב אשר יפה, כמו טוב ויפה, או פירושו לא ימצאו לי עון ולא דבר אשר בו חטא, והחטא פחות מן העון כי החטא יבוא לפעמים על השגגה. או פירוש עון אשר חטא אשר היה לי בו חטא, כלומר שחטאתי אני עליו, כי אם בא לידי ממון בעון ובגזלה לא היה בידיעתי, שחטאתי אני עליו ולקחתיו בעון בידיעתי, ועל זה הדרך והשיאו אותם עון אשמה, הסמיכות ר"ל עון שיאשמו עליו. ויונתן תרגם ואמרו דבית אפרים ברם עתרנא אשכחנא אונם לנא, נביא אמר להון כל עותרכון לא יתקיים לכון ביום תושלמת חובין:

10. ואנכי ה' אלהיך מארץ מצרים. משם ידעוני אבותיך שעשיתי עמהם כמה אותות ומופתים והוצאתים מארץ מצרים מבית עבדים, וכן אמר בתורה אנכי ה' אלהיך וגו'. ועליך היה לדעת אותי ממה שעשיתי עם אבותיך, וכן עמכם אחריהם כל זמן ששמעתם בקולי, וכן אני עתיד להוציאך מהגלות שתהיו שם, כמו שעשיתי כשהוצאתי אתכם מארץ מצרים, וכלכלתי אתכם במדבר והושבתי אתכם באהלים, כן אני

---

1 ש נתן | ג לו ח' | 3 ג לו ח' | נש כח לעשות | ג שאמר | 4 ג ר"ל ח' | פירושו] נש מו' כמו | 6 עושק] ג לא עשק | 7 של] ג על | 9 ג לא | חטא] נש מו' לי. ג מו' אשר היה | ג פעמים | 10 ג אשר חטא ח' | ג לי ח' | 11 בידיעתי] ג מו' ע"י. ש מו' כלומר ע"י | 12 ש הדרך הזה | 14 ג עתרתכון. ש עתרנכון | 17 ש והוצאתי | נג מארץ מצרים ח' | 18 ג אני | נג וגו' ח' | נג אותי ח' | 19 ג עם ח'. לאבותיך | ג וכן ח'. ועמכם | 20 ג עתיד עוד | ג שהוצאתי | 21 נג כן . . . באהלים ח'.

---

2 דברים ח' י"ז. 3 שם ח' י"ד. 4 מעצמי. וכן פי' רש"י וראב"ע: הון. וכן פי' בן קריש (דף נ"ז), ועי' שם, וכן פי' ר' יונה (הרק' דף מ"ד) ר"י קרא ור"א מבלנצי, וכן דרש ר' שמעון אבי ר"י קרא (עי' רש"י ור"י קרא) וכן פי' אברהם הבבלי Journal Asia-tique 1863 p. 210) אבל בדף ר"נ פי' און כמו כח). 5 כח. וכן פי' מנחם (ערך אן) ורש"י הקר' ויב"ר: ישעיה מ' כ"ט. 6 בכל. הו' בי' ת השמוש. 6—7 וכן פי' יב"ר. 7 עי' בשו' אשר. 8 קהלת ה' י"ז: וכן פי' יב"ר (ר"א). 10 וכן פי' יב"ר (ר"א). 12 ויקרא כ"ב ט"ז. 14—15 וכן פי' רש"י ור"י קרא: תל אימר, וכן ברש"י . . . ל תושלמת: חובין. לפנינו חוביכון, וכן ברש"י. 18 שמות כ' ב'. 21 וכן פי' ראב"ע והפירוש הובא ממנו.

הוא יהיה לכם לאלהים כמו שהוא אלהי הצבאות: ה' זכרו. כמו שאמר זה שמי לעולם וזה זכרי לדור דור. ועל הדרך הזה תרגם יונתן נביא אמר להון ה' אלהי הצבאות דאתגלי לאברהם יצחק ויעקב וכמה דאמר על יד משה ה' דוכרניה לכל דר ודר:

7. ואתה. אתה שאתה זרע יעקב אם תרצה באלהיך תשוב, כלומר תנוח כמו בשובה ונחת תושעון: חסד ומשפט שמר. בתנאי זה תוכל לנוח ולא תפחד מאויב אם תשמור לעשות חסד ומשפט, כי מדותיו הם כמו שאמר כי אני ה' עשה חסד משפט וצדקה בארץ כי באלה חפצתי נאם ה'. ואף על פי שלא הזכיר הנה צדקה, הנה אמר וקוה אל אלהיך תמיד, והוא צדקה ויושר שתקוה תמיד אל ה'. ואף כי תהיה לך טובה גדולה ועושר ונכסים תאמר כי מאתו הכל, תזכרהו תמיד ותקוה לו כמו שאמר בתורה וזכרת את ה' אלהיך כי הוא הנותן לך כח לעשות חיל, לא כאפרים שאמר אך עשרתי מצאתי און לי. ויש לפרש בי"ת באלהיך תשוב במקום למ"ד ויהיה תשוב ענין תשובה, וכמוהו ושלח את השעיר במדבר, כמו למדבר, רננו צדיקים בה', כמו לה'. ויונתן תרגם ואת בפולחנא דאלהנא תתקוף:

8. כנען בידו. ואתה אין אתה כן אלא אתה כמו הכנען והוא הסוחר אשר בידו מאזני מרמה: לעשק אהב. הפך חסד ומשפט שמר. ותרגם יונתן לא תהון כתגרין דבידיהון מאזנון דנכיל:

9. ויאמר אפרים אך עשרתי מצאתי און לי. הפך וקוה

---

1 שהוא] ג שאמר. ש מו' אל | ג ה' ח' | 3 נש ליצחק | 4 ש דוכרני | 5 נש עתה | 7 ש מהאויב. ג מו' כי | 8 ג הם ח' | 10 אמר] ש מו' במקום אחר שמרו משפט ועשו צדקה ואמר הנה | 11 ג אל ה' תמיד | ג נדולה ח' | 12 מאתו] נש מו' הוא | 15 ג בענין | 16 ג וכמו רננו | נש ואף | 17 ג דאלהא | 18 בידו] ג מו' מאזני | 19 חסר] ג צדק | 20 ג וי"ת | ג נכיל. ש דנבלא | 21 ג לי ח'.

---

2 שמות ג' ט"ו, וכן פי' ר"י קרא. 3 ת נבייא . . . תל הוא ה' . . . צבאות . . . על אברהם . . . וכמא דאמיר . . . ידי . . . ת ה' ח'. 6 תנוח. עי' בשו' שוב, שפת יתר דף ל"ג א' ולעיל ו' י"א: ישעיה ל' ט"ו. 8 ירמיה ט' כ"ג. 11 וכן פי' ראב"ע. 12 דברים ח' י"ח. 13 שאמר. לחלן פסוק ט'. 14 וכן פי' בס' מכלול דף מ"ו ב', וכן פי' רש"י ר"י קרא וראב"ע. 15 ויקרא ט"ז כ"ב. 16 תהלים ל"ג א'. 17 תל דאלהך תתקף. 19 הסוחר. וכן פי' רז"ל (פסחים נ' א', ב"ב ע"ב א') וכן פי' מנחם (ערכי אסף וכנע) ר' יונה ואבן פרחון (שרשי כנע וכנען) רש"י ר"י קרא ראב"ע יב"ר ור"א מבלנגי, ובשו' כנע כתב רד"ק ,,הנון נוספת": הפך. עי' ראב"ע: לעיל פסוק ז'. 20 ת תהון . . . תל מוזנון . . ל דנכל. 21 ויאמר. עי' עט סופר ב' ב': עשרתי. עי' כתאב אלתקריב, דף של"ז: הפך. עי' רש"י: לעיל פסוק ז'. 23 ישעיה נ"ו א'.

זה לא נפרד ממנו אלא ברצונו: בית אל ימצאנו. המלאך מצא אותו גם כן בבית אל ושם בירכו גם כן, ומלת ימצאנו עתיד במקום עבר. ואדוני אבי ז"ל פירשו כמשמעו, שאמר לו המלאך כי בית אל ימצאנו, האל בשרו כי שם ינלה לו ויקרא שמו ישראל: ושם ידבר עמנו. דברי הנביא, אמר שם בבית אל מדבר עמי ועם עמום להוכיח את ישראל על עבודת העגל בבית אל, כמו שאמר בעמום דרשוני וחיו, ואל תדרשו בית אל וגו'. ואדוני אבי ז"ל פירש ושם ידבר עמנו דברי המלאך, אמר לו כי האל ימצאנו בבית אל ושם ידבר עמנו עמי ועמך, לקיים ברכתי לך ולקרא שמך ישראל לאמר כי שרית עם אלהים ועם אנשים ותוכל. והגאון רב סעדיה פירש ושם ידבר עמנו כמו בעבורנו או עלינו, כלומר בעבור זרע ישראל, שאמר לו פרה ורבה גוי וקהל גוים יהיה ממך וגו'. ואמרו רז"ל כי המלאך הזה הוא מיכאל ועליו אמר המלאך הגאל אותי מכל רע וגו':

6. וה' אלהי הצבאות. אף על פי שנגלה לאביכם באל שדי לאמר לו אני אל שדי פרה ורבה, עוד חדש שמו הנכבד למשה, והכל בעבורכם לחדש בו אותות ומופתים להוציאכם מעבדות לחירות, והוא יו"ד ה"א ו"ו ה"א, והוא אלהי הצבאות, אלהי צבאות מעלה שהם המלאכים והגלגלים עם כוכביהם. ובשם אל ואלהים הוא משתתף עמהם אבל בזה השם אינו משתתף עם זולתו, ואתם אם תעשו רצונו

---

2 ג בבית . . . כן ח' | 3 גג אמר | 4 ג האל ח' | 5 ג אמר ח' | 6 ג העבודת | 7 ג פירש ח' | 9 ג עמו | גג עמי ח' | ג ועמך ח' | ג לאמר ח' | 11 כלומר] נש כמו | 12 ג קהל גוי וקהל יהיה | 13 ש ואמר | גג זה | ג הוא ח' | 15 ג לאברהם | 16 גג אמר | ג ועוד | 18 ג אלהי ח' | 19 ג אלהים ואל | 20 השם] ג מו' יוד הא ואו הא.

---

2 עי' שם ל"ה ט'. 3 עבר. וכן פי' ראב"ע ועי' לעיל ו' א'. 5 הובא מראב"ע, ועי' שם, ובשו' עם פי' ,,דברי הנביא עם חביריו . . . ידבר עמנו שם . . .". 6 עמום ה' ד'. 8 ר"י קמחי לקח פירושו מרש"י, והוא פירוש רז"ל (בראשית רבה ע"ח ב' ופ"א ב'), וכן פי' רש"י בראשית ל"ב כ"ט ור"י קרא פה, ובס' זכרון (דף ט') פי' ר"י קמחי ,,עמנו" כמו עמו, הנון נוספת, וכן פי' דונש (תשובותיו על סעדיה דף ג', שפת יתר כ"ח א') ור' יונה (אלמסתלחק דף רט"ז, הרק' דף ל"ז), ושניהם הובאו בשו' עם, ואביו לא הזכיר, וכן פי' יב"ר. 10 בראשית ל"ב כ"ט. 12 שם ל"ה י"א. 13 מדרש אבכיר, והובא בילקוט וישלח רמז קל"ב; ובבראשית רבה (ע"ז ג'), והובא ברש"י, פי' רז"ל ,,שרו של עשו היה": שם מ"ח ט"ז. 15 הובא מראב"ע. 16 שם ל"ה י"א: עי' שמות נ'. 19 עי' בשו' צבא ושם כתב ,,אדון החיילות, חיילות מעלה וחיילות מטה . . .". 20—19 עי' מורה נבוכים א' ס"א, ב' ו', ואבן עזרא שמות ג' ט"ו, בראשית א' א', ועי' ס' כוזרי מאמר ד' א' ועוד סוטה ל"ח א'.

מאיבריו, ואף כי יבקע השליה ויתפוש בעקב העובר האחר, זו פליאה גדולה. וזאת עשיתי אני אות לבניו אחריו, כי בסוף, והוא העקב, ישלטו בני יעקב בבני עשו. ואף על פי שבימי דוד היתה להם ממשלה בהם כמו שאמר ויהיו אדום עבדים לדוד, לא היתה הממשלה קיימת עד בסוף הימים כמו שכתוב, והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש ודלקו בהם ואכלום ולא יהיה שריד לבית עשו וגו'. וכל זה לא נתנו אל לבם בניו: ובאונו שרה את אלהים. ועוד אות אחר הראיתי לו להיות לאות לבניו אחריו, כי נתתי בו כח להאבק עם המלאך ולהיותו שר כנגדו כאלו היה במערכת אחת עמו, וזה האות הראיתי לו כי בניו יהיו חלק ה' לבדו, שלא ישלטו בהם כוכב ומלאך כל זמן שיעשו רצונו, ומאותות השמים לא יחתו כי אין להם כח ויכולת בהם, כי השגחת האל ית' דבקה בהם כל זמן שיעשו רצונו ולא יפלו תחת מקרה הזמן. וכן אמר בתורה אשר חלק ה' אלהיך אותם לכל העמים תחת כל השמים ואתכם לקח ה' וגו':

5. וישר אל מלאך. כפל הענין לחזק, כי פלא גדול היה להאבק אדם עם מלאך: ויכל. עמו כמו שאמר ויראו כי לא יכול לו: בכה ויתחנן לו. זה לא נזכר בתורה, ופירושו כאלו המלאך בכה והתחנן ליעקב שישלחנו, כמו שאמר ויאמר שלחני כי עלה השחר. וכל זה להודיע כי האל שולח המלאך לעזרת הצדיק ולעשות רצונו, ובעבור

---

1 ג אף | ג זאת | 2 ג וזה | ש להיות לאות | 3 ג אע"פ | גש היה | ג בהם ח' | 4 ג ותהי | 5 ג הימים ח' | נג כמו ח' | 9 ג מלאך | 11 שיעשו] ג מו' עמו | 15 מלאך] ג מו' ויוכל | 17 ג והתחנן | ג ופירושו ח' | כאלו] ג כי | 18 גש כל | 19 ג להודיעו | ג ולעשות] ש מו' לו.

---

2 בסוף. עי' בשו' עקב. 4 דברי הימים א' י"ח י"ג, ושם כל אדום. 5 עובדיה י"ח. 7 ובאונו. ר"ל ובכוחו, וכן פי' המתרגם ר' יונה (שו' און) ר"י קרא ראב"ע הקר' יב"ר ור"א מבלגנצי, ובשו' און לא זכרו. 9 להאבק. עי' ר"י קרא ור"א מבלגנצי, וענין זה הו' רד"ק מראב"ע, כי בשו' שרה פי' ,,שרה" לשון ממשלה, ועי' לעיל פסוק א', וכן בשו' שור ובשו' שרר פי' ,,וישר" (פסוק ד') כמו שפי' שרה, וכן ענינם ושרשיהם לדעת ר' יהודה (שרשי שור שרה ושרר, דפי נ"ח צ"ז וקי"ט), ורד"ק הלך אחריו, אבל לדעת ר' יונה (הרק' דף ר"י, שו' שרה וכתאב אלמסתלחק דף רל"ח) לשונות שונות הם, וכן פי' אבן פרחון (דף ט' ב' ושו' שרה) והביא בשו' שרר ר' יהודה בשם יש אומרים, וראב"ע (שפת יתר דף ד' א') חברם יחד, ועי' שם, ורז"ל (חולין צ"ב א') והובא בילקוט פה פי' וישר ,,נעשה שר", וכן דעת מנחם (ערך שר), ועי' לעיל ח' ד'. 11 לשון הכתוב ירמיה י' ב'. 13 דברים ד' י"ט. 15 וישר. עי' בהערתי למעלה. 16 בראשית ל"ב כ"ו. 17 כאלו. ורש"י פי' ,,בכה המלאך" וכן יב"ר ור"א מבלגנצי, והוא פירוש רז"ל (חולין שם). 18 וכן פי' רש"י ר"י קרא וראב"ע: שם שם כ"ו.

לבני אדם, כן הם לא די שלא הועילה להם עבודת העגלים אלא שהזיקה להם: כל היום כזב ושד ירבה. אינו חוזר בו מרשעו אלא כל הימים מרבה בכזב שהיא עבודת העגלים, וכן מרבה בשוד ובשבר שיבוא עליו עונש עבודתם. ועם כל זה לא יבין ולא ישוב מעבודת העגלים לעבודת האלהים, אלא מה עושה כשתבוא אליו צרת האויב, יכרתו ברית עם אשור לעזרם וכן עם מצרים פעם עם זה ופעם עם זה: ושמן למצרים יובל. שהם מובילים השמן למצרים לשוחד, כי השמן בא להם למצרים ולשאר ארצות מארץ ישראל, כמו שכתוב בנבואת צר, יהודה וישראל המה רכליך בחטי מנית ופנג ודבש ושמן וצרי נתנו מערבך. ואמר בישעיה ותשרי למלך בשמן, כי היתה ארץ ישראל ארץ זית שמן:

3. וריב לה' עם יהודה. אף על פי שאמר ויהודה עד רד עם אל, אמר אף על פי שהחזיק בעבודת האל בבית המקדש, אחרי כן הרעו מעלליהם כשהיו מלכיהם רעים, לפיכך אמר שיש לה' ריב ותוכחה עם יהודה ועם יעקב לפקוד עליהם כמעלליהם, כי לא זכרו חסדי עמהם ולא עם אביהם יעקב, כי הכל בעבור זרעו. והראיתי עליו אות שיהיה לזרעו אחריו אם יתנו לבם אליו, וידעו כי בעבורם נעשה אותו האות לא בעבור יעקב עצמו, כי הוא לא היה אדון לעשו בימיו, ומה שהראיתי עליו לא היה אלא בעבור זרעו, והם אינם מכירים זה, כי אלו היו מכירים היו דבקים בי ובעבודתי ואני הייתי מקיים להם ברכת יעקב אביהם. ומה האות שעשיתי לו:

4. בבטן עקב את אחיו. כמו שאמר וידו אחזת בעקב עשו, והיה זה פלא גדול כי העובר בעודו בבטן אין לו כח ויכולת באחד

---

3 נש ושבר | 6 נג ושמן למצרים ח' | 7 ג יבוא | 10 ג למלך ח' | 11 ג ארץ ח' ישראל | 13 נג אמר ח' | ג אחרי כן ח' | 14 ג שהיו | 15 כמעלליהם] ש מו' כשהיו מלכיהם רעים | ג זכר | ג חסדי ה' | 17 נש אלי | 18 לא] ג מו' נעשה | ג מימיו | 20 ש מכירים זה | ג ברית | 21 ומה] ש מו' הוא | ג האות . . . לו ח' | 23 ג באחת.

---

6 לעזרם. וכן פי' רז"ל (איכה רבה ד' ה'), וכן פי' ר"י קרא ור"א מבלגנצי. 7 וכן פי' רש"י, ואפשר הובא ממנו, וכן פי' ראב"ע ר"י קרא ור"א מבלגנצי. 9 יחזקאל כ"ז י"ז, ובכתוב וארץ ישראל. 10 ישעיה נ"ז ט'. 11 דברים ח' ח'. 13 אחרי כן. וכן פי' ר"א מבלגנצי. 15 יעקב. עי' לעיל י' י"א. 16 אות. עי' בראשית רבה ס"ח י'. 22 בראשית כ"ה כ"ו, וכן פי' ר' יונה ואבן פרחון (שו' עקב) ראב"ע ויב"ר (ד"א). 23 וכן פי' ראב"ע, ובארבעה פסוקים האלה (ד—ז) הלך רד"ק בעקבי ראב"ע.

משל יהודה ביראת האל ובעבודתו, כמו שאמר אביה מלך יהודה לירבעם ולישראל, ואתם המון רב ועמכם עגלי זהב וגו׳, וכל הבא למלא את ידו בפר בן בקר וגו׳, והיה כהן ללא אלהים ואנחנו ה׳ אלהינו ולא עזבנהו וכהנים משרתים לה׳ בני אהרן וגו׳: רד. ענין ממשלה, כמו מדוע אמרו עמי רדנו. ופירוש רד עם אל כמו כי שרית עם אלהים, או זכר ענין הממשלה לפי כשהיה המלך עובד אלהים היה מכריח את העם לעבוד את אלהים גם כן: ועם קדושים נאמן. כפל הענין במלות שונות, כי קדושים במקום אל, ואמר לשון רבים כמו אלהים קדשים הוא. אמר כי נאמן היה יהודה עם האל ומחזיק בעבודתו ואף על פי שאפרים היה עובד העגלים. ואדוני אבי ז״ל פירש נאמן על האל ית׳. ומן התימה שתרגם יונתן עם אל כמו עם אל בפתח, לא ידענו אם היה קורא אותו כך, שתרגם אסניאו קדמי בכדבין דבית אפרים ובנכלין דבית ישראל ודבית יהודה הוו מתקפאין בפולחנא דה׳ עד דינלא עמא די אלהא מארעהון, ואינהון דהוו פלחין קדמי בבית מקדשא מתקרן עמא קדישא בכן הוו קיימין:

2. אפרים רעה רוח ורדף קדים. בעבדו העגלים דומה למי שפותח פיו אל הרוח ורועה אותו כי לא יחיה ממנו: ורדף קדים. כפל הענין במלות שונות, וזכר קדים כי הוא הקשה שברוחות ומזקת

---

2 ש ואתה | ג ואתכם | ג וגו׳ ח׳. כי כל הבא למלאות | 3 ג וגו׳ ח׳ | 4 ג בה׳ | 6 נג כי ח׳ | נ או . . . את אלהים ח׳ | 7 ג לפי כי | ש שכשהיה | אלהים] ש את ח׳ | ש מוכיח | ש את ח׳ | 8 גם כן] ש ית׳ לבדו וכשהיה המלך עובר אלהים אחרים היה מכריח את העם לעבוד אלהים אחרים גם כן | 9 ג כמו כי | 10 ג היה ח׳ | נש אעפ״י | 12 ג אל ח׳ | נ כמו עם אל ח׳ | נ אותו ח׳ | 13 ש בכזבין | ג ובנכולין. ש ובנבלי׳ | 14 ג מתקן. ג מתקפין | נש בפולחנהון | ג דאלהא בארעהון ואינון הוו | 15 ג מתקר׳ | 17 ג בעובדו.

---

1 עי׳ ספרי ריש האוינו, והובא בילקוט יהושע רמז ל״ה. 2 דברי הימים ב׳ י״ג ח׳, ובכתוב כל, . . . את ח׳ . . 5 ממשלה. וכן פי׳ ר׳ יהודה (דף נ״ה) ר׳ יונה ואבן פרחון (שו׳ רוד) וכן פי׳ רש״י הקר׳ וראב״ע, ועי׳ ס׳ מכלול דף צ״ו א׳ ואבן בארון (דף פ״ם): ירמיה ב׳ ל״א. 6 בראשית ל״ב כ״ם, אבל שם פי׳ רד״ק לשון נפתולים, ועי׳ להלן פסוק ד׳. 7 עי׳ רש״י ולעיל י׳ י״א. 9 יהושע כ״ד י״ם, וכן פי׳ הקר׳ יב״ר ור״א מבלגנצי. 11 פירש. וכן פי׳ יב״ה. 13 ת כריבין . . . ובניכליתון . . ל דבית יעקב . . ת הוו ח׳ אבל ת 2 נמצא . . . תל מתקפין . . דה׳ ח׳ . . דאלהא . . ואינון . . ת בבית ח׳, ושם בכין, אבל ת 2 בבית . . 17 בעבדו. וכן פי׳ רש״י ועי׳ לעיל ד׳ י״ם. 18 ורועה. ור׳ יונה ואבן פרחון (שו׳ רעה) פי׳ ענין המחשבה, ורש״י פי׳ לשון ריע. 19 כפל הענין. וכן פי׳ אבן בארון (דף צ״נ): וכן פי׳ רש״י שמות י״ד כ״א מן מכילתא שם, ועי׳ ניטין ל״א ב׳, ב״ב כ״ה א׳ ועי׳ יב״ר.

שבאים ליד האב כשקורא אותם, כן יבואו אליו אל מקום המקדש שישיב שכינתו שם, ואז יקראו בנים כמו שנקראו בנים אתם לה' אלהיכם: יחרדו. ענין תנועה, כמו ויחרדו זקני העיר לקראתו, הנה חרדת אלינו. וזכר מים שהוא המערב והוא הדין לשאר הפאות, והחכם ר' אברהם אבן עזרא ז"ל פירש מים מה שפירש אחר כן מצרים ואשור כי הם מערבית דרומית:

11. יחרדו כצפור ממצרים. אותם שהם במצרים יחרדו לשוב לארצם כמו הצפור החרדה לשוב אל קנה. כמו שהמשיל נדוד האדם אל נדוד הצפור באמרו כצפור נודדת מן קנה כן איש נודד ממקומו, חמשיל שובו לארצו לצפור שנאמר כצפור ממצרים: וכיונה מארץ אשור. ואותם שהם בארץ אשור יחרדו לצאת ממנה לשוב לארצם כמו היונה החרדה לשוב אל שובכה, כמו שאמר גם כן בשיבת הגלות וכיונים אל ארבותיהם. וזכר מצרים ואשור והוא הדין לשאר המקומות, אלא שזכר המקומות שחשבו להעזר בהם ונכשלו בהם וגלו אליהם:

יב

1. סבבני. אבל עתה סבבו אותי בכחש ובמרמה שעושים. וטעם סבבני כי אני שוכן בקרבם והם הקיפוני סביב בית המקדש בעבודת אלהים אחרים, ולא נשאר אלא שבט יהודה בתוך, לפיכך אמר ויהודה עדרד עם אל. וזכר אפרים בעבור ירבעם שהיה משבט אפרים: ובית ישראל. שאר שבטי ישראל שהיו עמו זולתי יהודה ובנימן, ולא זכר בנימן כי יהודה הוא העיקר והמלך משבטו: ויהודה עד רד עם אל. כשהחלו אפרים ושאר השבטים לעבוד העגלים עוד

---

4 ג פאות | 5 ג והראב"ע פי' | 7 לשוב] ג ממצרים | 8 ג לנדוד | ג נדוד . . אל ח' | ג האדם אל נדוד ח' | 9 נש מקנה | נג המשיל . . . ממצרים ח' | 11 ש אל ארצם | 12 ג קינה | 14 נש מקומות | שזכר] ג חושב | 15 ש סבבני בכחש אפרים | 19 זולתי] ג זולת. נש מו' שבט | 20 והמלך] נש מו' הוא.

---

2 דברים י"ד א'. 3 יחרדו. בשו' חרד כתב רד"ק שהוא ,,ענין התנועה מבלי פחד": שמואל א' ט"ז ד': מלכים ב' ד' י"ג. 5 ג"ל כי רד"ק טעה פה, כי בראב"ע נמצא ,,מערב שהיא מצרים כי כן היא מערבית דרומית וככה אשור", אבל בישעיה מ"ש י"ב פי' ראב"ע ומים, אשור. 7 יחרדו. עי' ס' מכלול דפי ל"ז א' ופ"ד א'. 8 עי' ר"י קרא. 9 משלי כ"ז ח'. 12 ישעיה ס' ח'. 14 [והושבתים]. עי' הרק' דף ר"נ. 16 סבבני. עי' הרק' דף קמ"א: בכחש. עי' הרק' דף ק"ה ובשו' כחש. 19 שאר. עי' רש"י.

9. לא אעשה. לא אשוב. אם יסרתים בעונם לא אשוב עוד עליהם לשחתם מכל וכל: כי אל אנכי ולא איש. כי אני ארך אפים ולא כבן אדם שלא יוכל לסבול כעסו ועושה עם אויבו כפי חמתו וכעסו. או פירושו כטעם לא איש אל ויכזב ובן אדם ויתנחם. אמר כיון שהבטחתי אבותם להטיב להם ולזרעם אחריהם, לא אשוב מהבטחתי אף על פי שהם חטאו לפני, אלא איסרם ולא אשחיתם מהיות עם: בקרבך קדוש. ועוד שהשכנתי כבודי ביניהם מה שלא עשיתי לעם אחר ולא אחלל כבודי: ולא אבוא בעיר. פירש הגאון רב סעדיה ז״ל ולא אבוא בעיר אחרת אלא בירושלם, ועל הדרך הזה תרגם יונתן ולא אחליף בקרוא אחרי עוד ית ירושלם. והחכם ר׳ אברהם אבן עזרא פירש בקרבך קדוש אף על פי שלא אבוא בעיר, כמו שאמר האמנם ישב אלהים את האדם על הארץ. ורז״ל פירשו ואמרו, משום דבקרבך קדוש לא אבוא בעיר? אלא שלא אבוא בירושלם של מעלה עד שיבנה ירושלם של מטה, ומי איכא ירושלם למעלה? אין, דכתיב ירושלם הבנויה כעיר שחברה לה יחדו:

10. אחרי ה׳ ילכו. אף על פי שאסלק בעונם שכנתי מקרבם ואגלה אותם מארצם, עוד יהיה זמן רב שילכו אחרי ה׳ וידרושוהו בגלותם, כמו שאמר בתחלת הספר אחר ישובו בני ישראל ובקשו את ה׳ אלהיהם: כאריה ישאג. כמו האריה ששאג שיתאספו החיות אליו כי הוא מלך החיות, כן יאספו בני ישראל לקול שאגת האל ית׳: כי הוא ישאג. כלומר יגלה להם לישראל בגלותם על ידי נביא או אות ומופת שישלח: ויחרדו בנים מים. ינועו ממזרח וממערב. ואמר בנים, כמו הבנים

---

1 אם] ג כי אם | 4 נג אמר ח׳ | 5 ג וכיון | אבותם] ג אותם | 10 ג בקריא | ית] ג את | 11 ג אעפ״י... ואמרו ח׳ | 14 נש שאבנה.

3—2 וכן פי׳ ר״י קרא, ואפשר הובא ממנו, וכן פי׳ ראב״ע יב״ר (ד״א) ור״א מבלגנצי. 4 וכן פי׳ המתרגם רש״י ויב״ר, ועי׳ ויקרא רבה ו׳ א׳: במדבר כ״ג י״ט. 5 הובא מרש״י. 7 הובא מראב״ע, ועי׳ רש״י. 8 סעדיה. הובא גם בראב״ע, ובשו׳ עיר פי׳ רד״ק כן ולא הזכיר סעדיה, וכן פי׳ רש״י ויב״ר, ורש״י כתב ,,ויש מפר׳ בעיר לשון שגאה״, וכן פי׳ ר״י קרא. 10 ל בקיריא אוחרי. 11 פירש. ובשו׳ עיר הביא רד״ק הפירוש הזה מר׳ יונה (שו׳ עיר) בשם ר׳ יצחק בן ר׳ שאול. 12 דברי הימים ב׳ ו׳ י״ח: תענית ה׳ א׳ ,והובא בילקוט פה, ועי׳ א. עפשטיין ,,אלדר הדני״, צד ע״ט. 13 בתלמוד ובילקוט נמצא, אמר הקב״ה לא אבוא בירושלם של מעלה עד שאבוא לירושלם (בילקוט בירושלם) של..., ובכת״י מינ׳, אין הקב״ה נכנס... א״ל ומי.. א״ל אין. 15 תהלים קכ״ב ג׳. 17 עי׳ ר״י קרא. 18 לעיל נ׳ ה׳. 20 ישאג. עי׳ ס׳ מכלול דף י״ז ב׳, עם סופר דף ז׳ א׳, ושם יִשְׁאָג.

וכן תרגמו יונתן ענין תשובה, ועמי פליגן למיתב לאורייתי ובמרועא קשיא יתערעון כחדא לא יהכון בקומה זקופה: ואל על יקראהו. יקראוהו הנביאים תמיד לשוב אל אל עליון: יחד לא ירומם. וכולם כאחד אין בהם שישוב לאל וירומם אותו ויגדלהו בפיו ובלבבו. והחכם ר' אברהם אבן עזרא פירש וכלם על דרך אחד לא ירימו ראש, וזה כדרך המתרגם, ואדוני אבי ז"ל פירש ירומם בצרי כמו בפתח. אמר לא יעלה אחד מהם למדרגה שחושב לעלות אליה:

8. איך אתנך אפרים. אף על פי שחטאת מאד לפני, אני מרחם ואומר איך אתנך אפרים ביד אויב: אמגנך. אמסרך, כמו אשר מגן צריך: כאדמה. כי כן היית חייב להפוך ארצך כמהפכת סדום ועמורה אדמה וצבויים לפי חטאיך הרבים, אלא שנהפך עלי לבי שלא להשחית הכל ולהשאיר לך פליטה: יחד נכמרו נחומי. נתגלגלו נחומי שאני נחם על הרעה אשר חשבתי לעשות לך ולא אעשה, וכן כי נכמרו רחמיו, וכן תרגם יונתן מיתגוללא רחמת ואנקלוס אתגוללו רחמוהי, ויש מפרשים נתחממו כמו כתנור נכמרו: נחומי. שם, נחום בשקל חבור צבור: כצבאים. החירק תחת היו"ד והאל"ף נחה, והיא במקום וי"ו המשך:

---

1 ג וי"ת לשון. ש וכן ת"י | ג ובמרעוא. ש וכמרעוא | 2 ג בחדא | 4 נש בלבו ובפיו | 5 נשפב וכלם . . . פירש ח' | 7 ג מהם ח' | 8 ג לפני . . . ואומר ח' | ג אני מרחם ח' | 9 ג אפרים ח' | 14 נש מיתגוללא רחמת ח' | ג אנקלוס נכמרו יתגלגלו ויש | 15 ג רחמוהי ח' | 16 ג נחום ח' | ג יור | 17 ג והוא.

---

1 תל פליגין: ובמרועא. ברש"י נמצא במרעיא, ועי' שם. 3 הנביאים. וכן פי' רש"י ר"י קרא ראב"ע ואבן פרחון (שו' רמם): עליון. הובא מראב"ע וכן פי' יב"ר, ועי' לעיל ז' ט"ז ובשו' עלה, ור' יונה (אלמסתלתק דף רכ"ב ושו' עלה) פי' „אל מדרגה גבוהה, רצוני לומה היראה", ועי' שם, וכמו זה פי' אבן פרחון (שו' עלל ושו' רמם): ירומם. וכן פי' רש"י ור"י קרא ויב"ר שהוא פעל יוצא, ור' יונה (אלמסתלחק שם ובשו' רמם) פי' שהוא פועל עומד, ורד"ק (שו' רמם) לא קבל דעתו וכתב עוד „ויתכן היות . . . מנחי העין" והוא דעת ר' יהודה (דף מ' ושו' רום), ועי' ס' מכלול ק"ט ב', ואבן פרחון פי' כר' יונה, ועי' בשרשיהם. 6 המתרגם. עי' רש"י. 9 אמסרך. וכן פי' המתרגם רש"י ראב"ע אבן פרחון (שו' מגן ושו' נחם) ויב"ר, ומנחם (ערך מגן) פי' אסגירך, וכן פי' ר'תם (בהכרעותיו דף נ"ו) ור"י קמחי (ס' הגלוי דפי ל"ד וקי"ח). 10 בראשית י"ד כ': עי' דברים כ"ט כ"ב. 12—11 וכן פי' ר' יונה (שרשי הפך ונחם) ענין חרטה. 12 נתגלגלו. וכן פי' מנחם (ערך כמר), וכמו זה ר' יונה ואבן פרחון (שו' נחם) התעוררו, ועי' אבן בארון (דף ס"ז): נחומי. כלומר חרטותי, וכן פי' ר' יונה ואבן פרחון (שם) וראב"ע, ועי' ברד"ק שו' נחם. 14 בראשית מ"ג ל': יונתן. פה: ואנקלוס. בראשית שם. 15 וי"ם. רש"י ר"י קרא וראב"ע וכן דעת ר' משה קמחי איוב נ' ה': איכה ה' י': נחומי. עי' ס' מכלול דף קנ"ה א'. 16 כצבאים. עי' ס' מכלול דף קע"ד ב'.

בכל שנה ושנה. וכל זה למה, כי מאנו לשוב, כלומר לשוב אלי, כי אם היו שבים אלי לא היו מלכי האומות מושלים עליהם אבל הם היו מושלים על האומות, כמו שעשו בימי דוד ושלמה כשהיו עושים רצוני, וכן הבטחתים ומשלת בגוים רבים ובך לא ימשלו:

6. וחלה חרב בעריו, תנוח ותפול, כמו יחלו על ראש יואב: וכלתה בדיו ואכלה. פירוש בדיו ענפיו, והוא משל לכפרים כי כבר זכר בעריו, והכפרים לערים כמו הענפים לאילן, וכן יקראו בנות שהם לעיר כמו בנות לאם. ויונתן תרגם ותקטל גבורוהי ותשיצי רברבנוהי: ממעצותיהם. וכל זה יבוא להם מעצתם הרעה שעזבו עבודתי לעבוד אלהים אחרים:

7. ועמי תלואים. החירק תחת האל"ף והיא במקום ה"א תלה למ"ד הפעל, וכן והיו חייך תלאים, אשר תלאום שמה. אמר עמי תלואים בין הצר"ה והרוחה פעם תבואם צרה ופעם יהיו ברוחה, וזהו למשובתי, כלומר בעבור המשובה והמרד שעושים לי, ויו"ד משובתי כיו"ד ושמחתים בבית תפלתי, ואם לא היו מורדים בי היו לעולם ברוחה. ואדוני אבי ז"ל פירש מסופקים הם במצותי, מלשון רז"ל אשם תלוי. אמר כי ספקה להם במצותי אף על פי שהם ידעו הבירור, אך למשובתי ולמרוד בי יעשו דבר זה. ורש"י ז"ל פירש למשובתי ענין תשובה, אמר כשהנביאים מלמדים אותם לשוב אלי הם תלואים אם לשוב אם לא לשוב, ולא מצאנו משובה כי אם לגנאי.

---

1 ג לשוב אלי | 3 נש שהיו עושים | 5 נש בעריו ח'. תפול ותנוח | 6 נג פירוש ח' | ש וענפיו | 9 ש פירושו וכל | נ להם ח' | 11 נש תלואים למשובתי | נש תלה ח' | 12 הפעל] ש מו' כי שרשו תלה | נש תלואים שמה | 13 נש פעם | נש ברוחה | 15 נש בי ח' | 17 ג להם ח'.

---

1 אלי. וכן פי' ר"י קרא ור"א מבלגנצי. 3 עי' שמואל ב' ח', מלכים א' ה' א'. 4 דברים ט"ו ו'. 5 וכן חבר אותו ר' יהודה (דף מ'), וכן פי' ר' יונה (שו' חול) רש"י ראב"ע ור"א מבלגנצי; שמואל ב' נ' כ"ט. 6 ענפיו. וכן פי' ראב"ע ור"א מבלגנצי, ועי' בר' יונה ורד"ק שו' בד. 8 תרגם. וכן פי' רש"י: ל ניבראהו . . . תל רברבותי. 9 וכן פי' ר"י קרא ואפשר הובא ממנו, ועי' לעיל י' ט"ו. 11 תלואים. עי' ס' מכלול דף קכ"ז א': וכן פי' ראב"ע. 12 דברים כ"ח ס"ו: שמואל ב' כ"א י"ב. 13 עי' ראב"ע ור' יהודה (דף צ"ח), ואבן פרחון (שו' תלה) פי מעומדים. 14 המשובה. וכן פי' ראב"ע ויב"ר, ובשו' שוב כתב רד"ק „תלואים בצרתם לא ידעו אן יפנו לעזרה": ויו"ד. וכן פי' ראב"ע. 15 משובתי. צ"ל למשובתי, ועי' ס' מכלול דף ל"ג ב': ישעיה נ"ו ז', ועי' להלן י"ג י"ד. 17 הוריות ב' ד'. 19 וכן פי' ר"י קרא. 20 לגנאי. וכן כתב ראב"ע והובא ממנו, ורש"י סמך על התרגום.

מושכים אותה בחבלים, אמר אני משכתי את ישראל בחבלי אדם, לא בחבלי עגלה שמושכין אותה על כרחה, אלא כמו שימשוך אדם את חבירו לאטו שלא יטריחנו ללכת בעל כרחו, כן משכתים לאטם, וזהו בעבתות אהבה שאמר אחר כך: ואהיה להם כמרימי על על לחיהם. הייתי להם כאותם שמרחמים על העגלה שלא תהיה חורשת יותר מדי, ומרימים העול מעל צוארה ותולין אותה על לחיה, כדי שלא תמשוך ותנוח מיגיעה שעה או שתי שעות ביום, כן אני, לא הוגעתי ישראל בחרישתם. וכבר פירשנו משל התרישה והעול: ואט אליו אוכיל. ועם כל זה אף על פי שהיא נחה מיגיעה מטים לה מאכל במקומה, כן אני לישראל לא הכבדתי עולם ונתתי להם במדבר ספוקם בלי טורח לחם ובשר. ויונתן תרגם במגדת בנין רחימין נגדתיהון בתקוף רחמיא, והוה מימרי להון כאכרא טבא דמקיל בתקוף תוריא ומוריך בלחוותא, ואף כד הוו במדברא אסגיתי להון טובא למיכל: לחיהם. בשקל כליהם: אוכיל שם בשקל אופיר:

5. לא ישוב אל ארץ מצרים. לא היה להם לשוב אל ארץ מצרים לבקש עזר, כי כבר אמרתי להם לא תספון לשוב בדרך הזה עוד, כי אם היו שבים אלי לא היו צריכים לעזר מצרים: ואשור הוא מלכו. על כרחו אשור מולך עליו ועובד אותו ושולח לו מנחה

---

1 נש ולא | 2 ג אלא אם ימשוך. ש אלא כמו אשר ימשוך | 3 ג לחבירו | נש יכריחנו | נש על | ג וזהו ח'. ג זהו | 4 ג ואהי | 5 ג מרי ח' | 7 נש שתי ח' | ג הוגעתים | 11 ג במנפת | נש גנרתינון | ג רחמא. ש רחימא | 12 ג כאגרא | ג ושקיל | 14 ג שם ח' | 15 היה להם] ג הוו לי | 18 ש ועל | אשור] ש מו' הוא | נג ושולח . . . בכל ח'.

---

1 בחבלים. וכן פי' מנחם (ערך חבל) רש"י ר"י קרא ראב"ע ויב"ר, ור' יונה ואבן פרחון (שו' חבל) פי' בדרכים אחרים. 2 וכן פי' יב"ר, ועי' ר"א מבלגנצי. 3 בעבתות. עי' ר"יונה ורד"ק שו' עבת. 5 וכן פי' רש"י ר"י קרא וראב"ע. 6 מעל צוארה. וכן פי' רש"י מלשון המתרגם ור"י קרא, וראב"ע פי' מעל לחיה. 8 לעיל י' י"נ. 9 מטים. וכן פי' רז"ל בבראשית רבה, ריש פ"ו, והובא בילקוט פה, וכן פי' ראב"ע, ועי' רש"י ור"י קרא, וראב"ע כתב כי ר' יונה פי' ואט כמשמעו, ולא מצאתיו בספריו, ועי' ברד"ק שו' אט ובשו' נטה. 10 וכן דעת המתרגם. 11 תרגם. עי' רש"י: ת במינרת . . . ת גנרתינון. ל גנרתינון . . . תל רחמא . . . בכתף . . . ת בלחוותא. ל בלחותא, ולפנינו בלחיאתהון, וברש"י הא כאיכרא טבא דמחיד בלחייאין. 13 לחיהם. עי' ס' מכלול דף קע"ד ב'. 14 שם. וכן פי' רז"ל במדרש שם, וכן ר' יונה (הרק' דף ס"ג) ור"י קמחי (ס' הגלוי, דף קס"א), וכן פי' ראב"ע וכתב כי לדעת ר' יונה „אוכיל ראוי להיותו אאכיל", וכן פי' רד"ק המלה בס' מכלול דף פ"ה א', אבל בדף קנ"ה א' פי' שהוא שם, וכן פי' בשו' נטה ובשו' אכל, ושם הביא פירוש אאכיל בשם יש אומרים. 16 דברים י"ז ט"ז, ועי' לעיל ט' ג'. 18 וכן פי' רש"י והובא ממנו: עי' מלכים ב' י"ז, ועי' לעיל י' ט"ו.

קוראים להם כן היו הולכים מפניהם, ולא יקשיבו אל דבריהם ולא יניחו מעשיהם הרעים, לבעלים יזבחו ולפסלים יקטרון, וכמו כן זה, כן ירבה וכן יפרץ:

3. ואנכי תרגלתי לאפרים. זכר אפרים לפי שהוא עשה העגלים. אמר ואיך יגמלו לי זאת כי אנכי עשיתי להם כמה טובות, והרגלתים לרגלים, לא המרחתים במצותי ובעבודתי: תרגלתי. לשון הרגל והתי"ו במקום ה"א הרגלתי, כן דעת המדקדקים, ואחי רבי משה ז"ל אמר כי הוא שם תרגלתי בפלס תפארתי, ואף על פי שבאה המלה מלעיל, המשקל אחד הוא. ולפי שהמשילו לנער אמר עליו זה הלשון, כמו שמרגילים הנער לילך מעט מעט בלי טורח כן כשהסעתים ממסע למסע בהוציאי אותם ממצרים, הסעתים מעט מעט בלי טורח, הענן הולך לפניהם יומם ועמוד האש לילה: קחם על זרועתי. המנהיג שנתתי להם והוא משה, לקח אותם על זרועתו ,כמו שאמר כאשר ישא האומן את היונק: ולא ידעו כי רפאתים. לא הכירו כי אני הרופא אותם מכל מחלה ומכל צרה, כמו שאמר כי אני ה' רפאך: קחם. בחסרון פ"א הפעל, והוא כמו לקחם. ותרגם יונתן ואנא במלאך שלחית מן קדמי דברית באורח תקנא לישראל ונטלתינון על דרעי וגו':

4. בחבלי אדם אמשכם. לפי שהמשיל אפרים לעגלה והעגלה

---

2 נש מעלייהם | נש לעגלים | נש לפסלים | נש כן ח' | 5 נג אמר ח' | נש ינמול | 6 ש ולא | ג ולשון | 7 והתי"ו] ג מו' הוא | נש ורבי אחי ר' | 8 ש כפלם. ג כמו | 9 ג לפי | 12 ש אש | 14 נג לא . . . רפאך ח' | 17 ג קדמן | ג תקנתא | ג ונטלטלינון | ש כרעל זרעי וכו' | ג וכו' | 18 ג לאפרים.

---

1 וכן פי' ר' יונה (שו' אשר ושו' כן) ורש"י, ועי' שם. 3 שמות א' י"ב. 7 המדקדקים. וכן פי' ר' יונה (הרק' דפי ל"א, מ"ם, קצ"ם, ועוד דף רמ"ז ושו' רגל) אבן פרחון (דפי ב' ב', ח' א' וב', ושו' רגל) ור"י קמחי (ס' הגלוי דף נ"ו), וכן פי' רש"י וראב"ע, וכן פי' מנחם (דף מ"ג), ודונש (דף צ"ו) אמר כי הוא מן הפעלים הרביעיים, ועי' בר' תם שם, ורד"ק בשו רגל פי' כר' יונה אבל בס' מכלול דף ס"ג ב' פי' כאחיו, ובשו' רגל פי' ר' יונה עוד, תרגלתי, נשאתי, ועי' שם. 10 וכן פי' ראב"ע, ועי' מנחם (דף מ"ג) ורש"י, ועי' מכילתא בשלח (דף ל' א') וילקוט פה. 12 לשון הכתוב שמות י"ג, כ"א, ועי' דברים א' ל"א: זרועתי. צ"ל זרועתיו, ובס' הרק' דף קצ"א כתב ר' יונה „זרועתיו במקום זרועתי". 13 משה. וכן פי' רש"י, והובא ממנו: במדבר י"א י"ב, והובא במנחם וברש"י. 15 שמות ט"ו כ"ו. 16 לקחם. וכן פי' רש"י ור"י קרא, ור' יונה (הרק' דף קי"ז, שרשי חבר ולקח) פי' שהוא מקור עם הכנוי, ועי' שם, וכן פי' אבן פרחון (דף ח' א' ושו' לקח), ועי' ס' מכלול דף ע"ז א. 17 . . . ל לבית ישראל . . . ת כרעל. ל כיד על . . . תל דרעין. 18 לעיל י' י"א, והפירוש הובא מראב"ע.

כלומר העגל שעבדתם שם: מפני רעת רעתכם. זה קרה לכם מפני רעה גדולה שברעתכם, והיא עבודת העגל באמרכם אלה אלהיך ישראל: בשחר נדמה נדמה מלך ישראל. והוא הושע בן אלה. וטעם בשחר פירש אדוני אבי ז״ל בתחלת מלכותו בשנת שש לו שאסרו מלך אשור, ובשנה השביעית עלה על שמרון וצר עליה שלש שנים ולכדה, ועוד קודם לכן מתחלת מלכותו היה עובד למלך אשור ומשיב לו מנחה שנה בשנה. ויונתן תרגם בסופא בהית ואתכנע מלכא דישראל: נדמה נדמה. ענין כריתה, כמו נדמו עמי. נדמה, מקור עם הנו״ן, כמו הנגלה נגליתי:

יא

1. כי נער ישראל ואהבהו. בעודו נער אהבתיו והוא בהיותו במצרים, לפיכך אני מתרעם עליו יותר משאר האומות כי מנערותם אהבתים והצלתים מיד אויביהם, וכאשר עוברים על מצותי עלי ליסרם כאשר ייסר איש את בנו, וזהו שאמר וממצרים קראתי לבני, כמו שאמר בני בכורי ישראל ואמר אליך שלח את בני ויעבדני. ופירוש קראתי לבני, קראתי לפרעה בעבור ישראל בני, או פירוש קראתי לו להיות בני, וטעם מ״ם ממצרים כי מאותו העת החלי לקרוא אותו בני:

2. קראו להם. הנביאים אשר אני שולח להם קראו להם השכם והערב לשוב אל ה׳: כן הלכו מפניהם. כל עומת שהיו

---

1 נ שעבדתם . . . העגל ח׳ | ג רעת ח׳ | ש היה | 2 נש ואמרכם | 3 ש כשחר | נש הוא | 4 ש כשחר | 7 ש כסופא | ש ונדמה. 8 נש נדמה ח׳ | 13 נג על ח׳ | ג ליסרו | 13 כמו] ג וזהו | 14 ג לך | בני] נ עמי | 15 ש ופירש | 16 נש להיותו | נש מ״ם ח׳ | ג החל.

---

1 העגל. וכן פי׳ רש״י, ואחריו ראב״ע ורד״ק, ועי׳ להלן י״ג ט׳. 2 הובא מראב״ע: מלכים א׳ י״ב כ״ח, ושם הנה. 3 עי׳ לעיל פסוק ז׳. 4 עי׳ מלכים ב׳ י״ז ד׳, ח׳, ו׳. 6 שם שם ג׳. 7 בסופא. וכן פי׳ ר׳ מנחם בן חלבו והובא בר״י קרא, ועי׳ שם, ור״י וראב״ע פי׳ בשחר כמשמעו. 8 כריתה. וכן פי׳ ר׳ משה הכהן (בתרגומו דף ע״נ) וראב״ע, וכן פי׳ מנחם בן שמעון בשם ר׳ משה קמחי בפירושו על יחזקאל י״ט י׳, ורש״י פי׳ נרדם: לעיל ד׳ ו׳, ועי׳ שם: מקור. וכן פי׳ ר׳ יונה (הרק׳ דף צ״ד) ר׳ משה הכהן (בתרגומו שם), ועי׳ ס׳ מכלול דף ק״ד ב׳. 9 שמואל א׳ ב׳ כ״ז. 12 עי׳ ר״י קרא וראב״ע. 13 לשון הכתוב דברים ח׳ ה׳. 14 שמות ד׳ כ״ב, כ״ג. 18 הנביאים. וכן פי׳ רש״י ור״י קרא, והובא בראב״ע בשם יש אומרים, וכן פי׳ יב״ר.

ענין המון עמים: בעמיך. כתיב ביו"ד והוא לשון רבים, ר"ל על השבטים: וכל מבצריך יושד. כל המבצרים שאתה בוטח בהם יושד כל אחד מהם על ידי השודד שיבוא עליהם: יושד. מבנין הופעל מפעלי הכפל, והדגש מורה על חסרון הכפל, וכתוב בוי"ו עם הדגש: כשד שלמן בית ארבאל ביום מלחמה. שלמן. אויב ידוע היה באותן הימים ששמו שלמן, ובא על בית ארבאל פתאום ושדדו והפיל האם על הבנים ולא השאיר פליטה, וארבאל הוא שם אדם גדול היה בימיהם. ויונתן תרגם ויקום ארגושא בעמך וכל כרכך יתבוזון כביזת שלמא בכממנא ביומא דקרבא אם על בנין אתקטלת, תרגם ארבאל מן וארב לו. ואדוני אבי ז"ל פירש שלמן הוא שלמנאצר מלך אשור, בית ארבאל הוא שומרון, בית שארב האל עליה ונתפשה בעונה: אם על בנים רטשה. לפי שרחמי האם על הבנים בעת שירצו להרגם מפלת עצמה עליהם: רטשה. כמו ועלליהם ירטשו, ענין ההשלכה בארץ לבקעם. ורז"ל פירשוהו ענין עזיבה כתרגום תשמטנה ונטשתה, תשמטנה ותרטשינה. אמרו שהיו עוזבים נשיהם ובניהם והולכים להם מפני החרב והרעב, ואמרו רטושים מדעתם נטושים בעל כרחם:

15. ככה עשה לכם בית אל. כל זה גרם לכם בית אל,

---

1 נש העם | 2 יושד . . .] ג יושב על השבטים שאתה | 3 נג הפעל | 4 ג וכתיב | ג בוי"ו ח' | 6 ששמו] ג כמו | 7 ג לא | ג הוא ח' | 8 ש אתרגושא | ג יתבזון | 9 ג שלמונא | ג בכמנא. ג בכרמונא | ג ותרגם ארבאל בית שארב אל מן | 10 ג כתב | הוא] ג מו' שם | 11 נג האל ח' | נש ותפשה | 14 ג השלכה | ג פירשו | 15 נש תשמטנה ח' | ג ותרטשינה ח'. ש תרטשנה | 16 ש ואמר | 18 ג עשה ח'. ג יעשה.

---

1 ענין. וכן פי' ר"י קרא. 2 יושד. עי' ס' מכלול דף קל"א א'. 8 תל ארגושא . . . יתבזון . . . בכמנא, וכן בר"י קרא. 9 תל קטילת. 10 דברים י"ט י"א, ורש"י כתב ,,יונתן תרגמו בית מארב, ואל"ף ולמ"ד יתירים בו כמו יזרעאל (לעיל ב' כ"ד)", ועי' שם, וכן חברו מנחם (ערכי ארב וורע), וכן פי' רש"י, וכן ר"י קרא (שם צ"ל מנחם), וכן פי' רש"י בבבא מציעא ל"ט א', ודונש (דף מ"ט) פירשו שם עיר, ור' תם (שם) הודה לו, וכן פי' ראב"ע, וע' הקר': שלמנאצר. וכן פי' ר' שמואל בן חפני (ע' אוצר טוב תרל"ט, דף ג'ו) ומנחו ר' יונה (הרק' דף קס"ד), וכן אבן פרחון (דף ו' א') ויב"ר, וכן ראב"ע (אולי הוא . . .), ורש"י ר"י קרא ור"א מבלגנצי והקר' פי' מלשון שלום כדעת המתרגם. 13 ישעיה י"ג ט"ז, וכן חברם מנחם (ערך רטש) וכן פי' רז"ל (ויקרא רבה כ"ז י"א; שוחר טוב דף צ"ד ב') רש"י ואבן פרחון (שו' רטש), ובשו' רטש פי' רד"ק ,,ענין הנטישה עם ההפלה" על פי התרגום, ועי' שם. 14 בבא מציעא דף ל"ט א': עזיבה. וכן פי' רש"י שם ופה (ל"א): שמות כ"ג י"א. 15 אמרו. בדבריהם לא מצאתי, והובא מפירוש רש"י בתלמוד שם. 16 ואמרו. בתלמוד שם, ועי' דקדוקי סופרים. 18 גרם לכם. וכן פי' המתרגם ורש"י.

נביא אמר לכון תובו לפולחנא דה' כען יתגלי דייתון זכוון לכון. והחכם ר' אברהם אבן עזרא ז"ל פירש ועת תדרשו ה' לרוות הזרע אז יבא מלקוש ויורה צדק לכם, כמו יורה ומלקוש. ויש מפרשים, אם תדרשו את ה' לדעת את תורתו ומצותיו הוא יבוא ויורה אתכם צדק, על דרך בא ליטהר מסייעין אותו. ואדוני אבי ז"ל פירש קצרו לפי חסד, כל מה שתקצרו בעולם הזה חסד יהיה עד יבוא לעולם הבא ויורה לכם הקרן, כמו שאמרו רז"ל שאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא:

13. חרשתם. פירושו חרשתם וזרעתם, כי אחר החרישה הזריעה, ושניהם משל למעשה כמו שפירשנו. אמר אתם עשיתם חפץ מה שצויתי לכם, שאמרתי זרעו לכם לצדקה ואתם חרשתם רשע, לפיכך עולתה קצרתם אכלתם פרי כחש, והקצירה משל לגמול. ופירוש פרי כחש פרי הכחש שכחשתם בי, או פירוש פרי שכחש במקום אותו, כמו שאמר ותירוש יכחש בה: כי בטחת בדרכך ברוב גבוריך. בטחת בדרכך שהיית הולך בה והוא דרך הרשע והאמונה הרעה, ובטחת גם כן ברוב הגבורים שהיו לך מעמך, או ממצרים שהיו מבקשים עזר מהם, ושמת בשר זרועך ולא בטחת בי, לפיכך נכשלת. וכ"ף הנכח לנכח הושע בן אלה שחרב שמרון וגלו השבטים בימיו:

14. וקאם שאון בעמיך. מפני רעתך יקום שאון בעמיך שיבואו האויבים עליהם להחריבם: וקאם. כתיב באל"ף והוא מקום עי"ן הפעל: שאון. כמו ושאון לאמים כשאון מים כבירים,

---

1 ג דייתי לכון זכוון | 2 ג והראב"ע פירש | ב עד יבא | 4 נש את ח' | ש ומצותו | ג על דרך . . . שתקצרו ח' | 5 ש כתב | ג וקצרו | 6 שתקצרו] ג מו' לפי חסד | ג היה | ג ויניה | 7 ש על כמה מצות שאדם | 8 ג לו ח' | 10 נ אמר ח'. ג ואמר | ג הפך מצותי | 11 נג שאמרתי ח' | נש עולתה ח' | 12 ופירוש] ג פרי ח' | 13 שכחש] נש כחש פרי שמכחש (ג שכחש) | 14 ג בדרכך ח' | ג גבורתיך | 16 ג או ח' | 19 ג וקאם | 20 עליהם] ג מו' נוים | ג כתוב.

---

1 תל נבייא אמרין . . . לרחלתא . . וייתי. 2 לרוות. בא לרבות. 3 דברים י"א י"ד: וי"מ. עי' ראב"ע ורש"י, ועי' עבודה זרה ה' ב'. 5 יומא ל"ח ב' ועי' לעיל ב' י"ט. 6 עי' ס' הגלוי דף צ"ד ועוד פירושו למשלי י"א י"ט. 7 כמו . . . הבא. הוספה של רד"ק: פאה א' א', ובכת"י מינ' שם, עושה אותם ואוכל . . . לו ח'. 10 שפירשנו. לעיל י' י"א וי"ב 12 וכן דעת המתרגם ורש"י. 13 לעיל ט' ב', ועי' שם. 20 עי' ר' יהודה (דפי ו' ל"ג וג"ד) הרק' דפי ה' מ"ד ור"ב, ס' הגלוי דפי ס' ופ"ב ס' זכרון דף ה', ס' צחות דף מ"ז א', אבן פרחון (ג' ב'), ס' מכלול דף צ"ט א' וב'. 21 ישעיה י"ז י"ב.

המשדד הוא הכותש הרגבים אחרי החורש לשוות פני האדמה לתקנה לזריעה, וכן אם ישדד עמקים אחריך. ואם מלך אפרים ומלך יהודה היו חורשים ברצון האל, והחרישה היא אוהרת העם, היה לעם לשדד, והוא לתקן אזנם ולבם אל דברי האוהרה, שיהיו מקבלים עליהם המצות לעשותם והיא הזריעה. ואם ירבעם ורחבעם היו מזהירים העם לעשות הישר בעיני ה', היה יעקב והוא כלל ישראל משדד, כלומר מכינים לבם לקבל המצות:

12. זרעו. ואמרתי להם זרעו לכם לצדקה וקצרו לפי חסד, כלומר עשו הטוב בעיני, והגמול הטוב שתקחו מאתי יהיה יותר רב על כל מעשיכם הטובים, כמו הזורע מאה שמקוה לקצור מאתים או יותר, לפיכך אמר בזריעה צדקה ובקצידה חסד, כי החסד יותר על הצדקה. ובדברי רז"ל גדולה גמילות חסדים יותר מן הצדקה, שנאמר זרעו לכם לצדקה וגו', זורע ספק אוכל ספק אינו אוכל, קוצר ודאי אוכל: נירו לכם ניר. ואחר שתקצרו שובו לחרוש עוד ולזרוע, כלומר לא תשקוטו ממעשיכם הטובים כל ימיכם. והניר הוא החרישה, ותרגם יונתן ולחרש חרישו למינר נירין, ובדברי רז"ל נרה שנה וזרעה שנה. או פירוש נירו משל לעורר הלבבות שיקבלו דברי התוכחה כמו חרישת השדה לקבל הזרע: נירו. צווי מבנין הפעיל, ומשפטו הנירו, ונפל ממנו ה"א הבנין כמו שהוא המנהג בצווי נחי העי"ן, כמו שימו שיתו: ועת לדרוש את ה' עד יבוא ויורה צדק לכם. פירושו כתרגומו, הא בכל עידן

---

1 נש ולתקנה | 2 ג מלך יהודה ומלך אפרים | 3 ג היה לעם ח' | נ לעם לשדד והוא ח' | 5 לעשות] נ לקבל ולעשות | 6 נג והוא ח' | נ לבם ח' | 8 ג ואמרתי להם זרעו ח' | 9 ג הגמול | נ ממנו | ג והיה | 10 נש כל ח' | נש כפי | נ או יותר ח' | 13 נש וגו' ח'. ש מו' קצרו לפי חסד | 14 ג תשובו | ג עוד ח' | 15 נש לחרוש | 16 נרה] נ נירה | 17 נ תוכחה. ג תורה | 18 ג ונירו | 19 ג מנהג | נ בנתי | 20 ג האף כל.

---

1 לתקנה. וכן דעת ר' יהודה (דף קי"ח) וכן פי' ראב"ע בישעיה כ"ה כ"ה. 2 איוב ל"ט י', ובשו' שדד כתב שהם מענין שדה, וכן פי' אחיו באיוב שם, ועי' ברש"י שם. 6 עי' ראב"ע ואפשר הובא ממנו. 9 והגמול. וכן פי' ראב"ע. 12 ר' אלעזר בסוכה מ"ט ב', והובא בילקוט פה. 13 בתלמוד נמצא, אם אדם זורע . . . אדם קוצר, ובכת"י מיני ובילקוט, אדם זורע . . . אבל אם קוצר (בילקוט אם ח'). 15—16 הובא מר' יונה (שו' נור). 15 החרישה. וכן פי' ר' יונה (שם) בשם רב האיי, וכן פי' בעל הערוך (ערך נר נ') רש"י ר"י קרא ראב"ע ואבן פרחון (שו' נור): שמואל א' ח' י"ב. 16 תוספתא בבא מציעא ט' ז', ושם וזורעה, ובשו' נור (ושם ציינו במעות מנחות פ"ה ע"א) ניר . . וזרע, ובר' יונה נר . ., ובאבן פרחון נרה . ., ועי' בערוך שם. 19 עי' ס' מכלול דף ק"ה. 20 עד. ורד"ק (שו' עד) פי' „כמו אשר", וכן דעת ר' יונה (שו' עד), ועי' אבן בלעם (Orient, 1848, p. 492).

11. ואפרים עגלה מלומדה. למעלה המשילה לפרה שאמר כי כפרה סררה ישראל, ועתה קראה עגלה, כי מימי נעורים למדה האל יתי לחרוש, והחרישה עם הזריעה היא עשות המעשים, והקצירה היא פרי המעשים. ואני למדתיה לעשות המעשים הטובים כדי לאכול טוב, והיא מאנה לחרוש, כלומר לעשות המעשים אלא תרצה לאכול ולהנות מן הטוב אשר אני נותן לה, בלי מעשה שתעשה אלא בחנם תרצה לאכול, זהו שאמר אהבתי לדוש, לדוש ולא לחרוש כדי שתאכל בשעת הדישה, והיא אינה עושה מעשה לרצון בעליה אלא לרצונה ולהנאתה: אהבתי. כמו אוהבת, והיו"ד נוספת כי המלה מלעיל: ואני עברתי על טוב צוארה. כשעברתי עליה לתת עליה עול, להיות צוארה שמן עשיתי, שלא הכבדתי עולה, כי הפרות שמכבידים עולם צוארם כחוש, ור"ל במשל שלא הכבידתי עליהם עול המצות. או פירושו, כשעברתי עליהם לחלוק עול המלכות, ר"ל כשדברתי ביד אחיה הנביא, על טוב צוארה עברתי, שבכל ישראל היו שלוים איש תחת גפנו ותחת תאנתו כל ימי שלמה, ובעת מותו היה זה שאמרתי לחלוק המלכות: ארכיב אפרים. אמרתי להרכיב אפרים, כלומר להרכיב עליו עול מלכות ירבעם בן נבט משבט אפרים, וכיון שאני הרכבתי עליו העול אמרתי שיעשה רצוני ויצוה העם לעשות עבודתי ולעבדני ולהיות תחת רשותי ומצותי שאמרתי לו, והיה אם תשמע את כל אשר אצוך והלכת בדרכי וגו', ובניתי לך בית נאמן וגו': יחרש יהודה. כי כבר הרכבתי עליו העול ואין לו אלא שיחרוש כרצוני, כי המלך כבר היה ביהודה ונשאר גם כן אחר שנחלקה המלכות: ישדד לו יעקב.

---

1 נג שאמר ח' | 2 ש בימי | 3 ג עם ח' | נש הוא | 4 נ המעשים . . . לעשות ח' | 6 ג מהטוב | ג בלא מעשה שעשה | 8 ש והנה | 10 ג כשעברתי לתת | 11 נ הסרתי | ג עליה עולה | 12 ג ר"ל | נש פירוש | 13 נ ר"ל ח' | ג שדברתי | נ אחיה ח' | 14 נש שכל | 16 כלומר] נג כמו | 17 נש בן נבט ח'. ש מו' שהיה | 18 ג אמרתי ח' | נ רצוני ויצוה ח' | נש העם לעבדני ולהיותם תחת | 19 נש שמוע תשמע | 21 ג אלא ח'.

---

1 לעיל ד' ט"ז. 3 למדה. ר"ל הרגילה, עי' בשו' למד, וכן פי' ר' יונה (שו' למד) וראב"ע ועי' ר"י קרא. 8 עי' דברים כ"ה ד'. 9 אוהבת. עי' הרק' דף כ"ן, אבן פרחון (דף א' א') ס' הגלוי דף נ', ס' זכרון (דף מ"א), וס' מכלול דף י"ב א', וכן פי' רש"י. 13 מלכים א' י"א כ"ט. 15 עי' שם ה' ד'. 16 ארכיב. עי' ר' יונה ואבן פרחון (שו' ענה) ופי' בדרך אחר, ורמב"ם (מורה נבוכים א', פרק ע') פי' אמשיל, וכן פי' רש"י ור"י קרא. 19 מלכים א' י"א ל"ח.

ותשיגם חרב האויב, לא יחשבו שלא תשיגם: עלוה. כמו הפוך עולה, וכן זועה זעוה, כבש כשב, והדומים להם. ויונתן פירש מימי הגבעה, כששאלו להם מלך והוא היה מגבע בנימן, ומאז החלו למרוד באל ית', ואינו מיושב הפסוק על פירושו:

10. באותי ואסרם. ברצוני ובתאותי שאיסרם. כיון שאינם מקבלים מוסר ממני על ידי הנביאים שמוכיחים אותם בשמי, איסרם על ידי עמים שיאספו עליהם: באסרם לשתי עונותם. כמו שאוסרים השורים לתרוש: עונותם. כמו מעניתם והם חרישות השדה הנקראים גדודים, ותלי העפר מזה ומזה נקראים תלמים. והנה דמה יהודה ואפרים לשתי פרות חורשות, ואמרתי שיחרשו טוב ותרשו רע, והם אסרו עצמם זה בזה והתחברו זה לזה לעשות הרע בעיני ה'. ואסרם לשתי עונותם היה כשנתחתן יהושפט עם בית אחאב מלך ישראל, ועשה יהורם בנו הרע בעיני ה' והלך בדרכי מלך ישראל, ובימיו פשע אדום מתחת יד יהודה, וכן עשה אחזיה בנו: ואסרם. שרשו יסר מן הקל, וכן יוסר לץ, ודגש הסמ"ך לחסרון היו"ד פ"א הפעל כמו כי אצק מים על צמא, ובמקבות יצרהו: עינותם. כתיב ביו"ד אחרי העי"ן וקרי בוי"ו, שאותיות אהו"י מתחלפות. ותרגם יונתן במימרי איתיתי עליהון ייסורין וכנשית עליהון עממיא ושליטו בהון כמיסר פדנא על תרין עוונותיה:

---

2 נש וועה | נש וכשב. ש שמלה ושלמה | והדומים | נ וי"ת | 5 נ ברצוני ח' | נ שאין | 6 נ נביאי | 7 נ עמים ח' | 8 נש הנקראות | 9 נש נקרא. ב נקראו | נ ואפרים ח' | 11 בוה] נ עם זה | 12 נ היא | ש בית ח' | 13 נ בנו ח' | 15 נש הסמך לתפארת הקריאה | נש כי ח' | 16 נ כתוב | נ אחר | 17 נש אייתי | 18 נ וכנסית | ש במיסר.

---

1 הפוך. וכן פי' ר' יהודה (דף נ"א) ר' יונה (הרק' דף ר"ז ושו' עול) ראב"ע ואבן פרחון (דף ט' א'), וכן פי' אברהם הבבלי (דף 199) הקר' ויב"ר, ועי' ס' מכלול דף קע"ב א', ורש"י פי' בני עליה. 3 עי' רש"י, ורד"ק הלך אחריו. 5 ברצוני. וכן פי' יב"ר. 6 וכן פי' ר"י קרא. 7—6 וכן פי' ר' יונה (שו' ענה) ר' מנחם בר חלבו (השחר שם) ר"י קרא וראב"ע. 8 תהלים קכ"ט ג', וצ"ל למעניתם, וכן פי' מנחם (ערך עז), וכן ר' יונה ואבן פרחון (שו' ענה), ושם פי' כל הפסוק, ועי' ראב"ע יב"ר רד"ק (שו' ענה) ולעיל פסוק ד'. 10 אסרו. וכן פי' ר' יונה ואבן פרחון (שו' ענה) רש"י ר"י קרא וראב"ע. 12 עי' דברי הימים ב' י"ח א', שם י"ט ב', שם כ' ל"ה. 13 מלכים ב' ג' ב': שם שם ה'. 14 יהודה. צ"ל ישראל: מלכים א' כ"ב נ"ג: יסר. וכן פי' לשון יסורין ר' יונה ואבן פרחון (שו' ענה) ר' מנחם בר חלבו (השחר שם) רש"י ר"י קרא וראב"ע וכן דעת המתרגם, ועי' לעיל ז' י', י"ב, ועי' הרק' דפי' פ"ח ור"ז וס' מכלול דפי' י"ז ב' ול"ה א' וצ"ד ב'. 15 משלי ט' ז': ישעיה מ"ד נ', וכן פי' ראב"ע. 16 שם שם י"ב. 17 ת ואיתיתי. ת2 איתיתי. 18 תל תרתין עונתיה, וברש"י נמצא, ,,על תרתין עינוהי'', וכן פי', ועי' שם וביב"ר.

7. נדמה שמרון מלכה. נדמה פועל עומד כי הוא בסנול, והוא ענין כריתה כמו שפירשנו נדמו עמי. אמר נכרת בשמרון מלכה שעמד כמה ימים במצור, ולא היה יכול להנצל מיד מלך אשור והלך בגולה קל מהרה: כקצף על פני מים. וקצף הוא קליפת העץ, כמו ותאנתי לקצפה. ויונתן תרגם כרתיחא על אפי מיא, בלעז אשקומ"ה:

8. ונשמדו במות און. ר"ל בית אל, וכן תרגם יונתן ויצדיין במות בית אל: חטאת ישראל. שהם חטאת ישראל: קוץ ודרדר יעלה על מזבחותם. על מזבחות ישראל שיחרבו יעלו קוצים: ואמרו להרים כסונו. יאמרו ישראל להרים כסונו. מרוב צרה וצוקה שתבואם ישאלו שיפלו ההרים והגבעות עליהם ויכסום, שיהיו נקברים תחתיהם ולא יסבלו הצרות ההם:

9. מימי הגבעה חטאת ישראל. שמסרו עצמם שבט בנימן להחזיק בדבר נבלה, גם שאר השבטים שנענשו על שהיו בהם עובדי עבודה זרה: שם עמדו. ידמה כי שם עמדו הפושעים האלה אשר בדור הזה, שהם מחזיקים ברשעתם ולא ישובו למוטב, וכן אמר למעלה העמיקו שחתו כימי הגבעה: לא תשיגם. ואלה חושבים בלבם שלא תשיגם מלחמה, כמו שהשיגה אותם הפושעים בגבעה כשבאו ישראל על אותם בני אדם, והם בני בנימן, כי כלו בעונם, כן יכלו אלה בעונם

---

1 נש נפעל | 2 נש נדמה | ג שטרון | 3 נג היה ח' | ג יוכל | 4 ג המים | נש הוא ח' | 5 ג כרתותא | 6 ג בית ח'. ש בית און | 8 ג שחרבו ויעלו | 9 ג אמרו | ג להרים כסונו ח' | 10 ג ויפלו | 13 ש ביניהם | 14 ג ידמה . . . עמדו ח' | 15 נש ברשעם | 16 ש בימי | ג לא תשינם . . . בגבעה ח' | 18 ש עולה.

---

2 כריתה. וכן פי' ר' משה הכהן (בתרגומו דף ע"ג) ולא כרי יהודה, וכן ראב"ע (ועי' בפירושו לעיל ד' ו'), ומנחם (ערך דם) פי' לשון דמיון, וכן פי' ר' יהודה (בערבית שו' דמה) ור"י קרא ויב"ר (ה"א), וכן פי' רד"ק בשו' דמה ואמר, ויש לפרש מענין כריתה, ורש"י פי' נשתתק: לעיל ד' ו': בשמרון. הוסיף בי"ת. 3 עי' להלן פסוק ט"ו, וכן פי' ר"י קרא. 4 יואל א' ז', ועי' שם. 5 ת כריתותא. ל כריתא, ובשו' קצף כרתיחא: וכן פי' בפירוש המיוחס לרב האיי (טבול יום, א', ב'), והועתק בערוך (ערך רתח), ועי' שם ובערך הפיא ב', וכן פי' מנחם (ערך קצף) ר' יונה (שו' קצף) רש"י ר"י קרא ויב"ר, וכן דעת ראב"ע (עי' יואל א' ז'), וכן פי' רד"ק בשו' קצף והביא פירושו שוכר פה בשם יש מפרשים: אשקומה. עי' רש"י. 6 עי' לעיל פסוק ה'. 9 ישראל. וכן פי' רש"י: מרוב צרה. לקוח מיפת שהובא בראב"ע. 10 [נפלו]. עי' ס' מכלול דף ט"ו א'. 13—12 וכן פי' רש"י ראב"ע יב"ר ור"א מבלגנצי, ועי' שופטים כ': גם שאר. הכוגה אל מה שכתוב ברש"י בשם סדר עולם (דף כ"ו ב'), ועי' הקר' ויב"ר. 14 וכן פי' ראב"ע והובא ממנו. 16 לעיל ט' ט'. 17 עי' ראב"ע. 18 והם. וכן פי' רש"י ראב"ע ויב"ר.

למלכי ישראל והם היו המחזיקים בעבודת העגלים. ואמר כשתחרב בית אל ולא הצילוה העגלים, יפחדו השוכנים בשמרון על עצמם, כי כל ארץ ישראל נלכדה קודם שמרון שצר עליה מלך אשור שלש שנים: כי אבל עליו עמו. על העגל אשר בבית אל יאבלו עליו עמו העובדים אותו: וכמריו עליו ינילו. וכמריו, והם כוהניו המקריבים עבודתו שהיו מתחלה ששים ושמחים עליו, עתה יאבלו בגלות כבודו ממנו והוא יקר עבודתו, כשישברו אותו לעיניהם הנה גלה כבודו ממנו:

6. גם אותו לאשור יובל. רבוי על כבודו שזכר. כי הנה במקומו גלה כבודו ממנו כששברוהו, גם גוף העגל, והוא הוהב שבו אחר שנשברה צורתו, יוליכו אותו לאשור, לשאת אותו מנחה למלך ירב, והוא מלך אשור שנקרא שמו ירב: בשנה אפרים יקח. אז יקח בשת אפרים: ויבוש ישראל מעצתו. שנועץ ירבעם שהיה משבט אפרים עמהם לעשות העגלים אז יבושו מעצתם: בשנה. כמו בושה והנו"ן נוספת: יובל. כמו יובל שי, ענין הולכה והבאה. ורב סעדיה גאון ז"ל פירש גם אותו לרבות על העגל אשר בדן שגלה תחלה. ויונתן תרגם למלך ירב למלכא דייתי לאתפרעא להון, ר"ל למלך אשור אשר יריב אותם:

---

1 ג למלכת ישראל | נג היו ח' | 3 ג כי ח' | 4 ג על . . . עמו ח' | ג אבלו | עמו] ג כל | 5 אותו] ג מו' וכמריו | ג כמריו | נש הם | ג הכהנים | 6 ג ועתה | ג יאבלו עליו | 8 ש וכל | ש אמר כי | 9 ב ינלה | ג ממנו ח' | נש כשישברוהו | נם] ג עם | 10 ג לעשות | 14 נש ורבינו סעדיה ז"ל | 15 ג ז"ל ח' | נש שבדן | ש שנגלה | 17 ג אשר ח' | ש שיריב.

---

3 עי' מלכים ב' י"ז ה'. 4 העובדים. וכן פי' יב"ר. 5 כהניו. וכן פי' בן קריש (רסאלה דף כ"ד) ואחריו מנחם ור' יונה, ומהם אבן פרחון (שו' כמר) ור"י קמחי (ס' הגלוי דף ק"ט), ועי' ברד"ק שו' כמר, וכולם (חוץ ממנחם) פי' כן מלשון ההרגום בראשית מ"ז כ"ו. 6 וכן פי' ר' חננאל במגילה כ"ה ב', רש"י שם ופת, ואחריו ר"י קרא ראב"ע ור"א מבלנצי, וכן פי' דור בן אברהם (לקוטי קדמוניות דף קל"ד) ויב"ר, ובסנהדרין ס"ו ב' פי' רש"י בדרך אחר, ור' יונה ואחריו אבן פרחון (שו' גול) פי' ינילו יאבלו, ורד"ק (שו' גול) לא קבל פירושו. 7 עי' יב"ר. 8 יובל. עי' ס' מכלול דף פ"ח א'. 9 הזהב. עי' ראב"ע. 11 מלך אשור. וכן פי' רש"י (סנחריב) ור"י קרא, ועי' לעיל ה' י"ג: יקח. עי' ס' מכלול דף י"ז א'. 13–12 וכן פי' רש"י ור"י קרא, ועי' לעיל ה' נ'. 13 בושה. וכן דעת מנחם (ערך בשן), וכן פי' רש"י ראב"ע ר"א מבלנצי ואחיו באיוב מ"ב י"ג, ור' יונה (הרק' דף ל"ו ובשו' בוש) ואחריו אבן פרחון פי' בתוספת נו"ן, והוא כנוי לבעל כמו לבשת (לעיל ט' י'), ורד"ק (שו' בוש) לא קבל פירושו, ועי' ס' מכלול דפי קע"ב א' וקפ"ז א'. 14 ישעיה י"ח ז', ועי' בשו' יבל. 15 וכן פי' רש"י במלכים ב' י"ז ב', וכן פי' יב"ר, ועי' סדר עולם (דף מ"ח ב') ובהערות שם, ועי' ר"י קרא. 16 א יתיב . . ל מינהון. א להון.

4. דברו דברים. נתיעצו ירבעם וחביריו מה לעשות להחזיק בידו המלוכה, ודברו דברים שלא יעלה העם לירושלם לבית המקדש, ועל זה נשבעו וכרתו ברית. ושבועת שוא היתה שבועתם לבטל דברי תורה ומצות האל ולעשות צורות לעבדם: ופרח כראש משפט. לפיכך פרח משפטם זה כראש ולענה, על דרך שרש פרה ראש ולענה: על תלמי שדי. מה שפורח להם בתלמי שדותיהם ראש ולענה יהיה, וזהו משל לרעות שיבואו עליהם בעונש זה, ויוכיח הפירוש הזה הפסוק הבא אחריו לענלות בית און. ויונתן תרגם ממללין מלין דאונים יאמן לשקר ללמא נזרין קים כען איתי עליהון כרישי חוין בישין דין שקריהון על תחומי חקלין: שדי, כמו שדות: אלות. מקור, כמו ראות רבות:

5. לענלות בית און. הם הענלים שעשה ירבעם, וזוכר אותם בלשון זכר ונקבה כי לא היו אלא צורות. וזכר בית און והוא בית אל שמכנה אותו כן לגנאי, ולא זכר דן כי עקר עבודתם היה בבית און כאלו היו שניהם שם. אמר על עגלות בית און שתבטל עבודתם כשישברו אותם: יגורו שכן שמרון. יפחדו השוכנים בשמרון, וזכר שמרון אף על פי שהעגל לא היה שם, לפי שהיתה שמרון ראש הממלכה

---

1 ג יעצו | 4 ג ולפי' הם משפטם זה פרח כראש | 6 ג על . . . שדי ח' | 7 ג שבאו | 8 ג ממלל | 9 ג ללשקר | נש חיון | ש די | 10 נש חקלא | נש שדה | כמו] ש בשקל | 12 ג שעבדו | 14 ג כן ח' | ג היה ח' | 15 נג אמר ח' | עבודתם] ג מו' בבית און | 16 יפחדו] ג מו' יפחדו | ג שם בשמרון | 17 נש שהענלים לא היו | ש ולפי | ש מלכות.

---

2 עי' לעיל ה' נ', ועי' מלכים א' י"ב כ"ח. 5 דברים כ"ט י"ז, ועי' בשו' רוש. 6 בתלמי. עי' להלן פסוק י' ועוד י"ב, ובשו' תלם כתב „בקעי החרישה יקראו גדודים והגבוה יקרא תלם" והובא מר' יונה (שו' תלם), וכן פי' אבן פרחון (שם), ועי' רסלאה דף פ"ח. 9 תל יימן . . . ל עקא כריש . . ת חיויין. ל חיוין . . תל חקלן. 10 שדות. וכן פי' ר"י קרא, ולהלן י"ב י"ב פי' רד"ק שדים, ור' יונה ורד"ק (שו' שרה) פי' שדה, וכן ראב"ע פה, ועי' שם: מקור. וכן פי' ר' יהודה (דף ס"ח) ר' יונה (הרק' דף פ"ח), ועי' ס' מכלול דף קי"ב ב' ושו' אלה: ישעיה מ"ב כ'. 13 בית אל. וכן פי' המתרגם וכן רב סעדיה (עי' לעיל ד' ט"ו), וממנו פי' אברהם הבבלי (Journal Asiatique 1863, p. 203) ודוד בן אברהם (שם בהערה), וכן פי' רש"י על דעת רז"ל בירושלמי עבודה זרה פרק ג' ח' ובבראשית רבה ל"ט ח', וכן פי' ר"י קרא ראב"ע ור"א מבלגנצי, ועי' לעיל ד' ט"ו, ה' ח', ולהלן י' ח'. 16 שכן. עי' ר' יונה (שו' שכן) ר' משה קמחי (מהלך שער ו') וס' מכלול דף קמ"ח ב': יפחדו. וכן פי' רש"י ר"י קרא ראב"ע ור"א מבלגנצי: השוכנים. וכן פי' ראב"ע. 17 וכן פי' ר"י קרא ואפשר הובא ממנו, ועי' לעיל א' ה', ישעיה ז', ט'.

בנכסים ובבנים, הוא הרבה לעשות מזבחות לבעל: כטוב לארצו. שהייתי מטיב לארצו בדגן ותירוש ויצהר והם הטיבו מצבות, כלומר החזיקו להקים מצבות לאלהים אחרים, וכן ההיטב חרה לך. ויש מפרשים ישוה ענין שוא ושקר, כלומר הפרי ישקר לו על דרך שאמר ותירוש יכחש בה:

2. חלק לבם. מיראת האל ומתורתו חלק לבם: עתה יאשמו. לפיכך עתה בקרוב יחרבו: יאשמו. ענין שממה, וכן תאשם שמרון: הוא יערף מזבחותם. הוא, לבם הנחלק, הוא שיערף מזבחותם שהרבו וישדד מצבותם שהטיבו, וזה יהיה בעת החורבן: יערף. ענין הריסה ושבירה, וכן חשך בעריפיה, לדעת קצת המפרשים: חלקו. פעל עומד כמו נחלק: ישדד. מפעלי הכפל מהבנין הדומה למרובע, ענין שד ושבר:

3. כי עתה יאמרו. עתה בגלותם מארצם יכירו ויאמרו אין מלך לנו, פירוש כאלו אין לנו מלך, כי אין בו כח להצילנו מיד אויבינו, כמו שחשבנו כששאלנו מלך ויצא לפנינו ונלחם את מלחמתינו, והאל היה מלכנו ולא היינו צריכים מלך, והוא היה מצילנו מיד אויבינו כאשר היינו עושים רצונו. וכיון שלא יראנו את ה' ועזבנו תורתו מה יעשה לנו המלך אשר שאלנו, הרי הוא אין בו כח להצילנו אחר שקצף בנו האל כי חטאנו לו, וזה יתודו ישראל בגלותם:

---

1 ג מובחות ח'. בבעל | 2 נש ארצו | נש תירוש | 4 ג כלומר . . . לו ח' | ג ועל | 6 ג והתורה | ג עתה ח' | 8 ג הוא . . . מזבחותם ח' | לבם הנחלק] ש שחלק לבם ממנו | 9 ג שהציבו. וזה | 10 ג לשון | 11 נש מבנין | 12 נש שבר ושוד | 13 נש כי אין | 14 נג פירוש ח' | ג כאלו ח' | נש מלך לנו | 15 ש לנו מלך | ג ויצא לפנינו ח' | 18 נג הרי ח'.

---

1 ובבנים. וכן פי' יב"ר. 2 הטיבו. עי' בשו' יטב. 3 יונה ד' ט': וי"מ. ר' יונה (שו' שוה) ואבן פרחון (שו' שו), וכן פי' רד"ק בשו' שוה ואחר כך כתב „ויש לפרשו מענין . . . השמה, ותרגום וישם (בראשית ד' ט"ו) ושוי", ועי' שם, ור' מנחם בר חלבו (השחר שם) ר"י קרא וראב"ע פי' לשון דמיון, ור' יונה (שו' שוה) תפש בדעת הואת. 5 לעיל ט' ב'. 6 וכן פי' הקר', ועי' רש"י ר"י קרא ור"א מבלגנצי. 7 שממה. וכן פי' ראב"ע: להלן י"ד א'. 8 הועתק מראב"ע, וכן פי' רש"י ואחריו ר"י קרא וראב"ע. 10 הריסה ושבירה. וכן דעת מנחם (ערך ערף) וכן פי' ר' יונה ואבן פרחון (שו' ערף) הריסה, וכן פי' רש"י ור"י קרא שבירה, וכן ראב"ע ור"א מבלגנצי הריסה: ישעיה ח' ל': לדעת. ראב"ע, עי' בישעיה ח' ל', וכן פי' ר' יונה ואבן פרחון (שם). 11 פעל עומד. וכן פי' המתרגם רש"י ר"י קרא ראב"ע הקר' ויב"ר: עי' ר' יהודה (דף קי"ח) ור' יונה (שו' שדד). 12 ישעיה נ"ט ז'. 13 בגלותם. וכן פי' ר"י קרא ואפשר הובא ממנו. 15 לשון הכתוב שמואל א' ח' כ', ועי' שם. 16 הובא מרש"י, וכן פי' ר"י קרא. 17 יראנו. עי' ס' מכלול דף צ"ח א'. 18 וכן פי' ר"י קרא.

אחרים אגרשם מביתי, שאפילו אם ירצו לחזור ולעבדני בו לא ימצאו כי יחרב למען כי הרבו לפשוע: לא אוסף אהבתם. אוסף בצר"י: אהבתם. מקור, ר"ל לאהבה אותם: כל שריהם סוררים. שריהם שהיה עליהם להוכיחם ולהחזירם למוטב הם סוררים, איך אקוה מהם תשובה לפיכך לא אוסיף אהבתם:

16. הכה אפרים. הכה ביד אויביו: שרשם יבש. ועוד דמהו לעץ שיבש שרשו שלא יעשה פרי, כן גם הם לא ילדון, כמו שאמר למעלה מלדה ומבטן ומהריון. ויונתן תרגם כן, בית ישראל דמן לאילנא די לקא שרשיה מלרע ויבש נופיה מלעילא נוב לא יעביד אף אם ירבון בנין ואקטול שפר מעיהון. פירוש נוב צמח או פרח, ויונתן תרגם צמח בלי יעשה קמח, נוב לא יעביד. ובמשנה מפני שהנבייה נושרת עליהם, ועוד אמרו מועלין בעצים ואין מועלים בשפוי ולא בנבייה:

17. ימאסם אלהי. אמר הנביא ימאסם אלהי כי איננו אלהיהם כי לא שמעו לו, לפיכך ימאסם וישלחם מעל פניו שיהיו נודדים בגוים:

י

1. גפן בוקק. גפן רק שאין בו שום לחלוחית, וכן בוקה ומבוקה: פרי ישוה לו. ואיך ישים לו פרי והוא כמו גפן בוקק, כי בזוזהו אויבים והציגוהו כלי ריק, איך יצלח עוד וירבה בבנים ובנכסים: כרב לפריו הרבה למזבחות. כאשר הייתי אני מרבה פריו ומצליחו

---

1 ג אם ח' | ג ולעבוד | בו] ג בי | ג כי יחרב ח' | 3 ג כל ח' | ג שריהם ח' | 6 ג אויביהם | ג יבש שייבש | 7 נג כן ח' | ג למעלה ח' | 8 ג ומהריון ח' | ג כן ח' | 9 נש דיקלא | ג יובש | 10 ג בניך | 11 ג ניב | 12 ג עליה | ש אמר | 16 ג דק | ג שום ח' | 18 ג בנכסים ובבנים | 19 שפב כי כרוב | ג והרבה | שפב מזבחות.

---

3 עי' רש"י. 8 פסוק י"א. 9 ת דיקלא שרשוהי. ל דילקא שורשיה: יעביד. בערוך (ערך נב ג') יעבדון. 10 ת ואקטיל. ל ואיקטיל. 12—10 הובא מערוך שם. 11 לעיל ח' ז': עבודה זרה ג' ח', ועי' בשנויי נוסחאות שם ובערוך, ויש לגרס עוד, בערוך עליהם ח' ובכת"י מינ' שהנמיה נוש' עליהן. 12 ועוד. מעילה ג' ח', עי' בשנויי נוסחאות ובתוספות יום טוב שם, ובערוך נמצא לא בשיפוי, ובכת"י מינ' מועלין לא בשפוי ולא בנמייה. 14 עי' רש"י, וכן פי' רז"ל (תנחומא, דף נ"ה א, והובא בילקוט פה). 16 רק. וכן פי' מנחם (ערך בק) וכן דעת ר' יהודה (דף ק"ו) וכן פי' ר' יונה (שו' שוה), ועי' הרק' דף פ"ב ובשו' בקק, וכן ממנו אבן פרחון (שו' שו, ועי' שו' בקק), וכן פי' ר' מנחם בר חלבו (השחר שנה ב' דף רצ"ב) ואחריו ר"י קרא, וכן פי' רש"י לשון בזוז וריקנות, ועי' בפירושו נחום ב' ג' וי"א, וכן פי' המתרגם ויב"ר: נחום ב' י"א, ועי' עוד המפרשים שם פסוק ג'. 19 עי' רש"י ר"י קרא וראב"ע.

מהם כמו שאמר בתורה והסתרתי פני מהם והיה לאכל: בשורי, בשי"ן כמו בסורי בסמ"ך:

13. אפרים כאשר ראיתי לצור שתולה בנוה. ראיתי אפרים בשלוה גדולה, כמו שראיתי לצור שתולה בנוה טוב ואחר כך כסוה המים, כן ראיתי אפרים שיוציא עתה אל הורג בניו, שיבואו עליהם האויבים ויצאו מעריהם לקראתם למלחמה ויהרגום אויביהם, ופירוש להוציא, הנה הוא מזומן בקרוב להוציא. ואפרים שם כולל ובניו הפרטים, אלא שזכר לשון בניו לפי שזכר כליון הבנים. ויונתן תרגם אל הורג לקטלא לפולחן טעוותא בניהון:

14. תן להם. הנביא מתפלל עליהם כשראה שיוציא אל הורג בניו ואמר, תן להם מה שתתן מכליון הבנים בבטן או בעודם קטנים ולא יכלו ביד אויב: רחם משכיל. שימותו בבטן, ואמר משכיל כאלו הרחם משכיל אותם כי ברחם הם שכולים: ושדים צמקים. אם יניעו ללידה שיצמקו שדי אמותיהם וימותו באפס חלב: צמקים, יבשים:

15. כל רעתם בגלגל. כי שם חדשו המלוכה ומאסו אותי ממלוך עליהם, או פירוש בגלגל, לפי שהיה המשכן תחלה בגלגל אחר עברם הירדן והיה המקום נבחר, היו אומרים להם נביאי הבעל שיעבדו שם לבעל לפי שהוא מקום נבחר, וכן אמר בגלגל שורים זבחו: מביתי אגרשם. כיון שהם מאסו בי ובעבודתי ובחרו להם עבודת אלהים

---

2 ג בסורי ח' | 4 נש שתולה על הים | 5 ג ראיתי ח' | ג עתה והורג | 6 ג מלחמה | 8 ג לשון . . . שוכר ח' | ג בניו ח' | 9 ג ביניהון | 10 ג אמר הנביא | 11 נג ואמר ח' | 14 ג שד אמותם | ג בלא | 15 ג המלכה | 16 ג לפי . . . בגלגל ח' | 17 נש הנבחר | ג אומר | ג נביא | נג שיעמדו אותם.

---

1 דברים ל"א י"ז. 2 כמו. וכן פי' רש"י ר"י קרא ראב"ע הקר' ויב"ר, ועי' ס' צחות דף כ"ד א'. 4 וכן פי' ראב"ע והובא ממנו, וכן פי' ר' מנחם בר חלבו (השחר שנה ב', צד רצ"ב) ויב"ר, ועי' רש"י ר"י קרא ור"א מבלגנצי. 5 הורג. עי' הרק' צד א'. 6 עי' יב"ר. 8 תרגם. עי' רש"י. 11 תן. עי' ס' מכלול דף ע"ו ב': מתפלל. וכן פי' רז"ל (פסיקתא רבתי דף קפ"ג, והובא בילקוט פה רמז תקל"א), וכן פי' רש"י ואחריו ר"י קרא ראב"ע ור"א מבלגנצי: שיוציא. וכן פי' ראב"ע ואפשר הובא ממנו. 11 עי' רש"י וראב"ע, ועי' עוד ר"י קרא, וראב"ע בפסוק הזה דבק בדברי רש"י. 12 משכיל. וכן בשו' שכל פי' שהוא פעל, אבל ר' יונה (הרק' דף ע"ב ובשרשי כבר ושכל) פי' שהוא תואר, וכן אבן פרחון (שו' שכל), ועי' לעיל ו' ד': וכן פי' יב"ר. 14 וכן פי' רש"י ר"י קרא וראב"ע: יבשים. וכן פי' המתרגם ר' יונה ואבן פרחון (שו' צמק) רש"י ר"י קרא ראב"ע ויב"ר, ועי' בר' יונה, וממנו הביא רד"ק (שו' צמק) דמיון מדברי רז"ל, ועי' שם. 15 הובא מאביו (ס' הגלוי דף קי"א). 16 יהושע ד' י"ט, וכן פי' רש"י, וכן פי' ר"י קרא וראב"ע, ורד"ק הביא בפירושו קטיעות משלשתם. 18 להלן י"ב י"ב.

ופרנסתם וכלכלתם, לא חסרו דבר כאלו היו בארץ נושבת, והמה לא הכירו בטובי: ובאו בעל פעור וינזרו לבשת. היו נפרשים ממני ללכת אחרי הבשת שהיא העבודה זרה שעובדיה יבושו ויכלמו ממעשיהם: ויהיו שקוצים כאהבם. ויהיו לעבוד שקוצים כאשר אהבו את בנות מואב וזנו עמהן והטו את לבבם לעבוד אלהיהן, או פירושו ויהיו שקוצים בלא חסרון כי העובד שקוץ הוא שקוץ. ופירוש בראשיתה התאנה הראשונה המבכרת: וזכרון זה הענין לומר, כמעשה אבות יעשו בנים, אני הטיבותי עם אבותיכם ומרדו בי וכן הטבתי לכם ופשעתם בי. ואדוני אבי ז"ל פירש טעם במדבר דבק עם מצאתי, ופירוש הפסוק, כענבים וכבכורה בראשיתה שישמח המוצא אותם כן מצאתי אבותיכם במדבר ושמחתי עמהם, ופירוש ויהיו שקוצים כאהבם, כמדת האהבה שאהבתים כן היו שקוצים בעיני:

11. אפרים . . כבודם. קרא הבנים כבוד כי הם כבוד האבות, כמו שכתוב עטרת זקנים בני בנים, וכן הוא חק הבנים שמכבדים האבות: מלידה ומבטן ומהריון. מלידה שימותו מקצתם בעת הלידה, ומבטן שימותו מקצתם בבטן שלא יניעו להשלים ימי ההריון, ומהריון שלא תהרינה, כלומר שתהיינה עקרות מקצתם:

12. כי אם יגדלו את בניהם. ואם יהיו בהם שימלטו מאלה המקרים ויניעו ללידה ויגדלו, אותם נערים ימותו, לא יבואו לזמן שיקראו אותם אדם, וזהו שאמר ושכלתים מאדם: כי גם אוי להם. ולא זו בלבד כי גם בכל מעשיהם תהיה מארה עד שיקראו אוי להם בשורי

---

2 ג בטובי פירוש בכורה התאנה הראשונה המבוכרת | 4 ש באהבם | כאשר אהבו] ג באהבם | 5 נש עמהם | נש את אלהיהם | 6 נש שקוץ ח' | 8 נ אני ח' | 9 נ טעם ח' | 10 ש המוציא | 13 נג כבודם ח' | ג הבנים דרך | 14 חק] נ כבוד | 16 ג מבטן | ג בבטן . . . מקצתם ח' | 18 ואם] ש אמר אם. נ אם | ג יהיה | 20 נש אותם ח' | נש זהו | נש להם בשורי מהם | 21 ג בסורי.

---

2 ובאו. בכתוב באו: נפרשים. וכן פי' ר' יונה ואבן פרחון (שו' נור) ורש"י. 3 וכן פי' ר' יונה (הרק' צד ל"ו) רש"י ראב"ע ויב"ר, ועי' להלן י' ו'. 4 כאהבם. בש באהבם, וכן בכתוב, וטעות שם, ועי' ס' מכלול דף ל"ב ב': בנות מואב. וכן פי' רש"י, ועי' במדבר כ"ה, ועי' סנהדרין ק"ו א' ורש"י שם, והובא בילקוט פה. 6 עי' רש"י וראב"ע, וכן פי' רש"י בתלמוד שם. 9 ר' יוסף פי' נגד הטעמים, ועי' להלן י"ב י'. 13 וכן פי' הקר' ויב"ר. 14 משלי י"ו ו'. 17—15 וכן פי' רש"י וראב"ע, ואפשר הובא מהם, וכן פי' ר"א מבלגנצי. 18 וכן פי' ראב"ע. 19 נערים. וכן פי' ר' יונה (שו' אדם) „מוכרים", וכן פי' הקר' ויב"ר.

משטמת האל יתי עליכם: שלום. שם בשקל פגול חתול. ויונתן תרגם דהוו מתנבין להון נביאי קושטא ומשעממין להון נביאי שקרא על דאסגיאו חוביך ותקיפו חטאיך:

8. צופה אפרים. אפרים שם לו צופה עם אלהיו, והוא נביא השקר שאומר נבואתו בשם אלהיו: נביא פח יקוש. הנביא ההוא הוא לאפרים על כל דרכיו כמו הפח היקוש שלוכד העופות, כן ילכדו אפרים בדברי נביאיהם: משטמה בבית אלהיו. והוא לו משטמה בבית אלהיו. נוכל לפרש בית אלהיו בית העגלים שהם אלהיו ונביא השקר שם מתנבא, והוא גורם לו משטמה בינו ובין האל יתי, ונוכל גם כן לפרש בבית אלהיו בבית האל שהוא בית המקדש, ויונתן תרגם מסני תקליא בבית מקדשא דאלההון. ובדרש משטמה בבית אלהיו זכריה שהרגו בבית המקדש, והנה הפסוק מדבר על אפרים וזכריה הרגו בני יהודה:

9. העמיקו שחתו. העמיקו סרה ושחתו דרכיהם: כימי הגבעה. כימים ששחתו בני בנימן בגבעה שהחזיקו דבר גבלה שנעשה בפלגש:

10. כענבים במדבר. כמו אם ימצא אדם ענבים במדבר, שהוא ארץ ציה אשר אין בו כל פרי, שישמח בהם, וכמו שישמח אדם כשימצא בכורה בתאנה בראשיתה, כן מצאתי ישראל במדבר

---

1 ג שלם שלם | 2 נש דהא | ג נביי | 3 ש דסניאו | 4 ג אפרים ח' | והוא נביא] ג הנקרא נביאי | 5 ג אלהי | 6 כן. ג לכדו | 7 נש והוא . . . אלהיו ח' | 9 ג שקר | ג אל | 10 נש לפרש גם כן | 11 ג מסנו | נש תקלא | נש ובמדרש | 12 והנה] ג וחצי | 15 ג שיעשה | 18 ג בהם וכמו שישמח ה' | ג אדם ח' | 19 ג תאנה.

---

1 עי' רש"י ור"י קרא: יחזקאל ד' י"ד: שם ל' כ"א, ועי' ס' מכלול דף קנ"ה א'. 2 תל מתנבן . . . נביי . . . נביי . . . תקיפו חטאך. 4 נביא השקר. וכן פי' רש"י ור"י קרא, וראב"ע ויב"ר פי' נביא השם. 10 וכן דעת רז"ל (מסכת סופרים ד' ט'), וכן פי' רש"י ור"י קרא. 11 תל מסנן תקלא: ת מקדשא ח'. אלההון: ובדרש. מקור דרש כזה לא מצאתי, והדרש הובא ברש"י, ועי' ניטין נ"ז ב', פסיקתא דרב כהנא (דף קכ"ב א'), פתיחתא איכה רבתי ה' וכ"ג, מדרש שם ב' כ"ג ור' ט"ז, י"ז, ועי' במסורת המדרש שם. 12 עי' דברי הימים ב' כ"ד כ"א. 14 עי' ר' יונה ואבן פרחון (שו' עמק), ועי' לעיל ה' ב' וברד"ק שם ובשו' סור, ועי' עוד ס' מכלול דף ס"ג ב' והרק' צר צ"ח: לשון הכתוב ישעיה ל"א ו': ושחתו. הוסיף וי"ו, וכן הו' ופי' ר"י קרא, ואבן פרחון (שו' שחת) פי' פועל בעצמו, וכן פי' ר' יונה (שם) אבל כתב ויתכן שהוא מתעבר, ועי' ברד"ק שו' שחת ושו' עמק. 15 עי' שופטים י"ט, וכן פי' ר"י קרא ראב"ע הקר' ויב"ר, ורש"י כתב שיש מפרשים על הפנלש ויש מפרשים על שאול, ועי' להלן י' ט'. 18 וכן פי' ראב"ע, ועי' רש"י. 19 בכרה. עי' ס' מכלול דף ק"ס א'.

5. מה תעשו ליום מועד. יום החרבן יקרא יום מועד וחג על דרך קול נתנו בבית ה׳ כיום מועד, ויום החרבן הוא יום מועד וחג ה׳, כי ה׳ קרא האויבים לבוא יחדיו לבית ה׳ להחריבו ולשפוך דם בני ישראל כדם זבחים, כמו שאמר בנבואת ישעיה והיתה לי כאריאל:

6. כי הנה הלכו משד. כי הנה הלכו מכובד הרעב למצרים, ויום החורבן מה יעשו ואנה ינוסו לעזרה: שד. הוא הרעב כמו השד והשבר, ופירושו הרעב והחרב: תקבצם. כי שם ימותו ההולכים שם ברעב ובחרב: מף. כמו נוף, וכן כמהם וכמהן: מחמד לכספם. בתי חמדתם שהיו אוצרות כספם: קימוש יירשם. כאלו יירש אותם הקימוש שיהיה שם תמורת הכסף, כשיחרבו הבתים יצמחו בהם קוצים: קימוש וחוח. מיני קוצים, ויונתן תרגם מיני חיות, קרסולין התולין:

7. באו ימי הפקדה. שיפקוד האל עונם: ימי השלם. שישלם להם האל כמעשיהם הרעים. אז ידעו ישראל ויתודו ויאמרו על נביאי השקר שהטעו אותם והיו אומרים להם שלום שלום, אז יאמרו עליהם אויל הנביא משגע איש הרוח: על רוב עונך. היה זה שנטית אחרי נביאי השקר ועזבת נביאי האמת: ורבה משטמה. לפיכך רבה

---

2 נש יום ח׳ | 3 ש ה׳ יתי׳ | נ יחדיו ח׳ | נ להחריבו ח׳ | 4 נ כדם זבחים ח׳ | נש לי ח׳ | 6 נ הנה ח׳ | נ משד ח׳ | 7 ש וליום | 8 נ ופירושם | נ החרב והרעב | נ תקברם. ש תקבצם מף תקברם | 9 נש בחרב וברעב | נ כמהן | 10 כאלו] נש כלומר | 11 נש הקוצים | 12 מיני] נש הם מיני | נ וחתולין | 15 נ שלום ח׳ | 16 עונך] ש מו׳ על רוב עונך | נ שהיה | נ שטעית | 17 נ אחר.

1—3 וכן פי׳ יב״ר (ד״א), והנה כינוי מועד ליום החרבן לא נמצא בתלמוד ובמדרשים, ועי׳ בהקדמה, ורש״י פי׳ מועד כמשמעו. 2 איכה ב׳ ז׳, ועי׳ עוד שם א׳ ט״ו, ב׳ כ״ב. 3 וכן פי׳ רש״י, ואפשר הובא ממנו. 4 ישעיה כ״ט ב׳. 6 עי׳ לעיל פסוק ג׳. 7 הרעב. ורש״י ר״י קרא ראב״ע יב״ר ור״א מבלגנצי פי׳ משד האויבים, וכן דעת המתרגם, ובשו׳ שדד לא הביא פירוש כזה: ישעיה נ״א י״ט, ועי׳ שם. 8 עי׳ ירמיה מ״ד כ״ז, ועי׳ לעיל ח׳ י״ג. 9 כמו. הובא מר׳ יונה (הרק׳ צד מ״ח, ועי׳ עוד צד ע״ה), וכן פי׳ אברהם הבבלי (Journal Asiatique 1863 II, p 215) ורוד בן אברהם (שם, I, 1862, דף ק״נ בהערה), ועי׳ בשו׳ תנן: נוף. ישעיה י״ט י״ג: וכן. שמואל ב׳ י״ט ל״ח: שם שם ט״א: מחמד. עי׳ ס׳ מכלול דף קס״ד ב׳. 10 וכן פי׳ רש״י והובא ממנו, וכן דעת המתרגם. 11 עי״ יב״ר. 12 עי׳ בשו׳ חח ובשו׳ קמש: מיני חיות. הובא מרש״י, ועי׳ בבא קמא ט״ז א׳ ובערוך (ערך קרסל ב׳). 13 וכן פי׳ רש״י ר״י קרא ויב״ר. 14—13 וכן פי׳ יב״ר. 15—14 וכן פי׳ יב״ר: יאמרו. וכמו זה דוד בן אברהם (לקוטי קרמוניות דף קל״ד) ר״י קרא וראב״ע הו׳ אומרים, ורש״י ר״י קרא ראב״ע ור״א מבלגנצי פי׳ הענין על נביאי האמת. 16 עי׳ ירמיה ח׳ י״א. 17 משטמה. עי׳ הרק׳ צד ע׳, ועינינו איבה, עי׳ ר׳ יונה ורד״ק (שו׳ שטם).

3. לא ישבו בארץ ה'. כיון שהם מטמאים אותה בגלוליהם לא ישבו בה, כי אין הארץ סובלת זמן רב עובדי אלילים, כמו שאמר אלהי נכר הארץ, וכן מי שיעשה בה התועבות הכתובות, כמו שאמר ולא תקיא אתכם הארץ בטמאכם אותה כאשר קאה את הגוי אשר לפניכם: ושב אפרים מצרים. הפך הכתוב שאמר עליהם, לא תספו לראתם עוד עד עולם, וכן אמר בקללות בתורה והשיבך ה' מצרים וגו'. ואף על פי שמלכות אפרים גלו על ידי מלך אשור, רבים מהם קודם גלותם שבו לארץ מצרים מפני הרעב והצרות שהשיגום בארצם, גם שרידים מאפרים היו עם דלת יהודה ובנימין כששבו למצרים אחר שמנעם ירמיהו הנביא בשם ה': ובאשור טמא יאכלו. ובארץ אשור שגלו שם טמא יאכלו, כמו שאמר בנבואת יחזקאל ככה יאכלו בני ישראל את לחמם טמא בגוים, כי בין הגוים לא יוכלו לאכול לחמם בטהרה ובנקיות:

4. לא יסכו לה', ולא יערבו לו. אמר מה להם עתה להביא נסכים בית ה' כי לא יערבו לו, אינם ערבים לפניו, כי הם עוברים על מצותיו ועל תורותיו: זבחיהם כלחם אונים להם. זבחיהם שמביאים לפני יחשבו להם כלחם אונים, כמאכל אבלים שהוא טמא שהם טמאי מתים: כל אכליו יטמאו. כל האוכלים לחם אונים הם טמאים, כן זבחיהם טמאים: כי לחמם לנפשם לא יבוא בית ה'. הקרבן שהם מביאים בעבור נפשם, כלומר לכפרת נפשם, לא יבוא בית ה'. אין תועלת להם בו ולא יכפר להם בעבור שהם מזידים, ואף בהביאם הקרבן אינם שבים מחטאם: אונים. אבלים, וכן לא אכלתי באוני, באבלי, אלא שזה שם וזה תואר:

---

1 ג בארץ ה' ח' | נ ה' ח'. ש ה' היא ירושלם | 2 ג בה ח' | 4 ג הארץ ח' | 5 נ מצרים ח' | נש הפך ח' | ג הפך כמו שכתוב. ג שאמר הכתוב | 6 ג עד ח' | 7 נש אעפ"י | נש יד | 9 ג היה | ג כשישבו | 10 ג ובארץ . . . יאכלו ח' | 11 נש שכתוב | 14 ש לה' נסך | נג אמר ח' | 16 ג להם . . . אונים ח' | 17 ש שהם מביאים | 18 ג טמא מת | 19 כן] ג כי | 20 ג לפרות | 21 ג בית ה' ח' | נש כי אין | שהם] ג כי הם.

---

1 לא ישבו. ר"ל לא יתעכבו, וכן פי' רש"י, ועי' יב"ר. 2 דברים ל"א ט"ז. 3 ויקרא י"ח כ"ח, ושם הארץ אתכם. 6 שמות י"ד י"נ: דברים כ"ח ס"ח. 8 עי' להלן פסוק ו'. 10 עי' ירמיה מ"ג, ועי' לעיל ח' י"ג. 11 וכן פי' ר"י קרא ועי' שם: יחזקאל ד' י"ג. 14 יערבו. עי' ס' מכלול דפי ל"ז א' ופ"ד א'. 20 הקרבן. וכן פי' הקר' ויב"ר. 21 עי' לעיל ד' ח', ח' י"ג. 22 אבלים. וכן פי' ר' יונה ואבן פרחון (שו' און) רש"י (דבר אחר) וראב"ע, וכן פי' אברהם הבבלי (Journal Asiatique 1863 II, p. 203), וכולם (חוץ מרש"י) חברו עם „באוני": דברים כ"ו י"ד. 23 תואר. וראב"ע פי' שהוא שם.

זה ולא לשמוח לשום שמחה, כמו שעשו דור המדבר אחר שהוכיחם משה רבינו על דבר העגל, אמר וישמע העם את הדבר הרע הזה ויתאבלו. והנביאים מוכיחים אותם בכל יום על עובדם עבודה זרה ולא ישיתו על לב: אהבת אתנן על כל גרנות דגן. לפי שהמשילו הנביאים עבודת עבודה זרה כמעשה זונה, אמר אתנן כמו אתנן זונה, ופירוש על כל גרנות דגן בעת שהייתי נותן גרנותם מלאות דגן, כמו שאמר וישמן ישרון ויבעט. או יהיה פירוש על כל גרנות דגן, כי כשהיה דגן בגורן היו עובדים עבודה זרה שם בגורן, לפי מחשבותם כי הנעבד ההוא הוא הנותן התבואה:

2. גרן ויקב לא ירעם. כיון שאינם מכירים כי אני הנותן להם הדגן והתירוש ומניחים עבודתי ועובדים אלהים אחרים לא ירעה אותם גרן ויקב, כי אביא עליו השדפון והירקון או הארבה או אויב, שלא יעשה ממנו גרן ויקב. וכן אמר בראש הספר והיא לא ידעה כי אנכי נתתי לה: ותירוש יכחש בה. אמר ותירוש אחר שאמר ויקב כי זכרו הגורן הוא על שם סופו שיעשו ממנו לחם ברוב, אבל יקב כולל שתי הנאות אכילת הענבים ושתית התירוש שיעשו מהענבים, ואחר שאמר הגה ותירוש לא כלל יקב כי אם אכילת הענבים ואחר כך אמר ותירוש. ופירוש יכחש בה כאלו יכחש בהם כי מה שיקוו ממנו לא ימצאו שתהיה בו מארת ה', כמו שאמר בנבואת חגי בא אל היקב לחשף חמשים פורה והיתה עשרים. ואמר בה לשון נקבה לעדת אפרים כי בזה ובזה ידבר על העם, פעם לשון יחיד על דרך כלל, ופעם לשון רבים דרך פרט, ופעם לשון זכר על העם, ופעם לשון נקבה על העדה. ובמסרה ב' כתיבין בה וסבירין בם והאחר הוא ויכוכה:

---

2 ג אמר ח' | ג הרע ח' | 3 זרה] ג מו' כמעשה זונה | 4 ג על ח' | 5 ג עבודת ח' | ג הזונה | אמר] שפב מו' אהבת | 6 ג כמו . . . דגן ח' | 8 ג שאמר ח' | ש בגורן דגן | 9 ש שהנעבד | 11 ג לא ח'. ג כי לא | 12 ויקב] ג מו' וכן אמר בראש הספר | ג כי ח' | ש האויב | 13 נש יעשו | 15 ג הוא ח' | 16 כולל] ג מו' כי | 18 ג ופירוש ח' | ג בה ח' | 19 ימצאו] נש מו' בו | ג בא ח' | 20 בה] ג יכחש בה | 21 על] נש אל | 22 נש על דרך | ג ופעם . . . העם ח' | 23 ג שנים כתובין | ג הוא ח' | ש והאחר.

---

2 שמות ל"ג ד'. 5 וכן פי' רז"ל (בראשית רבה נ"ו ד', רות רבה, סוף פרק ה'), וכן פי' רש"י ר"י קרא ראב"ע ור"א מבלגנצי: דברים כ"ג י"ט, ועי' לעיל ב' י"ד, וח' ט' י'. 7 דברים ל"ב ט"ו. 10 ויקב. עי' הרק' צד כ'. 12 לשון הכתוב דברים כ"ח כ"ב. 13 לעיל ב' י', ועי' עוד שם פסוק י"ד. 18 וכן פי' ר' יונה ואבן פרחון (שו' כחש), ובשניהם נמצא ב ם: עי' ראב"ע, ועי' להלן י' י"ג. 19 חגי ב' ט"ז. 21 עי' לעיל ד' י"ט, ח' א'. 23 עי' הרק' צד קצ"ב, ועי' אבן פרחון דף ח' א' ומעות בירו שם: מלכים ב' ג' כ"ד, ועי' שם.

הבהבי ענין צליית הבשר מן שקפלה ולא הבחבה, מהבהבין אותו באור בדברי רז"ל. ורש"י פירש אותם זבחים שמהבהבין לפני במזבח, מה לי שמביאים אותם לפני, יזבחו לעצמם ויאכלום כי אינני רוצה אותם. וטוב היה פירושו לולי שקריאתו לפירושו וי"ו ויאכלו בשוא ואינה אלא בפתח: עתה יזכר. עתה בקרוב יזכור עונם כשישובו מצרים עם יוחנן בן קרח ויעברו על דברי, או אפקוד עונם יותר על אשר פקדתי בחורבן הארץ ובגלותם, כמו שאמר בירמיהו ותמו כל בארץ מצרים יפלו בחרב וברעב יתמו מקטן ועד גדול בחרב וברעב ימותו: 14. וישכח ישראל את עשהו. כמו הוא עשך, כלומר גדלך, וכן אשר עשה את משה ואת אהרן. אמר כי ישראל שכח מי שגדל אותו והרבה אותו: ויבן היכלות. לעבוד בהם עבודה זרה, וכן תרגם יונתן ובנא היכלן לטעוותא. ויתכן לפרש ויבן היכלות להשגב בהם מפני האויב, כמו שאמר ויהודה הרבה ערים בצרות, כלומר שכחו אל מושיעם ובטחו בהיכליהם ובמבצריהם, ולא יועילום כי אני אשלח אש בעריו, כלומר שיבוא עליהם האויב ברצוני שישרוף עריו וארמנותיו באש, כמו שכתוב וישרף את בית ה' ואת בית המלך . . ואת כל בית גדול שרף באש, וכן עשה בערי יהודה, וכן אמר בנבואת ישעיה עריכם שרפות אש. או יהיה פירוש האש, החורבן שיהיה גדול כאלו הערים והארמונות שרופות באש:

ט

1. אל תשמח. אם יקרה לכם דבר שמחה כמו חופות חתנים וזולתם אין לך לשמוח כמו שאר העמים, כי הם לא עזבו אלהיהם ואתה זנית מעל אלהיך ועבדת אלהים אחרים אלהי העמים. יש לך להתאבל על

---

1 מן] נש מענין | ג אותו ח' | 2 ג ורש"י ז"ל | ג המובת | 3 יזבחו] ש מו' אותם | ג ויאכלם . . . וי"ו ח' | ג בהם | 4 ג ויאכלום | נש ואינה | 5 ג בקרוב ח' | 6 ג על ח' | 7 ג כל ח' | ימותו] ג יתמו | 12 ג היכלא | 14 ג אל ח' | ג לא | 21 ש עזבו את | 22 נש אלהים אחרים ח' | יש] ש לכן יש.

2—1 הובא מר' יונה (שם): משנה שבת ב' ג': משנה מנחות י' ד', ועי' בשנויי נוסחאות שם. 3 וכן פי' ר"י קרא. 6 עי' ירמיה מ"ב י"ט, וכן פי' ראב"ע, ואפשר הובא ממנו. 7 שם מ"ד י"ב. 9 עשהו. עי' הרק' דף קט"ז וס' מכלול דפי כ"ט ב' וקי"ח ב': דברים ל"ב ו'. 10 שמואל א' י"ב ו', ועי' ס' הגלוי צד קל"ב. 11 היכלות. עי' הרק' צד ס', ס' מכלול דף קמ"ו א' ובשו' הכל: וכן פי' יב"ר. 12 תל היכלין: וכן פי' ר"י קרא, ואפשר הובא ממנו, וכן פי' ראב"ע. 16 מלכים ב' כ"ה ט'. 18 ישעיה א' ו'. 21 וכן פי' רש"י וראב"ע וג"ל הובא משניהם, וכמו זה פי' ר"י קרא ור"א מבלגנצי.

הסמיכות, ואפשר שחסר הנסמך מזבחות העגלים או העצבים וזולתם ממיני עבודה זרה אלא שמצאנוהו בשוא עם הידיעה, הרבה למזבחות. ואמר הרבה על אשר עשו אבותם כמו אחאב שהוסיף הבעל והאשרה, ומה לו להרבות ולהוסיף כי כבר היו לו, אלא שהוסיף על חמאו. ויונתן תרגם לחטא הראשון למחטי והשני לתקלא, ויפה פירש:

12. אכתוב לו. כתוב בוי"ו וקרי בלא וי"ו בקמץ חטף התי"ו מפני סמיכותו למלה זעירא: רבו. כתיב בוי"ו, וקרי ביו"ד בציר"י הבי"ת, ופירוש הכתוב המצות שרבו בתורתי, ופירוש הקרי גדולות ונכבדות מתורתי כתבתי לו, והנה הם נחשבים לו כמו זר שלא יפנו אליהם, כמו בימי יאשיהו שהיה להם דבר חדש ספר התורה כשמצאוהו: אכתוב. כמו כתבתי, ואמר אכתוב כאלו אני כותב אותם להם בכל יום ויום, שהנביאים שאני שולח להם יזהירום על דברי התורה ויזכירום להם ולא שוה להם: רבי, מן על כל רב ביתו, שפירושו גדול ונכבד. ויונתן תרגם כתבית להון סגיאות אוריתי ואינון כעממיא אתחשבו:

13. זבחי הבהבי. אמר תחלה שהרבו מזבחות לעבודה זרה, ועתה אומר כי מה שיזבחו בבית המקדש אינו לרצון, כי אינם שבים מחטאם ואין זביחתם אלא לאכילתם כמו השלמים שהיו אוכלים הבעלים. ופירוש הבהבי מתנותי, והוא כפול העי"ן והלמ"ד מן יהב, כלומר המתנות שחושבים שנותנים לי. ויונתן תרגם דבחין דמגבן מן אונים. ויש מפרשים

---

2 גש אלא ח'. ומצאנוהו | ג מזבחות | 3 ג להוסיף | 5 ג למחטיא | 8 ג בתורה | 9 גג והנה ח' | ג והם | 10 ג תורה | 17 זבחותם | 18 ג ובפי' | 19 ש שהם חושבים.

---

1 עי' ס' מכלול דף קס"ד ב', עט סופר דף כ' ב', וכן כתב ר' יונה (הרק' דף קל"ד) „אינני סמוך": שחסר. עי' לעיל ה' י"א. 2 להלן י' א'. 3 אחאב. עי' לעיל ג' א': וכן פי' ראב"ע, ואפשר הובא ממנו. 6 אכתוב. עי' ס' מכלול דף ק"ג א'. 8 שרבו. וכן דעת ר' יהודה (דף קט"ז), וכן פי' ר' יונה (שו' הבהב) ואבן פרחון (שו' רבב) וכן פי' ר"י קרא: ונכבדות. וכן פי' יב"ר, ובשו' רבב הביא רד"ק רק הפירוש הזה. 10 עי' מלכים ב' כ"ב. 11 כתבתי. וכן פי' ר' יונה (שו' הבהב) ר"י קרא יב"ר ור"א מבלגנצי: וכן פי' רש"י. 13 אסתר א' ח'. 14 ל סניות. 17 ויקרא ז'. 18 מתנותי. וכן פי' יפת, וראב"ע כתב „והוא הנכון", וכן פי' דוד בן אברהם (אלאצול דף 781) ויב"ר, אבל הם פי' כי היו"ד נוסף כמו שדי (תהלים צ"ו י"ב), וכן כתב אבן פרחון (שו' הבהב) שמשפטו הבהבים, ונראה כי כן דעת ר' יונה (שם). 19 וי"מ. ר' יונה (שו' הבהב) והובא באבן פרחון (שם), וכן פי' ר' משה הכהן והובא בראב"ע, וכן פי' רש"י ור"י קרא, ובשו' הבהב זכר רד"ק רק הפירוש הזה והביא (מר' יונה) דמיון מלשון ערבי, ובשו' יהב לא זכרו, ור' יונה (שו' הבהב) הביא פירוש שני, ועי' שם.

ממצרים ומאשור, וכן תרגם יונתן גלו לאתור על דהליכו ברעות נפשיהון כערוד מנוד: אפרים התנו אהבים. לשון תנאי, כמו אתנה המה לי, אתנן זונה. אמר כי אפרים התנו אהבים עם מצרים ואשור, היו נותנים להם שוחד להיות בבריתם ואהבתם. ויונתן תרגם אתמסרו ביד עממיא דרחימו:

10. גם כי יתנו בגוים. יתנו גם כן ענין תנאי כמו התנו, אלא שזה מן הקל וזה מן הכבד. אמר מה תועלת להם כי התנו בגוים כי עתה בקרוב אקבץ הגוים עליהם להגלותם, אלא מתחלה יתאוננו ויתרעמו ממשא מלך שרים כמו שכתוב בספר מלכים, שהיו נותנים מלכי האומות עליהם עונש מס, וזהו מעט כנגד הגלות: ויחלו מעט. ענין תחלה: מלך שרים. חסר וי"ו השמוש, והוא כמו מלך ושרים, וכן שמש ירח, וכמוהם רבים, ופירוש שרים שרי האומות. ויונתן תרגם ואף אם ישוון בית ישראל דחלתי על לבהון, מביני עממיא אקרב גלוותהון ואפילו יחכמון כזעיר אעדי מנהון מרוות מלכין שלטונין:

11. כי הרבה . . מזבחות. שניהם בשוא הבי"ת על דרך

---

1 ג דהליכן | 2 ג בעבור ערוד | 4 ג והיו | נג להיותם | נ בברית | ש ובאהבתם | 6 נש בגוים ח' | כן] נש הוא | 8 נש שמתחלה יתלוננו | 9 ג ושרים | 11 ג חסר וי"ו השמוש ח' | נ ושרים ח' | וכן] ג כהן | ג וכן שמש ירח ח' | 12 וכמוהם] ג וכמוהו. ש ראובן שמעון והדומים להם. ג שחסר וו השמוש | 13 ג אם ח'. ג כי | 14 נש זעיר | ג שולטנין | 15 הבי"ת] ש הו' ובאו כן. נ מו' באו.

---

1 תל נפשהון כערד מרוד. 2 וכן פי' ר' יונה (שו' תנה) רש"י ר"י קרא ראב"ע ור"א מבלגנצי, ור' יהודה (שו' תנה, בערבית) זכרו ולא פרשו, ור' משה הכהן בתרגומו חברו עם כי יתנו (פסוק י'), והיא דעת עצמו, כי גם ר' יונה (שו' תנה) כתב כי ר' יהודה הבריל ביניהם, וכ"ה בתרגום ראב"ע, ורד"ק בשו' תנה חברם יחד, ועי' שם, ודוד בן אברהם (כתאב אלאצול דף 806) פי' לשון חורה ושנון, וכן פי' יב"ר: הושע ב' י"ר. 3 דברים כ"ג י"ט. 4 תרגם. עי' רש"י ולפניו היתה נוסחא אחרת. 6 וכן פי' רש"י ר"י קרא ור"א מבלגנצי, ואבן פרחון (שו' תנה) פי' יספרו וישננו, ונ"ל כי כן דעת ר' יונה (שם) ודעת ר' יהודה (דף צ"ט) ור"י קמחי (ס' הגלוי צ"ד ק"ס), וכן פי' רז"ל (ב"ב ח' א'), ויקרא רבה ז' ז') מתרגום ושננתם (דברים ו' ז') ותתנינון, והועתק ברד"ק (שו' תנה) מן הערוך (ערך תן א'), וכמו זה פי' מנחם (ערך תן) דוד בן אברהם (אלאצול שם) ויב"ר. 9 מלכים ב' ט"ו כ', שם י"ז ג', ועי' לעיל ז' ט'. 10 מעט. עי' ס' מכלול דף קמ"ה ב'. 11 תחלה. וכן פי' ראב"ע, ובשו' חול כתב רד"ק ,,והדגש תמורת יו"ד יחילו, או הוא מענין תחלה ומשרשו", ובשו' חלל פי' כמו שפי' פה בשם יש מפרשים, ומנחם (ערך חל) פי' לשון תוחלת, וכן פי' אבן פרחון (שו' חול), ורז"ל (ב"ב ח' א') פי' הפסוק על הגלות, וכן פי' המתרגם ורש"י, ועי' בערוך (ערך תן א'): כמו. וכן פי' ר"י קרא וראב"ע, ועי' ס' מכלול דף נ' ב', ובתלמוד ובערוך נמצא ושרים. 12 חבקוק נ' י"א. 13 תל אף . . . ושילטונין.

במעשיהם אחר שהחלו לעשות הרע, ולא יעמוד אותו הטוב ולא יבוא לידי הנאה שלמה כמו הצמח כשיבא לידי קצירה וטחינה: אולי יעשה זרים יבלעהו. ושמא יעשה פעם אחת שיבוא לידי קמח, כלומר שיצליחו בנכסיהם עד שיגיע להם מעט הנאה בתחלה, יבואו זרים ויבלעהו ולא תשלם להם ההנאה:

8. נבלע. שבלעוהו הגוים ואכלו כל טובו: עתה היו בגוים. בעיני הגוים שהולכים לבקש עזר מהם, נבזים בעיניהם וחשובים ככלי אין חפץ בו, שמשליכין אותו, כמו שאמר למעלה זו לעגם בארץ מצרים. או פירוש היו בגוים שהלכו בגלות:

9. כי המה עלו אשור. אמר עלו, ואם היא ירידה מארץ ישראל לאשור, כי פירוש עלו נסתלקו מארצם והלכו לאשור, כמו ועלה מן הארץ. או אם תאמר כי ועלה מן הארץ רוצה בו עלייה ממש, כלומר לארץ אשר באו משם והיא ארץ כנען, הנה כמוהו לשון סלוק והפסק, יצועי עלה, כעלות גדיש בעתו, אל תעלני בחצי ימי. והגאון רב סעדיה פירש עלו כמו באו כתרגומו עלו. ואפשר לפרש עלו אשור עלייה־ממש, והוא כשבא פול מלך אשור לארץ ישראל בימי מנחם בן גדי, ויתן לו מנחם אלף ככר כסף, ועלה מנחם אליו ממקום שהיה בו למקום שהיה בו פול, כי בארץ ישראל עצמה יש מקום גבוה מחבירו כמו ירושלם שהיא גבוהה מכל ארץ ישראל. ויונתן תרגם גלו לאתור: פרא בודד לו. אמר הנה הוא כמו הפרא שהולך יחידי שואף רוח במדבר, כן הוא הולך בעצת נפשו לבקש עזר הנה והנה

---

1 נ לא | 2 ש שיבוא | 3 ש שמא | 6 ש שיבלעוהו | נ כל ח׳ | 7 נש שילכו | מהם] ש מו׳ והם | נש וחשבום הגוים | 8 נ כמו שנ׳ לעגם | 10 ג ואם היה. נ אם | 12 ג או . . . הארץ ח׳ | ש עלה | ג ר״ל עליה | 14 נ והפסק ח׳ | נש בעתו בחצי ימי | 15 ש כתרגום. נ כתרגום באו | ש אפשר | 16 ג עלו | נ על ארץ | 18 נש ממקום שהיה בו ח׳ | נ ממקום | 19 ש נבוה | נ מכל הארצות | 20 נג אמר ח׳.

---

1 וכן פי׳ רש״י. 2 עי׳ שו׳ לחם ובשרשי ר׳ יונה אבן פרחון ורד״ק (שו׳ קמח) ועוד בס׳ הגלוי דף כ״ח, ושם כתב ,,אמר קמח על שם סופו״. 3 ושמא. ור׳ יונה (שו׳ אול) פי׳ ,,ואם יעשה״, ועי׳ ברד״ק שו׳ אלה ובאבן בלעם (החוקר. א׳, צד ק״נ). 4 וכן פי׳ רש״י ועי׳ יב״ר. 8 וכן פי׳ ראב״ע: לעיל ז׳ ט״ז. 10 עי׳ לעיל ב׳ ב׳. 11 שמות א׳ י׳. 12 וכן פי׳ רש״י ראב״ע ורשב״ם וכן בתרגומים שם. 14 בראשית מ״ט ר׳: איוב ה׳ כ״ו: תהלים ק״ב כ״ה, ועי׳ בשו׳ עלה ובס׳ הגלוי צד ק״ל. 15 עי׳ עובריה י״א. 17 מלכים ב׳ ט״ו י״ט. 20 כמו. הוסיף כ״ף הדמיון, ועי׳ ס׳ מכלול דף ג׳ ב׳: יחידי. וכן פי׳ רש״י ור״י קרא ואביו (ס׳ הגלוי דף ע״ד). 21 וכן פי׳ המתרגם.

כי חרש עשהו, ואיך יהיה למעשה יכולת על העושה אותו: כי שבבים יהיה עגל שמרון. עתה תראו אם יש בו יכולת להציל העובדים אותו כי אפילו את עצמו לא יוכל להציל: כי שבבים יהיה. כמו שברים, כלומר שישברו אותו וישאו אותו לתועלת הזהב, לא לתועלת שיש בו בעודו בצורת עגל: שבבים. כמו שברים וחתיכות, כמו שיבא מבשורא בדברי רז"ל, וכן אמרו וישב משה את דברי העם אל ה', דברים שמשבבין לבו של אדם, כלומר שמשברין. ויונתן תרגם ארי לנסרי לוחין:

7. כי רוח יזרעו. כלומר לשוא טרחו בעבודה זו כאלו אדם זורע רוח שאין בו ממש, שלא יקצור אלא רוח או פחות ממנו, כלומר לא תשיגנו הנאה של כלום אלא נזק. והסופה קשה מהרוח בסתם, כי הסופה כמו הסערה, כמו שאמר בסופה ובסערה דרכו, ותי"ו וסופתה כתי"ו ישועתה, הכפל לחוק הענין: קמה אין לו. לפי שהמשיל את מעשיהם לזורע רוח הוסיף עוד על הענין ואמר קמה אין לו. אמר אל יבוא לעת שיהיה קמה. וקמה תקרא התבואה כשעומדת לקצר שיקוו הזורעים הנאה ממנה בקרוב אחר הקצירה שיעשו אותה קמח, וגם הם לא יהיה זמן שיקוו תועלת ממעשיהם. ואמר עוד צמח בלי יעשה קמח, כלומר אפילו יצמח הזרע אחר הזריעה. והמשל שיצליחו מעט

---

2 יש] נ יהיה | בו] ג מו' תועלת | 3 נג אפילו את ח'. הוא | ש יהיה ח'. ג מו' שבבים | נג הזהב לא לתועלת ח' | 5 ג העגל | 9 נ זורע דבר שאין | 11 מהרוח] ג והרוח | 13 ש והכפל | 14 ש לזורח | ג אמר ח' | 16 נ הזורעים . . . שיקוו ח' | ג נם.

---

5 שברים. וכן פי' ר' יונה (שו' שבב), בשם רב האיי, וכן אחריו אבן פרחון (שו' שבב), וכן פי' ר' חננאל (שבת פ"ז ב') וממנו בעל הערוך (ערך שב, ד') וכן פי' ר"י קמחי (ס' הגלוי דפי כ"ו וקנ"ד) בשם רבינו נסים, וכן פי' רש"י פה ובפירושו בסנהדרין ז' ב', ומנחם (ערך שב) פי' לשון שביה, וכן כמו זה דעת ר' יהודה (דף קי"ח), וכן פי' ר' יונה עצמו ענין נרוש, וכן פי' יב"ר, ודונש (דף ל"ו) פי' שביבי אש, ואחריו פי' ר"י קרא ר"י קמחי (ס' הגלוי שם) וראב"ע, וכן פי' דוד בן אברהם (כתאב אלאצול דף 803) ויב"ר (ד"א), ועי' ס' תלמידי מנחם דף פ"ה, ועי' בשרשי ר' יונה ורד"ק (שו' שבב). 7—5 הובא מערוך שם. 5 כמו. סנהדרין ז' ב', והובא ברש"י ובס' הגלוי (דף כ"ו), ובתלמוד נמצא שיכא אבל בכת"י מינ' ובתלמוד לפנינו שיבא, וכן ברש"י פה ושם ובס' הנלוי; הוריות נ' ב', ושם שיבא. 6 אמרו. שבת פ"ז א', והובא בר' יונה (שו' שבב): שמות י"ט ח'. 7 לבו. וכן בכת"י מינ' בר' חננאל ובר' יונה, אבל בתלמוד ובערוך דעתו: כלומר שמשברין. בר' חננאל ובערוך „פי' ששוברין". 12 נחום א' נ'. 13 ות"י. וכן פי' ר' יונה (הרק' דף מ') ועי' ראב"ע; יונה ב' י'. 17 צמח. עי' הרק' דף ק"ה. 18 קמח. עי' מנחם (ערך קמח) דונש (דף ס"ח) וס' תלמידיהם (דפי ק"ג ומ"נ).

כמו שאמר בראש הספר וכסף הרביתי לה וזהב עשו לבעל: למען יכרת. למען יכרת שמם ויגלו מארצם, או יכרת הכסף והזהב מהם, מדה כנגד מדה, הם שמוהו לעבודה זרה יכרת מהם:

5. זנח ענלך שמרון. זכר שמרון ואף על פי שהענל לא היה בשמרון כי אם בבית אל, לפי שראש הממלכה למלכי ישראל היה שמרון מאחאב ואילך, והמלכים הם היו המחזיקים בעבודת הענלים, כמו שאמר בכל אחד מהם וילך בחטאת ירבעם, לא סר מחטאת ירבעם, לפיכך סמך הענל אל שמרון, וכן אמר שבבים יהיה ענל שמרון. ופירוש זנח הרחיק, כמו זנח ה' מזבחו. אמר את שמרון הרחיק אותך ענלך, כלומר שבעבורו רחקת מארצך, ורוצה לומר שמרון אנשי שמרון, או יהיה זנח פעל עומד, ופירושו רחק, כמו ותזנח משלום נפשי. אמר את שמרון רחק ענלך ממך כי גלה, כי מלך אשור כשלכד שמרון וערי ישראל שבר את הענלים ולקח הזהב: חרה אפי בם. בשני הענלים, או פירוש בם בישראל העובדים אותם: עד מתי לא יוכלו נקיון. עד מתי לא יוכלו להיות נקיים מזה העון, כלומר עד מתי יאריך הזמן שלא יוכלו להיות נקיים:

6. כי מישראל. זה הענל מישראל היה, כלומר לא למדו עבודה זו מהאומות כמו שאר עבודה זרה שלמדו מהם, אלא מישראל עצמם יצא מהענל שעשו במדבר, כמו שפירשנו בספר מלכים: והוא חרש עשהו. והוא הענל. אמר אל תחשבו כי אלהים הוא ויש בו כח,

---

1 ג לה ח' | 2 ג מהם ח' | 4 נש זכר שמרון ח' | נש אעפ"י | 5 ג המלוכה | ג היו ח' | 6 ג מחזיקים | 7 ג ולא | 8 ג לשומרון | 14 ג עד . . . נקין ח' | 15 ג מזה . . . נקיים ח' | ג אורך | 17 זה] נ מו' והוא | נ כלומר ח' | 18 ג מהם ח' | 19 נש מן הענל | 20 נ אמר ח'.

---

1 לעיל ב' י', ועי' להלן י"נ ב'. 2 הכסף והזהב. וכן פי' רז"ל (בראשית רבה כ"ח ז', דף 266) ועי' בערוך ערך כרת, וכן פי' רש"י ר"י קרא ראב"ע ור"א מבלגנצי. 5 עי' רש"י, ועי' לעיל א' ה'. 6 עי' להלן י' י"א. 7 וילך בחטאת לא נמצא בכתוב ואפשר ר"ל וילך אחר חטאת (מלכים א' י"ג ב'): מלכים ב' ט"ו ט', כ"ד. 9 איכה ב' ז'. 10 שבעבורו. הובא מרש"י ומר"י קרא. 11 פעל עומד. וכן פי' ר' יונה (שו' זנח), אבל רש"י ר"י קרא ראב"ע ויב"ר פי' שהוא יוצא: איכה ג' י"ז. 14 בישראל. וכן פי' ר"י קרא. 15 וכן פי' רש"י ר"י קרא ויב"ר, וכן דעת המתרגם. 19—18 וכן פי' רש"י ר"י קרא ר"א מבלגנצי ויב"ר (ד"א). 19 מלכים א' י"ב כ"ח: והוא. רד"ק פי' נגד הטעמים, ועי' להלן י"ב י"ב, וראב"ע פי' והוא ,,ומעצת המלך", ופירושו לקוח מר' יונה (הרק' דף קנ"א), וכן פי' יב"ר, ועי' ר"י קרא.

ויונתן תרגם נביא בחכך אכלי כדבשופרא, אימר הא כנשרא דמשתדי כן יסק מלך במשרייתיה וישרי על בית מקדשא דה':

2. לי יזעקו. היה להם לישראל לזעוק אלי בעת צרתם לאמר אלהי ידענוך, כלומר ידענו שאין מושיע בלתך. וישראל המאוחר דינו להיות מוקדם אחר לי יזעקו, וכמוהו רבים במקרא המאוחר מוקדם, כמו מקום שם קבר, יחד אנכי עד אעבור, והדומים להם, כמו שכתבנו בספר מכלול בחלק הדקדוק ממנו:

3. זנח ישראל טוב. והוא האל ית שאין טוב זולתו בלי מגרעת, לפיכך אויב ירדפו, ובא הכנוי עם הוי"ו לבדה, כמו וזה שמו אשר יקראו:

4. הם המליכו. המליכו ירבעם ולא שאלו את פי, ואף על פי שמלכות ירבעם מהאל היתה כמו כשאמר לו אחיה השילוני, הם בעת שהמליכוהו לא שאלו את פי ה', ואחיה הנביא לא אמר להם להמליכו אלא אמר לירבעם מה שיהיה לו. ועוד כיון שראו שמנעם מלעלות לירושלם לפני ה' ועשה להם הענלים, היה להם להסירו מהמלוכה, כי אחיה הנביא בתנאי אמר לו דבר המלוכה אם תעשה הישר בעיני ה'. וכן מלכי ישראל האחרים לא היו ממליכים אותם על פי ה' זולתי יהוא בן נמשי: השירו ולא ידעתי. שמו שרים ומנהיגים עליהם ולא מדעתי, כי הם היו מכשילים אותם וסומכים ידי מרעים: כספם וזהבם.

---

1 ג נביא ח' | ש בדבשופרא | ג דמסתדי | 4 ג מושיע אין | 7 נש דקדוק | 8 ג והוא ח' | ג בלתי | 9 ג עם הוי"ו ח' | 14 ג שראוהו שמנאם לעלות | 17 נג אחרים.

---

1 ת כד בשופרא. ל כיד בשופרא . . . ל במשרייתיה. 3 עי' רש"י. 5 עי' להלן י"ד נ': הובא מר' יונה (הרק' דף רי"ב), וכן אחריו פי' אבן פרחון (דף ט' ב') וראב"ע. 6 יחזקאל ל"ט י"א: תהלים קמ"א י'. 7 מכלול. דף צ' א', ועי' בהערתי להלן י"ד ג'. 8 האל ית'. וכן פי' רז"ל (ילקוט תהלים רמז תרמ"ז, ועי' עוד שם רמז תרפ"ג וח' במדרש שם) וכן פי' ר"י קרא ראב"ע ור"א מבלגנצי, ובילקוט פה (בשם הפסיקתא דרב כהנא, דף קכ"א א') דרשו על התורה, וכן פי' יב"ר. 9 וכן כתב ר' יונה (הרק' דף ל"ה ודף קט"ז) אבן פרחון (דף י' ב') וראב"ע, ועי' ס' מכלול דף ל"ח א': ירמיה כ"נ ו'. 11 רד"ק הלך אחרי ראב"ע ואפשר הובא הפירוש מר"י קרא. 12 עי' מלכים א' י"א ל"א; שם י"ב כ"ד. 13 שם י"ב כ'. 16 שם י"א ל"ח, ובכתוב ועשית הישר בעיני. 18 שמו שרים. וכן דעת מנחם (ערך שר) ר' יהודה (דף נ"ח), וכן פי' ר' משה הכהן (שם), וכן פי' ר' יונה (הרק' דף ר"י, שו' שור ושו' שקה), אבן פרחון (דף ט' ב' ושרשי שור ושרר), וכן פי' רש"י וראב"ע, אבל רש"י פי' גם כן ,,דבר אחר, הסירו", והוא לפי המסורת שהביא, ועי' להלן ט' י"ב, וכמוהו פי' יפת (והובא בראב"ע) ור"י קרא.

כלומר הקשת המרמה שידמה דורך הקשת שיורה לעבר אחד, ויהפוך ידו כרגע לעבר אחר ותולה המרמה בקשת אחר כך, ואף על פי שהדורך הוא העושה הרמיה, לפי שהיא בעלת המעשה, ואף על פי שהוא על יד אחר, כך ישראל פעמים היו שבים לדרך הטובה וברגע היו שבים לדרך הרעה, והנה הם הקשת במשל, ונביאי השקר הם הדורכים במשל שעל ידם הם שבים לדרך הרעה. כי כן ראינו בדבר אליהו אחר שעשה המבחן האמתי אמרו כל העם ה' הוא האלהים ה' הוא האלהים, וכמעט שבו לעבוד הבעלים והעגלים: יפלו בחרב שריהם מזעם לשונם. שריהם שמוליכים אותם בדרך רעה, ואומרים להם כשיבוא עליהם האויב נלך למצרים ונבקש מהם עזר, וזהו זעם לשונם שוועמים האל בדברים האלה. ומה יבוא להם, יפלו בחרב בדרך, וזו ההליכה לעג היא להם בארץ מצרים, שלועגים ומתלוצצים כשהם באים לבקש עזר מהם. וכן אמר בנבואת ישעיה משא בהמות נגב וגו' לביא וליש מהם וגו', מהם היו אוכלים חיות הרעות ומהם היו נופלים בחרב האויב: זו. בחולם, וכן ועדותי זו אלמדם, והוא כמו זאת:

ח

1. אל חכך שופר. כמו שאמר למעלה תקעו שופר בגבעה, וכשמדבר אל העם ידבר פעם בלשון יחיד ופעם בלשון רבים. אמר שים אל חכך שופר, כי הנה האויב שידאה כנשר על בית ה', כלומר על כל הארץ יבא גם על בית ה' להחריבו: יען עברו בריתי. והם נטשוהו תחלה גם אני אטשנו ואניחנו ביד זרים. וסמך שופר אל החך, והשופר יניחנו אל הפה, לפי שהקול עובר דרך החך אחר שיצא מהגרון.

---

1 ג שידמה . . . המרמה ח' | דורך הקשת] ג מו' שידמה | 2 נש אחר כך ח' | ג שהדורך . . . ואף על פי ח' | 3 ב שהוא בעל | 4 נש טובה | נש רעה | 5 נש על דרך משל | ש הדורך | נש הם ח' | 6 ג בדברי | 8 ג הענלים והבעלים | 10 ג ברברים זה | 16 נ למעלה ח' | 18 ש יבא על כל הארץ ונם | 21 ג על.

---

1 וכן פי' רש"י. 7 מלכים א' י"ח ל"ט. 13 ישעיה ל' ו': צ"ל אוכלות. 14 זו. עי' ס' מכלול דף קצ"ב א', ועי' יב"ר: תהלים קל"ב י"ב. 16 לעיל ה' ח'. 17 עי' לעיל ד' י"ט: אמר. ר"ל הנביא אמר, ורש"י ר"י קרא וראב"ע פי' כמתרגם, דברי השם. 18 האויב שידאה. וכן פי' יפת והובא בראב"ע, וכן פי' ר' יונה (ס' הרקמה דף קנ"ג) ור"י קרא, וכמו זה פי' רש"י דוד בן אברהם (לקוטי קדמוניות צד קל"ד) וכן דעת המתרגם, ועי' יב"ר, וראב"ע עצמו פי' על הנביא ועי' שם: לשון הכתוב דברים כ"ח ס"ט.

14. ולא זעקו אלי בלבם. לפי מחשבתם שאינני שומע צעקתם ואינני יודע לא טובתם ולא רעתם: כי יילילו על משכבותם. כשהם על מטתם והם חושבים במה שיבוא להם מהרע, יילילו ויבכו על ענינם הרע, ולא יחשבו כי מאתי בא להם הרע כי פשעו בי: על דגן ותירוש יתגוררו. כשיבוא בעיר דגן ותירוש למכור, יאספו כולם עליו מהרעב אשר בעיר, ואף על פי כן יסורו בי: יתגוררו. ענין אסיפה וחבור, כמו הן גור יגור, יגורו עלי עזים: יסורו. מן כי דבר סרה, סורר ומורה, והם בענין שני שרשים סור וסרר. ויונתן תרגם על דגן ותירוש, בסגי עיבורא וחמרא דהוו כנשין מרדו במימרי:

15. ואני יסרתי. כשהיה להם הטוב והיו חזקים כנגד אויביהם, אני הוא שיסרתי וחזקתי זרועתם: ואלי יחשבו רע, כי אמרו אינו מאתי, רק מקרה הוא היה להם טוב או רע: יסרתי. כמו מוסר מלכים, ומסרות ערוד, ענין קשירה, והקשר הוא חזוק הדבר. ויונתן תרגם וכמא דאנא מייתי ייסורין ומתקיף על דרעיהון כן אף אינון מוספין לחשבא קדמי בישא:

16. ישובו לא על. הוא קמוץ, כמו הוקם על, לפיכך הוא תואר כמו עליון, ופירושו כשתבא להם הצרה ישובו לזעוק אל אלילים לא אלי שאני עליון על הכל: היו כקשת רמיה. תואר או שם והוא ענין מרמה,

---

1 ג אלי ח'. ג אמרו | ג שאיני. ש שחושבים שאיני | 2 נש ואיני | 4 נש חשבו | 5 ש או תירוש | ג מהרעה | 6 ג בי . . . יסורו ח' | 9 במימרי] ג בי | 10 ג ואנכי | ג טוב | 11 נש כי אמרו כי | 12 ש היה ח' | ש הטוב או הרע | 13 נש מסרות | 14 נש וכמה | נש זרעיהון | ש אף ח' | 16 ג הוקם על ח' | 17 ש אליליהם | 18 ג יהיו | או] ג והוא.

---

2 יילילו. עי' ס' מכלול דף צ"ב ב' וס' הרקמה דפי כ"ח וקס"ב. 3 עי' ראב"ע. 6 ענין אסיפה. וכן פי' ר' יונה (שו' גור ועי' עוד שו' גרר וכתאב אלמסתלחק דף ס"ח), אבן פרחון (שו' נור) ר"י קרא וראב"ע, וכן פי' יעקב בן ראובן, ועי' מנחם ערך נר. 7 ישעיה נ"ד ט"ו: תהלים נ"ט ד': יסורו. וכן מנחם (ערך סר) חברו עם סורר ומורה, וכן פי' ר' יהודה (דף ק"ד שו' סרר), ור' יונה ואבן פרחון לא זכרו אותו, ורד"ק הביא אותו בשו' סור ובשו' סרר, ומנחם פי' הענין כמתרגם וכן פי' רש"י, ועי' לעיל ד' ט"ז: דברים י"ג ו'; שם כ"א י"ח. 9 ל מסני. 13 ענין קשירה. וכן פי' ר' יונה ואבן פרחון (שו' יסר) ואבן בארון (צר ל"ט), ור' יהודה לא זכרו, ורש"י ור"י קרא פי' לשון יסורין כדעת המתרגם, וכן פי' ראב"ע יב"ר ור"א מבלנגיי, וכן דעת רז"ל והובא בילקוט פה, ועי' לעיל פסוק י"ב: איוב י"ב י"ח: שם ל"ט ה'. 14 ת די אנא מיתי עליהון . . . חשבין לאוספא . . . בישן. 16 הובא מר' יונה (שו' עלה) וכן פי' אבן פרחון (שו' עלל), וראב"ע פי', ישובו לא על צורך, ובשו' עלה פי' רד"ק כמו ראב"ע פה והביא דעת ר' יונה בשם יש מפרשים, ועי' שם, ורש"י ור"י קרא פי' לשון מועיל, ועי' עוד להלן י"א ז': שמואל ב' כ"ג א'. 17 וכן פי' יעקב בן ראובן (ד"א). 18 תואר. ובשו' רמה כתב רד"ק שהוא שם וענינו ההשלכה, ואחר כך כתב כי יתכן שהוא מענין תרמית, ועי' שם, ועי' עוד ברד"ק, מיכה ו' י"ב.

שם בבקשם עזר מהאומות ולא מהאל אשר בידו הכל. וכשיחשבו להעזר בהם יפלו ברשת האל, וזהו שאמר כאשר ילכו אפרש עליהם רשתי. וזכר היונה והוא הדין לשאר העופות, אלא יונה לפי שאין לה מרה היא כאלו הולכת בתמימות, לא תרגיש על הרע שימצאנה. ויונתן תרגם והוו בית ישראל דמן ליונה שרחיתא דאתנסיבו בנהא ולית לה לב, למצרים אתקריבו ולאתור גלו. ופירוש בעל הערוך שרחיתא מבכה וגודרת פניה, ודמהו ללשון הערבי שקורין לאשה המבכה ומשרטת פניה שרחה:

12. כאשר . . אורידם. בתוך הרשת: איסרם כשמע לעדתם. אכניסם במוסר העמים כמו שהשמעתי לעדתם במדבר דברי התוכחות והאלות הכתובות בתורה אם לא ישמעו אל דברי התורה. ויונתן תרגם ייסורין אייתי עליהון על די שמעו לעצתהון:

13. אוי להם כי נדדו ממני. מעבודת בית מקדשי לעבוד עגלים, וזהו פשע ומרד בי: ואנכי אפדם. היה בלבי לפדותם מצרתם, אבל המה דברו עלי כזבים, כמו שאמר ויחפאו בני ישראל, שאמרו שאיני יודע ומשניח במעשיהם אם עשו טוב ואם רע, לפיכך לא השגחתי עליהם והסתרתי פני מהם והיה לאכול:

---

3 ג יונה | 4 ש ולא | 5 ג דמן בית ישראל כיונה | ש כנהא | 6 ג מצרים. אתקריבו ח' | 7 ש וגודרת | נש שאומר | 9 ש כאשר כעוף השמים | 12 ג שמעון | 13 ש העגלים | 14 ג פשעו ומרדו | 15 נש הם | 16 נש יעשו טוב אם.

---

3 והוא הדין. וזה נגד דעת רז"ל (מדרש שוחר טוב מזמור פ"ד והובא בילקוט שם וברי"י קרא פה) שפי' יונה דוקה. 5 תל כיונה . . . ת שריחתא. ל שחירתא . . . תל לאתור. 6 עי' הערוך (ערך שרח), ושם כיונתא שריחתא. 7 ודמהו. הובא מערוך ושם שרחת. 9 כאשר. עי' ס' הרקמה דף מ"ח: עי' רש"י: איסרם. כ"ה בכת"י ובדפוסים הראשונים וכן בש בכתוב, אבל במכלול דף פ"ז ב' ודף צ"ד ב' ובשו' יסר נמצא איסירם, וכן צ"ל, ועי' במכלול שם, ועניגו כמו אסר ופירושו לשון קשר, וכן פי' מנחם (ערך סר), וכן דעת ר' יהודה (דף כ"ז), וכן פי' ר' יונה ואבן פרחון (שו' יסר) ור"א מבלגנצי, ודונש (תשובותיו דף ל"ד) פי' אותו לשון יסורין, וכן אחריו פי' רש"י, וכן פי' ר"י קרא וראב"ע ויב"ר, וכן דעת המתרגם, וכן פי' ר"י קמחי (ס' הגלוי דף כ"ה), ורד"ק לא הלך אחרי אביו, ועי' עוד להלן פסוק ט"ו, י' י': כשמע. עי' מכלול דף ק"נ ב'. 10 כמו שהשמעתי. הובא מאביו (ס' הגלוי שם ודף קנ"ח) וכן פי' יעקב בן ראובן, וכן פי' ר"י קרא, אבל רש"י ור"י קרא פי' מפסוק י"א עד סוף הפרק על הליכה למצרים ביטי ירמיה, ומנחם (ערך שמע) פי' אותו ענין קבוץ. 11 ויקרא כ"ו; דברים כ"ח, ועי' לעיל ה' ט'. 12 תל דשמעו. ל לעיצתהון. 14 היה בלבי. וכן פי' רש"י ר"י קרא וראב"ע. 15 מלכים ב' י"ז ט'. 16 עי' ס' הגלוי דף ע"א, ושם פי' ר' יוסף שהכזב הוא מה שאמרו קצר רוח ה' מהושיע. 17 דברים ל"א י"ז.

הבדילם מהם, והם התערבו בהם ועשו כמעשיהם: עגה בלי הפוכה. כי העוגה הנאפת על הגחלים, אם אין הופכים אותה היא נשרפת מתחת ואינה נאפית מלמעלה, כן היא העצה שאיננה נכונה, שאין הופכין אותה מענין לענין עד שיושיבוה על אופניה. כן היה אפרים בעצתו לעבוד העגלים ואלהים אחרים, ולא הבחין ולא בחר בטוב. ויונתן תרגם דמן לחררה דעד לא אתהפכת אתאכלת:

9. אכלו זרים כחו. כמו שכתוב בספר מלכים: והוא לא ידע. לא ידע כי בעונו בא לו כל זה ולא שב מרשעו: גם שיבה זרקה בו. כי האדם ישוב מדרך הרעה בימי זקנתו, כי יראה כי אפס כחו והולך בדרך כל הארץ וישוב טרם מותו. ודמה אריכות הצרה להם זמן רב לימי הזקנה, ואמר גם באחרונה בימי פקח והושע בן אלה, שהיו בסוף ימיהם כאדם שזרקה בו שיבה, אף על פי כן לא ידעו ולא שבו מדרכם הרעה: זרקה בו. פעל עומד כאלו אמר נזרקה בו. והחכם ר' אברהם בן עזרא פירש זרקה בו התולדת. ויונתן תרגם אף חלישותא מטיתנון ואינון לא מסתכלין:

10. ועגה. פירשנוהו למעלה:

11. ויהי אפרים. המשילהו ליונה הנלכדת ברשת בפתיותה שאין לה לב להבין כשתבא ללקט הגרגרים כי רשת פרושה שם ללכדה, כן אפרים כשהיו הולכים ושואלים עזר מאשור או ממצרים, כי לרעתם ילכו

---

1 גם יתערבו | 2 שפב כמו העוגה | ג הופך | 3 שפב כשאין | 5 ג אלהים | ג הטוב | ג לחרדא | 6 ש דלא | ג הפכת אכלת | 7 ג והוא לא ידע ח' | 9 נש הזקנה | 12 נשפב ידעו ולא ח' | 14 גם התולדות | גם אף ח' | 15 ג מטיתון. ג מטריתנון | 17 נש המשילו | ש לפתיותה | 18 ג לב ח' | ג הגרגרים ח'.

---

3 וכן פי' ראב"ע והובא ממנו, ורש"י ור"י קרא פי' כמתרגם. 5 בתרגום לפנינו חסר חלק הראשון של הפסוק וכן צ"ל, ת בית אפרים בעממיא אתערבו. ל דבית ישראל בעממיא אינון יתרבו; וכן בחלק השני, ת בית אפרים. ל דבית ישראל, וברי"י קרא ובני ישראל: ת לחרדא. 6 לא. וכן בר"י קרא, וברש"י דלא; ל איתהפיכת, וברי"י קרא איתהפכת או. 7 עי' מלכים ב' י"ג ז', כ"ב; שם ט"ו י"ט, כ"ט; שם י"ז, וכן פי' רש"י. 10 לשון הכתוב מלכים א' ב' ב'. 11 עי' מלכים ב' י"ז. 12 שיבה. עי' בשו' שוב: וכן פי' ר"א מבלגנצי. 13 פעל עומד. וכן פי' ר' יונה (שו' זרק) ר"י קרא ור"א מבלגנצי, וכן דעת המתרגם ורש"י. 14 בראב"ע נמצא התולדה..., ור' יונה פי' כמתרגם ענין חלשות, וכן פי' רש"י ר"י קרא ור"י מבלגנצי: ל ואף, אבל ברש"י אף: 15 ת מטיתנון, וכן ברש"י. ל מטתינון. 16 לעיל ה' ה' ועי' הערותי שם ועי' בראב"ע, ורש"י הביא התרגום ופי' כמוהו: [שבו]. עי' הרק' צר קי"ז. 17 ויהי אפרים. בפירוש הפסוק הזה הלך רד"ק אחרי ראב"ע, ועי' בשו' פתה. 19 ושואלים עזר. וכן פי' רש"י.

המחשבה הוא ישן בלילה, כלומר שוכב ונוח שלא תצא המחשבה לידי מעשה עד הבקר, והחושב קורא אותו ישן לפי שאין במחשבה יגיעת הגוף: בקר הוא בער. כלומר שהם להוטים לעשות בבקר הרע שחשבו בלילה, וכן אמר החושבים רע על משכבותם לאור הבקר יעשוה כי יש לאל ידם:

7. כלם יחמו כתנור. מבואר הוא המשל, וכפלו לענין שאמר ואכלו את שפטיהם, כי האש אוכלת. והענין כי הם במעשיהם הרעים אוכלים ומכלים את שופטיהם שלא יעשו משפט בעיר, כי מרוב המריעים לא יוכלו לעשות משפט, גם יחניפו הרשעים ולא יוכיחום כיון שרואים שידם תקפה. והעונש עליהם, לפי שאין מסלקין עצמם מכל משפט, אלא שופטים מי שיכולת בידם ומניחים מי שאין יכולת בידם, וכן אמר בנבואת ישעיה יתום לא ישפטו וריב אלמנה לא יבוא אליהם: כל מלכיהם נפלו. שהיו מלכי ישראל נופלים זה ביד זה, שהיה הורג המלך ומולך תחתיו, גם נפלו ביד אויביהם מלכי האומות. ואף על פי כן אין קורא בהם אלי, שהיה להם לחשוב בלבם הרי אין כח ביד מלכנו להושיענו מצרינו נשובה אל ה' כי הוא יושיענו. ויש מפרשין בהם במלכים, אף על פי שרואים עצמם נופלים ביד האומות אין אחד בהם שיקרא אלי וישוב מחטאו. ויונתן תרגם ואכלו את שפטיהם ובלישן שקריהון מחייבין ית דייניהון:

8. אפרים בעמים הוא יתבולל. כמו כי שם בלל ה' שפת כל הארץ, ענין בלבול וערבוב, כלומר הוא מעורבב בעמים שהאל

---

3 נש בבקר לעשות | 4 נש לעשות רע | 6 נ משל | נ שני | 8 נס מרוב ח' | 9 ב משפטם | ש ונם | 11 נס מי ח'. שאין | 12 נס אלמנה ונו' | 14 שהיה] שפב כי זה שהיה | שפב מולך | ס נפל | 15 נ לחשוב להם | 16 נס בידי | נ מצרינו ח' | 18 נש מהם | נש ות"י | 20 נ הוא בעמים.

---

1 עי' בראב"ע. 4 מיכה ב' א', ושם הוי חושבי און ופעלי רע . . . באור, ועי' ברד"ק שם. 6 יחמו. עי' ר' יהודה דף ק"ט, ועי' כתאב אלמסתלחק ופי קל"ט וקצ"ח. 7 שופטיהם. ורש"י ור"י קרא פי' הסנהדרין, כדעת רז"ל בירושלמי שם. 12 ישעיה א' כ"ג. 13 וכן פי' ראב"ע. 14 עי' מלכים א' ט"ו, ט"ז; מלכים ב' י', ט"ו: ביד אויביהם. וכן פי' יעקב בן ראובן ור"א מבלנציי: עי' מלכים א' כ"ב ל"ד; מלכים ב' י"ז ד'. 16 ויש מפרשין. וכן פי' רש"י ור"י קרא, וכן פי' ר"א מבלנציי. 20 יתבולל. עי' כתאב אלמסתלחק דפי ק"מ וקע"ט והרק' צד ס"ט וס' זכרון צד ס"ח: בראשית י"א ט'. 21 מעורבב בעמים. וכן דעת המתרגם, וכן פי' מנחם (ערך בל) אבל לדעתו יתבולל ענין קדש . . . ויתקדש בטומאתם, וכן פי' ראב"ע אבל כתב ,,והטעם שהם מבקשים עזר מן האומות זה מפני זה", ור' יונה (שו' בלל) פי' יפסד וישתנה, ואבן פרחון פי' יתבייש, ורש"י ור"י קרא פי' יבולבל בגולה בין האומות.

זמן ארוך, אלא מלוש בצק עד חמצתו: חמצתו. מקור בשקל לחמלה עליך, או שם בשקל טמאה:

5. יום מלכנו. יום שהיו ממליכים מלך שהיו קוראים אותו היום יום מלכנו. אמר מה היה עסק השרים עמו, לא לדבר בענין גבורה ונצוח האויבים ולהעמיד משפט כמו שהוא חק מלך בן חורין, אלא מה היה עסקם, באכילה ובשתיה עד שהחלו המלך מרוב שתיית היין, זהו חמת מיין שהיה זה בא בנאדו מלא יין וזה בא בנאדו ומשקים המלך עד שמחלין אותו, והוא עם רוב השתיה משך ידו את לצצים ומתלוצץ עמהם. וכתב אדוני אבי ז"ל בתחלה קראם שרים קודם שישכרו ואחר כך קראם לצצים: חמת מיין. כמו ותמלא את החמת מים, אלא שהוא משקל אחר, ולצצים תואר בשקל ונצצים כעין נחשת קלל:

6. כי קרבו כתנור לבם בארבם. לבם שהוא בוער כתנור קרבו אותו בארבם, כלומר קרבו אותו למעשה הרע. כלומר שמו לבבם לחשוב מחשבות רעות, שעשו הרע אחר המחשבה, וזהו בארבם, כי הרוצה לשלול ולגזול אורב תחלה כדי שלא ישמרו ממנו, והמחשבה כמארב: כל הלילה ישן אפהם. הלב הוא כלי המחשבה והכח הפועל בו והוא האופה על דרך זה המשל. וכמו שהאופה מסיק את התנור בלילה בעבור שבבוקר ימצא שבערו העצים ואופה בו את הפת שהוא תכלית מעשה ההיסק, והנה האופה ישן בלילה אחר שנתן העצים בתנור שאין לו מעשה עד הבקר, כן האופה בענין המשל שהוא כח

---

2 ש בפלס. ג בשקל משקל | 3 ג היום ח' | 4 נג אמר ח' | 6 נש ושתיה | ג שחלה | נש שתות | ג היין ח' | 7 ג זה ח'. ג כל אחד | 10 נשפב חמת מן ותמלא | 13—14 ג כתנור הם קרבו אותם | 15 ש שיעשו | 16 ג הרוצה . . . כמארב כל ח' | 17 ש במארב | 18 נש זה ח' | 19 נש בעבור ח'. ובבקר | נס שבערו האופים העצים | 21 נס המשל ח'.

---

1 חמצתו. עי' הרק' צד ס' וס' מכלול דף י"ד ב', ובשו' חמץ פי' שהוא מקור, וכן דעת ר' יונה שו' חמץ. 2 יחוקאל ט"ז ה': טמאה. שופטים י"ג ז'. 3 וכן פי' המתרגם רש"י וראב"ע, וכן פי' יב"ר כל הפסוק כמו רד"ק, והמקור של רש"י הוא תלמוד ירושלמי ריש עבודה זרה, והובא בר"י קרא פה וברש"י בפסוק הסמוך ובילקוט מלכים רמז תקס"ב. 6 ש ה ת ל ו המלך. וכן פי' ראב"ע והובא ממנו, ולדעת רש"י החלו פעל עומר, וכן דעת רז"ל שם. 7 בנאדו. הוסיף בי"ת, והובא מראב"ע, ורש"י פי' חמת לשון חמימות, וכן דעת רז"ל שם. 10 בראשית כ"א י"ט. 11 עי' בשו' לוץ ובס' מכלול דף ק"ח ב', וראב"ע פי' שהוא משו' לצץ, ורד"ק שם תפש ברעת הזאת, ועי' אלמסתלחק צד צ"ב: יחזקאל א' ז'. 13 וכן פי' ר"י קרא. 14 עי' יב"ר. 15 בארבם. עי' ר' יונה (כתאב אלמסתלחק, דף כ"ג) ושם כתב שהוא מקור, ארוב כמו שמור. 16 והמחשבה. וכן פי' ראב"ע ואפשר הובא ממנו.

אותם מעשיהם הרעים שהיו נגד פני ולא נעלמו ממני, ובקבלם העונש יכירו כי ידעתי הכל ואני הוא המשיב נמולם בראשם:

3. ברעתם. כשנסמכו עם ירבעם בדבר העגלים שמחוהו: ובכחשיהם. שכחשו בה' ואמרו אלה אלהיך ישראל שמחו גם כן השרים הנסמכים עם ירבעם באותה עצה. או פירושו כל יום ויום משמחים מלכם ברעה שעושים ובעושק ובחמס כי גם ידו עמהם, ובכחשיהם שמכחשים ומשקרים איש בעמיתו משמחים השרים כי הם סומכים את ידיהם:

4. כלם מנאפים. כלם המלך והשרים גם העם הנשמעים אליהם. והמשיל חמימות הניאוף לחמימות האש, ואמר כי הם כמו התנור הבוער: מאפה. ר"ל שהאופה בערו והסיקו לאפות בו הפת. ורוב חמימות התנור והיסקו הוא הזמן שישבות האופה מהעיר הנשים האופות בו לחמם, והזמן ההוא הוא מלוש בצק עד חמצתו, כי כשמשים העצים בתנור להסיקו הוא מצוה הנשים ללוש, וישבות מהעיר אותן עד שיחמץ הבצק כמו שהוא משער בלבו, ואז יעורר אותן שיבואו עם בצקן לאפות, וזהו שיעור היסק התנור, ואמר כי הם בוערים בניאוף כמו התנור בעת היסקו: בערה. מלעיל, המרחה בע"ן וה"א נוספת, כי תנור לשון זכר: מעיר. כמו מהעיר. ויונתן תרגם כולהון מחמדין למינף עם נשי חבריהון, דלקין כתנורא דאזי ליה נחתומא, בכין יגלון בפריע מקירויהון כמה דמוחן לקיימא מחשבת רשיעיא ועל דלא אדכרו נסין וגבורן דאתעבידו להון ביום אסקותהון מארעא דמצרים מעידן מילש לישא עד דלא חמע. ואדוני אבי ז"ל פירש ישבות מעיר, היצר המעיר אותם אם ישבות, לא ישבות

---

2 גם הוא ח' | 3 ש ברעתם ישמחו מלך | 4 ג באל | גם ששמחו | 5 נש בכל | 6 מלכם] גם לבם | נ מלכם . . . משמחים ח' | 7 נש כי גם | 8 נשפב כלם ח' | נשפב עם השרים וגם העם נשמעים | 9 נ כי גם הם | 10 נ ר"ל שהאופה ח' | 11 נסב והסיקו | 13 נ עד שיחמיץ . . . אותן ח' | 14 ש וזה הוא. ס זהו | 16 נ כי תנור . . . מהעיר ח' | 17 נ כולהון . . . דלקין ח' | נ למינאף. ס למינף | 18 ס דאזיל ליה | נ דמוסן | 19 ש רשיעא | גם דאתעבידא | 20 נ מסקהון | נגג מארעא ח'. ממצרים | נ מלוש | 21 ישבות ח' | מעיר] נ מהעיר. גם בעיר | ש אותן.

---

2 וכן פי' ר"י קרא וראב"ע. 3 עי' מלכים א' י"ב כ"ז. 4 שם שם כ"ח, ובכתוב הנה אלהיך. 6 וכן פי' ר"י קרא, וג"ל הובא ממנו, ועי' רש"י. 10 עי' רש"י וראב"ע. 12 בצק. עי' הרק' צד נ"ט. 16 וכמו זה כתב ראב"ע, ועי' אבן פרחון (שו' בער), ס' צחות דף י"ט ב', ס' מכלול דף י' א' ודף קל"ח א'. 17 מהעיר. עי' בשו' עור, ועי' ברד"ק מיכה ו' ט', ושם הביא פירוש אביו בשם יש מפרשים. 17 תרנם. עי' רש"י: ל וכולהון. ת עם ח' . . . תל כמא . . . רישעא . . . מיסקהון . . . ת מארעא ח'. ממצרים . . . ל דמלש . . . ועד . . . תל לא. 21 עי' ס' הגלוי צד צ"ט: וכן פי' רש"י כמו זה, ועי' ר"י קרא.

נטע זר כמו אפרים. בשובי שבות עמי, כשחשבתי לשוב שבות עמי, לפי שלא היו כלם עבר אחד לעבוד עבודה זרה, אבל אחר שיהודה עבד עבודה זרה גם כן, הנחתים ביד אויביהם. ולפי דעתי כי יהודה קריאה כמו יהודה אתה יודוך אחיך, כלומר אתה יהודה גם לך שת קציר המשיב שבות עמי, והוא ירבעם מלך ישראל. כי אף על פי שהיו מריעים ישראל ויהודה כמו שהקדים בשובי שבות עמי על ידי ירבעם, כי ראיתי עני ישראל מרה מאד, גם לך יהודה שת קציר ונטע טוב ירבעם שהשיב את דמשק ואת חמת ליהודה, ואף על פי כן לא חזרתם למוטב לא ישראל ולא יהודה, וזהו שאמר אחר זה כרפאי לישראל ונגלה עון אפרים וגו', וזו היא הרפואה כמו שכתוב הוא השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה. וזהו פירוש בשובי שבות עמי ופירוש כרפאי לישראל. ויונתן תרגם אף דבית יהודה שריאו לאסגאה חובין אף להון ימטי קיצא באתבותי גלות עמי:

ז

1. כרפאי לישראל . . . ונגנב יבא פשט גדוד בחוץ. פירושו כתרגומו, ובליליא בבתיא גנבין ובדברא ביממא קפחין:

2. ובל יאמרו ללבבם. אינם חושבים בלבבם כי כל רעתם זכרתי: עתה סבבום מעלליהם נגד פני היו. עתה יסבו

---

2 ש עבר | 4 ג כמו . . . אחיך ח' | ס יהודה אתה . . . כלומר ח' | ג כלומר אתה יהודה ח' | 5 נש ירבעם בן יואש | 6 ג ישראל מרעים | נס בשובי את | 7 גס ידי ח' | 8 ג השיב | 10 גס זאת | 12 ג וזו היא | ג פירושו | ס בשוב | 14 נש מטי | ג קצת. ג קרבא | 15 ג פשט הכתוב נדוד. ס פשט הנה ובגדוד | 16 גס ובליליא ח'. ש ובלילא | ש בביתא. ס בבביא | ג קנחין. ס דנחין | 17 ס בלבבם | 18 נש כננד.

ברי"ש כדכתיב נבוכדנצר, נבוכדראצר", וכן כתוב שם בפירוש המיוחס לר' גרשום, ועי' בשיטה מקובצת שם, ופה פי' רש"י ואחריו ר"י קרא לשון גלות.

1 כשחשבתי. עי' ר"י קרא. 2 עבר אחד. לשון הכתוב שמואל א' י"ד מ'. 3 ולפי דעתי. בשו' קצר פי' רד"ק הפסוק כמו שהובא למעלה, ולא זכר פירוש אחר, ועי' שם. 4 בראשית מ"ט ח'. 5 המשיב שבות עמי. כלומר הנותן לעמי השקט ומרגוע מצרותם, וכן דעת ר' יהודה (הוצאת גוט, דף נ"ז), ועי' בשרשי רד"ק שו' שוב, ושם תפש בר' יונה והליץ בעד ר' יהודה, ועי' בר' יונה שו' שוב וס' הרקמה דפי ל"ז וקי"ז, בראב"ע במדבר י' ל"ו, ס' צחות מ"ס א', ושפה ברורה דף כ"ו ב', ועוד להלן י"ד ח', ורש"י ואחריו ר"י קרא פי' שבות לשון מרדות. 7 מלכים ב' י"ד כ"ו, ושם ראה ה' את עני. 10—8 וכן פי' יעקב בן ראובן. 11 מלכים ב' י"ד כ"ה. 13 ת חוביהון . . . ימטי חובין. 16 תל ובמדברא . . . ל ביממ. 17 וכן פי' המתרגם.

כן עשו. ויונתן תרגם גם כן וכחכי ענין חכו לי שתרגם, וכמה דמסבר אינש למשריין אתחברו אינון וכהניהון בארחא חדא קטלין נפשין כתף חד ארי עצת חטאין עבדו. ויש מפרשים וכחכי מן ובחכה העלה, ויפרשו גדודים מן מלא על כל גדותיו, כלומר כמו שמשליכים צידי הדגים החכה למשוך הדגים אשר ביאור, והצידים בהשליכם החכה עומדים על שפת הנהר או היאור ומשם צדים הדגים, כן חבר הכהנים צדים בני אדם, וכן פירשו רב סעדיה גאון ז״ל. ואדוני אבי ז״ל פירש כהנים שרים וגדולים, כמו ובני דוד כהנים היו:

10. בבית ישראל ראיתי שעוריה. בבית אל ובדן, כי שם היו העגלים שהם שעוריה, לשון כיעור וטנוף, כמו התאנים השערים, שעררית עשתה: שם זנות לאפרים. העגלים שעשה ירבעם משבט אפרים וזנה אחריהם: נטמא ישראל. בהם, שעבדו עשרת השבטים אותם, ופירוש שם בבית אל ובדן. ותרגם יונתן בבית ישראל חויתי שנו אשניאו קיימא דגזר עמהון דלא למפלח לטעוותא, תבו אינון למיטעי בתר עגלא בבית אל, תמן טעו בית אפרים אסתאבו ישראל:

11. גם יהודה שת קציר לך. פירשו בו, גם יהודה שם עצמו לעבוד עבודה זרה כמו אפרים, אף על פי שהיה בית המקדש בחלקו. ופירוש שת קציר כמו ועשה קציר כמו נטע, כלומר נטע גם כן

---

2 **ג** נפש כתף חדא | 3 **ג** אבדו | 6 שפת] **נש** גדות | 7 **נש** פירש | 8 **נש** היו ח׳ | 12 ישראל בהם] **ג** בהם ישראל. **ש** ישראל נטמאו בהם ישראל | 13 ישראל] **נש** אל | 14 שנו] **נ** שעתא | **נש** אשניו | **ג** קימנא | **נג** מעוותא | 15 **נש** תעו | 16 **ש** בו כי גם.

---

1 צפניה נ׳ ח׳, וכן פי׳ מנחם (ערך חך): **תל** וכמא . . . **ת** די מסבר . . . ל למיבז משיריין . . . באורח. 3 חבקוק א׳ ט״ו ושם בחכה. 4 יהושע נ׳ ט״ו. 3—7 וכן פי׳ יב״ר, ועי׳ ר״י קרא ופירוש ר׳ מאיר שליח צבור שהובא ברש״י, ורש״י עצמו פי׳ וכחכי לשון חבור. 8 שמואל ב׳ ח׳ י״ח: עי׳ ס׳ הגלוי דף ק״ח ודף קנ״ח, ובשרשיו הובא הפירוש סתם, ועי׳ ר׳ יונה ואבן פרחון (שו׳ כהן). 10 כיעור וטנוף. וכן פי׳ ר׳ יונה ואבן פרחון (שו׳ שער) וראב״ע, ועי׳ ס׳ מכלול דף קי״ב א׳ ודף קס״ג ב׳ ובשו׳ שער, ורש״י פי׳ כמתרגם: ירמיה כ״ט י״ז ושם כתאנים. 11 שם י״ח י״ג. 12—11 וכן פי׳ ר״י קרא וראב״ע וכן דעת המתרגם. 13 בבית אל ובדן. וכן פי׳ ר״י קרא, ולדעת המתרגם בבית אל, וכן פי׳ ראב״ע. 15 **ת** עגליא. **ל** עיגליא . . . דבית . . . **תל** בית ישראל. 16 פירשו בו. ראב״ע. 17 לעבוד ע״ז. וכן פי׳ ר״י קרא ועי׳ רש״י. 18 איוב י״ד ט׳, וכן פי׳ ר״א מבלגנצי ורד״ק למטה, ור׳ יונה ואחריו אבן פרחון (שו׳ קצר) פי׳ קציר מלך על דרך משל, וכן דעת רז״ל, עי׳ מגילה י״ד ב׳ (והובא בילקוט מלכים רמ״ח), ושם פי׳ רש״י ,,שת קציר, עשה חיל וגדולה כמו ועשה קציר כמו נטע״, אבל מדברי רז״ל נכרת כוונתם כי קציר לשון מלך, ועי׳ ערכין ל״ג א׳, ושם פי׳ רש״י כן וכתב ,,קציר, קצין רגון מתחלפת

כאדם הראשון. ויונתן תרגם כדריא קדמאי עברו על קיימי ובארע טבא דיהבית להון למיעבד רעותי תמן שקרו במימרי:

8. גלעד . . . עקבה מדם: מן עקוב הלב, ויהוא עשה בעקבה, ענין תרמית והערמה, וכן פירשוהו רז"ל, שהיו עוקבים להרוג נפשות, כלומר מערימין. ובמקום אחר פירשו עקבה מלוכלת מרוב דם ששופכין בה, כמו שאמרו בתלמוד ירושלמי אם יש בה עקיבת יין אסור. ואמרו מהו עקבת יין כההוא דמלכלך, כדכתיב עקבה מדם:

9. וכחכי איש גדודים. היו"ד במקום ה"א חכה, וחוא מקור. אמר כמו שגדודי הלסטים מחכים איש עובר דרך לשלול אותו, כן הוא חבר כהנים, ר"ל כהני הבמות שמתחברים לשלול עוברי דרך: דרך ירצחו שכמה. בדרך ירצחו כלם שכם אחד כי מי שישלול ירצח, כי אם יעמוד כנגדו בעל הממון ירצחנו: כי זמה עשו. כל מעשה רע ותועבה עשו, וכן הוא זמות יעץ, כלומר לא זה בלבד עשו אלא זמה היא כל מעשיהם. ואפשר לפרש זמה מחשבה, כלומר כמו שחשבו בלבם

---

1 ש כאדם כאדם | ג כדרא קדמאי | ג בארע | 2 ג שקרו ח' | 3 ג יהוא. ג והוא | 4 ג התרמית | נש רז"ל עקבה מדם שהיו | 6 יש] נג בה ח' | 7 ש מה הוא | 8 ג מקום | 10 ג במות | 11 נש כי ח' | 14 כמו] ג כל מה.

---

1 ל על מימרי . . . ת ובארעא. 3 ירמיה י"ז ט': מלכים ב' י' י"ט: עקבה. עי' בשו' עקב בר' יהודה (דף מ"ב) ובס' הרק' דף ס"ה. 4 וכן דעת מנחם (ערך עקב), וכן פי' ר' יונה (שו' עקב) ויב"ר, ועי' בראב"ע וגם הוא הביא הפסוקים האלה, ועי' עוד אבן פרחון (שו' עקב): מכות י' א', ורש"י פי' שם ופה עוקבים כמו אורבים, והובא בילקוט פה ובמסעי רמז תשפ"ו ויהושע רמז ל'. 6 אם . . . אסור. משנה בעבודה זרה פרק ה' הלכה י': בה. במשנה בו, וכ"ה בשרשים שו' עקב: עקיבת, בשרשים עקבת, וכ"ה במשנה (הוצאת לו) ובמשנה שבירושלמי, וכ"ה בדפוס ראשון של משנה (עקיבת), אבל בדפוס המשנה שלפנינו (משנה ז') ובמשנה שבבבלי, גם בכת"י מינ', עכבת. 7 ואמרו. בתלמוד ירושלמי שם: כההוא. בתלמוד בההוא, ובשרשים דההוא: כדכתיב. בתלמוד כמה דתימר. 8 וכן פי' ראב"ע, ועי' ס' מכלול דף קי"ז א' ובשו' חכה, ועי' דוד בן אברהם (לקוטי קדמוניות דף קל"ב). 9 וכן פי' יב"ר, וכן פי' ראב"ע ור"א מבלגנצי: כן הוא. עי' ס' הרקמה דף קנ"ג, ועי' עוד דוד בן אברהם (שם דף קל"ד). 10 חבר. ר"ל קבוץ, וכן כתב בשו' חבר: כהני הבמות. וכן פי' רש"י. 11 שכם אחד. וכן בשו' שכם כתב רד"ק ,,על דרך אחת וצד אחד, וכן לעבדו שכם אחד (צפניה נ' ט'), בלב אחד ובדעת אחת", וכן חבר אותו מנחם, וכן פי' ר' יונה ואבן פרחון (שו' שכם), רש"י ר"י קרא וראב"ע, וכן דעת המתרגם, ועי' עוד ס' מכלול דף קמ"ו ב', ורז"ל פי' ,,שכמה" עיר שכם, עי' מכות י' א', בראשית רבה פרק פ' ב' וילקוט פה ויהושע רמז ל', וכן דעת ר"י קמחי (ס' הגלוי דף קנ"ח), ושם פי' הפסוק בדרך דרש בשם רב נדול במקרא. 12 ישעיה ל"ב ז'. 14 מחשבה. וכן פי' ר' יונה (שו' זמם) רש"י ור"י קרא, ור' יונה פי' כל המלות בשורש זמם כלם ענין מחשבה, אבל אבן פרחון (שו' זמם) הבדיל ביניהם, וכן הבדילם רד"ק ועי' בשרשו שו' זמם, ומנחם (ערך זם) פי' לשון נאוף.

5. על כן חצבתי בנביאים. כמו חוצב בהר, שכורת האבנים, ופירוש, על כן שחסדכם כענן בקר הוגעתי הנביאים יום ויום השכם ודבר להזהירכם שתעמדו בדרך הישרה ולא שמעתם, ומרוב הוגיעי אותם בשליחותי הרי הם כאלו הרגתים. וכל זה עשיתי בעבור שמשפטיך אור יצא, כלומר שיהיו משפטיך כאור שיצא, כלומר בצאתו, כמו שאמר כשחר נכון מצאו. ואדוני אבי ז"ל פירש חצבתי בנביאים הרגתים, מתו בשליחותי, כמו זכריה ואוריה, ומשפטיך אור יצא, בתמיה. ויונתן תרגם על דאזהרתינון בשליחות נביאי ולא תבו, אייתיתי עליהון קטולין על דעברו על מימר רעותי ודיני כנהור נפיק:

6. כי חסד. אף על פי ששבו לעבוד את ה' בבית המקדש בימי הושע בן אלה שבטל פרדסיאות שהושיב ירבעם בדרכים, אף על פי כן חסד ודעת אלהים לא היה בהם, וכן ביהודה שעבדוהו בימי יאשיהו שהרס הבמות והמזבחות והעלו זבחיהם בבית המקדש. ועשות החסד הוא העיקר, ודעת אלהים שהוא לעשות משפט וצדקה. ותרגם יונתן ודעת אלהים ועבדי אורייתא דה':

7. והמה כאדם עברו ברית. כאדם שבוגד בחבירו ועובר על בריתו, כן נקל בעיניהם לבגוד בי ולעבור על בריתי, ופירוש שם, בארצם, במקום שהשפעתי להם טובה שם בגדו בי. ויש מפרשים

---

2 ש ופי' על כן בעבור | 3 ג ישרה | 5 נש שיהיה | 7 ג בנביאים ח' | ג בשליחותי מתו | 8 ג בתמיהה | 10 ג את ה' מקדש | 12 ג לא היה . . . אלהים ח' | 13 ג זבחים | ש עשות | 16 ג והמה עברו | 17 ג כן נקל . . . בריתי ח' | ש בו | ש בריתו | 18 ג המקום אשר השפעתי | ב עליהם | ג בי ח'.

---

1 כמו. וכן פי' ר' יונה (שו' חצב) ועי' שם, וכן פי' ראב"ע, וכן חבר אותו אבן פרחון (שו' חצב) ופי' נזרתי, וכן פי' מנחם (ערך חצב), ועי' תענית ה' ב', ורש"י ור"י קרא פי' לשון חציבת דבר: מלכים א' ה' כ"ט. 2 על כן. כלומר על אשר, וכן פי' רש"י ור"י קרא: וכן פי' יב"ר וכמו זה פי' ר"י קרא, וראב"ע פי' הענין על נביאי השקר. 4 הרגתים. עי' הרק' צד קכ"ט: כאלו הרגתים. וכן בשו' חצב כתב רד"ק, "חצבתי, על דרך משל, לרוב דבורו בהם כאלו מכתת אותם בדבריו". 5 וכן פי' יב"ר, ועי' בראב"ע: כאור. הוסיף כ"ף, ועי' הערתי להלן י"ד ג': 6 לעיל פסוק ג'. 7 עי' דברי הימים ב' כ"ד כ"א: ירמיה כ"ו כ"ב. 8 בתמיה. וכן פי' רש"י: ת על כן . . . ל דאוחרתינון . . . תל נביי . . . ת איתתי עליכון . . . ל כניהור. 11 עי' לעיל ה' א', נ'. 12 עי' מלכים ב' כ"ב, ולעיל ו' א'. 14 עי' לעיל ו' נ', ד' א': [מעולות]. עי' ס' מכלול דף מ"ב א' וס' הרקמה דף כ"ו ודף קנ"ב. 16 עי' ר"א מבלגנצי. 18 בארצם. וכן פי' רש"י וכן דעת המתרגם: ויש מפרשים. רש"י, וכן דעת רז"ל, עי' סנהדרין ל"ח ב', פסיקתא דרב כהנא ריש פסקא ט"ו, בראשית רבה י"ט ט', איכה רבתי פתיחתא ד', והובא בילקוט פה ובראשית רמז כ"ו, אבל בויקרא רבה פרשה ו' א' פי' ר' יצחק "כאדם" כאדם וכאיש.

והחכם ר' אברהם אבן עזרא פירש, ונדעה נרדפה, נדעה שנרדפה לדעת את ה', כי זה סוד כל החכמות ובעבור זה לבדו נברא האדם, רק לא יוכל לדעת את ה' עד שילמוד חכמות הרבה, שהם כמו סולם לעלות אל זאת המעלה העליונה. וטעם כשחר כי בתחלה ידע המשכיל השם במעשיו, כמו השחר בצאתו, ורגע אחר רגע יגדל האור עד שיראה האמת. ויבוא כגשם, הטעם שה' יעזרנו ויורנו האמת, על דרך יערף כמטר לקחי. ואחרים אמרו כי יבא לנו מרפא מה' כגשם אשר לא יקוה לאיש, והטעם כי אין מרפא רק מאתו. ולפירושינו כשחר נכון מוצאו פירוש, אם נעשה זה שנרדפה לדעת את ה' הוא יהיה לנו כשחר נכון מוצאו, כלומר שיופיע אורו וטובו עלינו. ועוד המשיל משל אחר ואמר ויבוא כגשם לנו, כמו הגשם שמחיה הזרעים המתים, כן האדם השרוי בצער דומה למת, וכשתבוא לו ישועה תדמה לו תחיה מתמותתו. וכפל עוד הענין ואמר כמלקוש יורה ארץ, ופירוש, כמלקוש ויורה שיבוא בארץ כן יבוא לנו. ויונתן תרגם כמלקושא דמרוי ארעא, ויהיה לפירושו יורה כמו ירוה, הפוך:

4. מה אעשה לך אפרים. איך ארפא אתכם ואיך אחבוש אתכם ותשובתכם אינה שלמה. כי אם עשו מלכי ישראל הישר בעיני ה', מהרה שבו לעשות הרע כמו יהוא, וכן מלכי יהודה אשר עשו בימ, יאשיהו הישר בעיני ה', שבו לעשות הרע בימי בנו ובן בנו. וזהו וחסדכם כענן בקר, כמו ענן הבקר או הטל, כי כחם השמש יפסק: משכים. שם בשקל יתן אכל למשביר, כלומר בהסכמה הולך, ותרגם יונתן וכטלא דמוחי פסיק:

---

1 ג ן' עזרא כת' כן | ג נדעה | 2 ג כל ח' | ג בחכמות כלם | ג לבדו ח' | 4 נג לואת | ש את השם יתי | 6 נש כגשם ח' | 7 נ לו | 8 ג רק ח' | ש מאתו יתי | נ ולפיכך | ג פירוש . . . מצאו ח' | 9 נ זה ח' | ש לו | 10 ג טובו ואורו | ג יבוא | 12 ג ידמה | נ לו ח' | נש התשועה | ג ידמה | 13 ג הענין ח' | ג יורה | 14 ג דמרוה | 17 נש אתכם ח' | ג יעשו | 18 ג כמו . . . הרע ח' | 19 ג זהו | 20 נ בעת החום | 22 ג דמוחא.

---

2 עי' בראב"ע שמות כ' א', ישעיה מ' כ"ח. 6 בראב"ע נמצא, יעירנו . . . כי אם מאתו: ויבוא. עי' הרק' צר ק"כ: דברים ל"ב ב'. 13 ופירוש. וכן פי' ראב"ע ואפשר הובא ממנו: ויורה. וכן פי' יב"ר: בארץ. הוסיף בי"ת, ובס' מכלול דף נ' ב' הביא רבים כזה. 14 ת כלקישא. ל וכלקישא. וכן פי' רש"י ור"א מבלנגעי: הפוך. וכן תרגם להלן י"נ י', ועי' עוד להלן י' ט' והערתי שם. 17 ותשובתכם. כן פי' ר"י קרא, וכן פי' יב"ר ראב"ע ורד"ק. 18 עי' מלכים ב' י'. 19 עי' שם כ"ג, כ"ד. 21 וכן פי' ר' יונה (שו' שכם ובס' הרקמה דף ע"ב) ועי' שם ושם, וכן פי' אבן פרחון (שו' שכם) וראב"ע, ועי' ס' מכלול דף ס"ו ב': איוב ל"ו ל"א, ושם נמצא למכביר.

2. יחיינו מימים. ענין רפואה כמו עד חיותם, וימרחו על השחין ויחי. אמר אם חלינו ימים, הוא ירפאנו מחליינו עד שביום השלישי יקימנו ונחיה זמן רב לפניו, כלומר בעבודתו, כלומר אם ארכו צרותינו זמן רב, והוא משל ימים, בקרוב יביא לנו ישועתינו, והוא משל ביום השלישי. והחכם ר' אברהם בן עזרא ז"ל פירש ביום השלישי הפך כל נשבר כי אז יכאב, וכן אמר ביום השלישי בהיותם כאבים. ופירשו עוד יחיינו מימים זה המאמר הוא על העתיד, ומימים משל לשני גליות גלות מצרים וגלות בבל, ביום השלישי משל לגלות הזה השלישי שיקימנו ממנו ונחיה לפניו, ולא נגלה עוד לעולם ונחיה תמיד לפניו כל ימי עד שלא נחטא עוד. ויונתן תרגם יחיינא ליומי נחמתא דעתידין למיתי ביום אחיות מיתיא יקימיננא וניחי קדמוהי:

3. ונדעה נרדפה. תהיה הסכמתנו ודעתנו כאחד ונרדפה כולנו לדעת את ה': ונדעה. כמו ונדעה ביניינו מה טוב: לדעת את ה'. לעשות משפט וצרקה כמו שכתוב הלא היא הדעת אותי נאם ה'. ואדוני אבי ז"ל פירש נדעה אותו ויתברר אצלינו כאשר יתברר אור השחר שאין שם עבים, זהו נכון מוצאו, וכאשר אמר דוד לשלמה בנו דע את אלהי אביך ועבדהו, בתחלה דעהו ואחר כך עבדהו, כי אם לא ידע דרך יחודו למי יעבוד, על כן אמר ונדעה נרדפה, בתחלה נדעה ואחר כך נרדפה לדעת את ה', כלומר לעבדו.

---

1 ג כמו ח' | ש וכמו ויטרחו | 2 ג אמר ח' | ירפאנו] נ מו' מיומים | 3 ג ונחיה ח' | ש בעבודתו כלומר ח' | 4 ג והוא . . . ישועתינו ח' | ש ישעתו | 5 ג ן' עזרא פירש | 8 ג משל ח' | נג שני | 9 נש שלא | 10 ג כל יומי | 11 ג ביום אחד ביום | ג יקימונא | 13 ש ודתנו | ג ונרדוף | 14 ג לדעת ח' | ג כמו נדעה | 15 ג שכתב | 16 ג נדע אותו ויודע | 17 נש כאשר | 19 ג יודע.

---

1 יחיינו. עי' הרק' דף קט"ז: ענין רפואה. וכן פי' ראב"ע ואפשר הובא ממנו, וכן פי' בן קריש (רסאלה, דף ק"ז), וכן פי' ר"י קרא ור"א מבלגנצי ויב"ר, ור' יהודה ור' יונה ואבן פרחון גם כן רד"ק בשרשיו לא זכרו אותו: יהושע ה' ז': ישעיה ל"ח כ"א. 3 ונחיה . . . לפניו. וכן פי' ר"א מבלגנצי. 6 בראשית ל"ד כ"ח, והפסוק לא נמצא בראב"ע לפנינו, אבל הוא בפירוש של ר"א מבלגנצי, וג"ל היה בראב"ע לפני רד"ק. 7 ופירשו עוד. מקור הפירוש הזה לא מצאתי, ופירוש רש"י דומה לו בעינינו אבל לא בלשונו, ועי' עוד יב"ר. 11 ת יחיננא. ל יחיננא. 13 ונרדפה. וכן פי' ר"י קרא, ולעיל א' ו' ובס' מכלול דף נ' א' פי' רד"ק נרדפה שנרדפה, ועי' עוד בפסוק הזה, וכן פי' ראב"ע, ועי' ס' צחות דף כ"ב ב', ס' מאזנים דף ד' א', וס' הרקמה דף קנ"ז. 14 איוב ל"ד ד'. 15 עי' לעיל ד' א': ירמיה כ"ב ט"ז. 18 דברי הימים א' כ"ח ט': עי' ריש ס' עולם קטן, ועי' עוד ס' אמונות ודעות ריש מאמר שלישי, ס' חובות הלבבות שער א' ב', ג, מורה נבוכים ג', ג"א.

14. כי אנכי. איך יוכל מלך אשור להועילכם אפילו אם ירצה, כי אנכי לכם כשחל ואין מציל מידי: אני אני. הכפל לחזק הענין, וכן ראו אתה כי אני אני הוא:

15. אלך אשובה אל מקומי. כלומר אסלק שכינתי מהם ואשובה לי בשמים שהוא מקום כבודי, כי הם הקילוני ולא ישכון כבודי ביניהם: עד אשר יאשמו. האל"ף והשי"ן בשו"א, ועינו עד שישימו עצמם אשמים, וכן תרגם יונתן עד דידעון דחבו: ישחררני. ידרשוני ויבקשוני, כמו אם תשחר אל אל, והדומים להם, והנו"ן הראשונה כנו"ן ישמעון הנוספת פעמים בעתידי הרבים:

ו.

1. לכו. ענין זירוז המעשה, כמו לכו ונחשבה על ירמיה, לכה נא אנסכה בשמחה, והדומים להם, שאין ענינם הליכה ממש אלא זירוז המעשה, ולפי שהליכה זירוז והישיבה עצלה נאמר הזירוז בלשון הליכה. יאמר איש לחבירו לכו ונשובה אל ה', וזה היה בימי יאשיהו שבקשו את ה' ועבדוהו: כי הוא טרף. כולו קמץ, ואף על פי שהוא פעל עבר, כי יש רבים קמוצים כמו שכתבנו בספר מכלול. ואמר ונשובה אל ה' כי הוא טרף כמו שאמר אטרף, ואין מציל, ואם נשוב אליו הוא המוחץ והוא הרופא, וכפל הענין במלות שונות ואמר יך ויחבשנו: יך. בתשלומו יכה, והוא עתיד במקום עבר:

---

1 ש להועיל לכם | ג רצה | 2 גנ אני | ג אני ח' | 4 נש ואשובה | 5 נש אלי | כבודי] ג שכנתי | 9 ג בעתיד | 12 ג המעשה . . . זירוז ח' | ג זירוז המעשה | נש זירוז | 13 איש] ג אחד | ג והו | ג והו . . . את ה' ח' | 14 ג וגעבדוהו | ג אעפ"י | 15 ג בספר מלכים יאמר | 16 גנ נשובה | ש אטרף וגו' ואין | 17 ג והוא ח' | 18 ג יך.

---

3 דברים ל"ב ל"ט. 4 מקומי. עי' ס' מכלול דף קס"ט א: כן כתב המתרגם, וכן פי' רש"י ור"י קרא ויב"ר, ועי' מורה נבוכים א', כ"ב. 6 יאשמו. עי' הרק' צד צ"ח: ועינו. וכן פי' רש"י ר"י קרא ראב"ע ור"א מבלגנצי, ועי' ראש השנה ל"א א', ורש"י שם. 8 וכן פי' ר' יונה (שו' שחר) רש"י יב"ר וראב"ע, ועי' ס' השרשים שו' שחר: איוב ח' ה', ושם אם אתה. 9 ישמעון. שמות ד' ט', ועי' ס' מכלול דף ל"ה ב' ודף ע"ב א', ס' וכרון דף ט' וס' חוקה (משלי א' כ"ח). 10 ירמיה י"ח י"ח. 11 קהלת ב' א'. 12 עי' ס' השרשים שו' יהב. 13 יאמר איש. וכן פי' רש"י יב"ר ראב"ע ור"א מבלגנצי: עי' מלכים ב' כ"ב, ועי' לעיל ה' ו'. 15 מכלול. דף ד' א', ועי' ס' צחות דף ט' א' וס' מאזנים דף ח' ב'. 16 לעיל ה' י"ד, וכן פי' ר"י קרא. 18 במקום עבר. וראב"ע פי' שהוא הזמן העומד, ועי' בפירושו הקצר שמות י"ד א', הרק' דף קפ"ז ועור דף פ"ד, ס' מכלול דף ל"ז א' ובס' השרשים שו' אז, ורש"י פי' לשון הווה, אבל ר"י קרא פי' לשון עבר.

אותם בקשו עזר ממלך אשור, לא שבו אלי ולא בקשו עזר ממני אלא מבשר ודם שלא יוכל לעזור אותם אם אין רצוני: וישלח. ר"ל וישלח יהודה כי כבר זכר שניהם, ובפסוק זה זכר אפרים בפירוש ויהודה בסתם, כי כבר זכרו בסמוך: וילך אפרים. ר"ל המלאכים ששלח, או אמר וילך על מנחם שהלך לפול מלך אשור כאשר בא על הארץ, ויתן מנחם לפול אלף ככר כסף וגו', ולא הועיל כלום אלא לפי שעה, כי מלך אשור הוא שהחריב את הארץ, גם שומים אחרים שמו אותם ולא עזרם אשור. וכן אחז מלך יהודה שלח למלך אשור, ואמר ויתן למלך אשור ולא לעזרה לו: ירב. הוא שם עיר בארץ אשור, ובזה הספר זוכר אותו שתי פעמים, ואפשר כי אשור היו לו שתי שמות: לרפא. לפי שהמשיל הצרה לחולי אמר לרפא: ולא יגהה. כלומר ולא ירפא, וכן לב שמח ייטיב גהה, רפואה. אפילו מזור אחד מכם לא ירפא. ויונתן תרגם וחזא דבית אפרים ית מרעיה ויהודה ית מכאוביה ואזלו דבית אפרים לאתור ושלחו למלכא דאייתי לאתפרעא להון, גביא אימר להון הוא לא יכיל לאסאה לכון ולא יניח מנכון מכאוב:

1 ש ולא | ב ממני ח' | 3 ג זה ח' | 4 ג אפרים ח' | 5 ג מלך אשור ח' | 6 ש לפול מלך אשור | 7 ג אחריהם | 8 עזרם] נש מו' מלך | ב ששלח | ג ואומר | 10 ש לא יוכל לרפא | 11 ב בחולי. ש כחולי | כלומר] ג כמו | 14 נש דייתי | ש וגביא | 15 ש אמר | ש הא | ג ולא יכיל.

1 עי' להלן י"ד ד'. 2 וישלח יהודה. וכן פי' רש"י ר"י קרא וראב"ע. 5 על מנחם. וכן פי' ר"י קרא, ורש"י פי' על הושע בן אלה: מלכים ב' ט"ו י"ט. 7 שם שם כ"ט, שם י"ז ו': שומים אחרים. לא מצאתי מקור לזה בכתוב, והפירוש לקוח מרש"י, אבל רש"י פי' כן על יהודה, וכן נכון, ועי' שם. 8 וכן פי' רש"י ואחריו ר"י קרא: דברי הימים ב' כ"ח כ"א. 9 שם עיר. וכן פי' ראב"ע ואפשר הובא ממנו, ורש"י ור"י קרא פי' מלך ירב על תגלת פלאסר, ולהלן י' ו' פי' שהוא סנחריב, ורד"ק שם פי' שהוא שם מלך אשור, ועי' שם, וכן פה למטה פי' כזה. 10 להלן י' ו'. 11 ולא ירפא. וכן פי' ר' יונה ואבן פרחון (שו' נהה) ור"י קמחי (ס' הגלוי דף ע"ח ודף צ"ב), ומנחם (ערך גה) כתב כי ענינה יסיר, ור' יוסף (שם) תפשו, וכן פי' רש"י לשון הסרה וכתב שהוא מן התיבות ההפוכות לשון כאשר הגה (שמואל ב' כ' י"ג), ור"י קרא פי' ענין נוגה מלשון נגיחו בבראשית רבה (פרשה י"ג ט"ז), וטעה כי היא גרסא מוטעת. 12 וכן. משלי י"ז כ"ב: וכן... רפואה. וכן פי' ר' יונה ואבן פרחון אחריו (שו' נהה), אבל רד"ק הביא פירושו פה מאביו (ס' הגלוי שם ופירושו למשלי שם), ובשרשיו (שו' נהה) כתב רד"ק כי נהה חסרה כ"ף הדמיון אבל אביו פירשו בלא הכ"ף, וכן בס' מכלול דף נ' ב' פי' נהה כנהה, והוא פירוש אחיו במשלי שם, ור' יונה (שו' נהה) כתב כי יותר טוב בעיניו לפרש „נהה" במשלי מראה הפנים, ועי' עור אלמסתלחק דף[קכ"ב, וכן תרגם רב סעדיה במשלי שם, וכמו זה פי' ראב"ע ויב"ר הפסוק פה, ורש"י במשלי שם פי' גהה לשון נוגה, ור' אליה המרקדק (הערותו לשורש נהה) תפשו, ועי' עוד רסאלה דפי מ"ב ס"ח וצ"ב ולקוטי קדמוניות דף קט"ב. 13 תל דבית ח'... דייתי... לאתפרע... נבייא... ל והוא... יכול... ת להון.

הברית כן עשו הם. ואדוני אבי ז"ל פירש השרים היו כמו מסיגי גבול, שהיו צועקים לפניהם בעלי הגבול כי חביריהם היו מסיגים גבול שדותיהם וכרמיהם או בתיהם ולא היו מקשיבים לצעקתם, והנה השרים כמו המסיגים שסומכים את ידיהם בהשגתם הגבול. והחכם ר' אברהם אבן עזרא פירש עושים רע לאשר הם ברשותם כמסיגי גבול בסתר:

11. עשוק אפרים. ביד האומות שעשקוהו ורצוהו במשפטים קשים. ולמה בא לו כל זה כי הואיל הלך אחרי צו, לפי שרצה ללכת אחרי צו, אחרי מצות ירבעם בן נבט: הואיל הלך. כלומר ברצונו הלך שזה כמה שנים לא סר מדרכו הרעה, מאד התרצה בדבר הרע ההוא: צו. שם כמו מצוה, וכן צו לצו, בשקל קו, מן, ואף על פי שחסר ירבעם שלא זכרו אחרי צו, כן מנהג המקרא במקומות לחסר במקום שהענין מובן. וידוע היה כי לא היו הולכים באותו הדור אחרי מצות האל כי אם אחרי מצות ירבעם, לפיכך שנה השם לגרעון ואמר במקום מצוה צו. ויונתן תרגם אניסין דבית אפרים כבישין בדיניהון ארי אתפניאו דיניהון למטעי בתר ממון דשקר:

12. ואני כעש לאפרים. כן אהיה להם לאפרים וליהודה כעש האוכל הבגדים וכרקב האוכל העצם והעץ, כלומר כן אכלה אותם:

13. וירא. מזורו, כמו מכתו, כי המכה לפי שיזורו אותה נקראת מזור. אמר כשראו אפרים ויהודה שהאויבים באים עליהם תמיד ושוללים

---

1 ג כמסיני | 3 ש והם לא | והנה] ג והיו | 4 נש בהסגתם | ג והראב"ע | 5 ג הם ח'. ש היה | 8 נש צו אחרי ח' | ג מצות ח' | ג שהלך | 9 נש ומאר | 10 ג הרע ח' | ג שם ח' | ג קל | נב מן ח' | 13 גש לנדעון | 16 נש להם ח' | נש כמו העש שאוכל | 18 נש מזורה | 19 ג אמר ח'.

---

6 וכן פי' רש"י ואפשר הובא ממנו, וכן פי' יפת והובא בראב"ע, וראב"ע עצמו פי' עשקוהו מלכיו. 8 ועי' מלכים א' י"ב כ"ח. 9 ברצונו הלך. וכן פי' רש"י ור"י קרא, ואבן פרחון (שו' יאל) פי' הרבה, ונראה כי כן פי' ר' יונה, ועי' שו' יאל בשרשיו ובשרשי רד"ק ועוד ר' יהורה (דף כ"ב), וראב"ע פי' „הואיל שהלך". 10 כמו מצוה. וכן פי' ראב"ע והביא הפסוק מישעיה וכן פי' יב"ר, וכן פי' רש"י (ואחריו ר"י קרא), אבל כתב שהן צוואות חדשות של נביאי הבעל, והוא מה שפי' רז"ל (סנהדרין נ"ו ב') ועי' רש"י שם, ועי' עוד פסיקתא דרב כהנא (דף ק' ב') ובהערות שם, ור"א מבלגנצי פי' כרד"ק, ציווי מלכו: ישעיה כ"ח י' וי"ג, ועי' ס' מכלול דף קע"ח ב'. 11 עי' ס' מכלול דף ח' ב' ודף נ"א א' ופירוש רד"ק על עמוס ט' י"ג, ועי' עוד ס' הרקמה דף ק"נ. 17 האוכל הבגדים. כן פי' ר"י קרא: והעץ. וכן פי' רש"י: כלומה. עי' ראב"ע. 18 מזורו. עי' מכלול דף קס"ט א': מכתו. וכן פי' ראב"ע ואפשר הובא ממנו, וכן פי' ר"י קרא, ומנחם (ערך זר) ור' יונה ואבן פרחון אחריו (שו' זור) ורש"י ור"י קמחי (ס' הגלוי דף צ"ב) פי' לשון חולי, ועי' באבן פרחון שו' זור ושו' יאל, ועוד לקוטי קדמוניות דף קע"ב.

תוכחה ביום תושלמת חובין. ובדרש, ר' אבהו בשם ר' יוסי בר' חנינא ביום שנתוכח הקדוש ברוך הוא עמהם בדין. אתה מוצא כשגלו עשרת השבטים לא גלו יהודה ובנימין, והיו עשרת השבטים אומרים מפני שהם בני פלטין שלו לא הגלה אותם. וכי משוא פנים יש בדבר, וחס ושלום שאין משוא פנים, אלא שעדיין לא נתמלאה סאתם, וכיון שחטאו גלו. אז שממו עשרת השבטים מאין מענה בפיהם ואמרו הא אלהא הא תקוף הא קשוט דאפילו לבני ביתיה לא נסיב אפין, לקיים מה שנאמר בשבטי ישראל הודעתי נאמנה, הודעתי שאני נאמן:

10. היו שרי יהודה כמסיגי גבול. בסמ"ך, כמו ארור מסיג גבול רעהו, וכ"ף כמסיגי לאמת הדבר, כמו כ"ף השבעה לי כיום, כי אותו כהיום, והדומים להם. ואמר כי שרי יהודה היו מסיני גבול רעיהם החלושים, שהיתה להם נחלה סמוך לנחלתם, והיו מסינים גבולם ולוקחים מנחלתם, כמו שאמר בנבואת יחזקאל ולא יונו עוד נשיאי את עמי, להונתם מאחזתם. ורש"י ז"ל פירש כאדם המדביק גבול חבירו כן הם מהרו לאחוז בדרכי מלכי ישראל חבריהם לפיכך אשפוך וגו'. ורבינו סעדיה ז"ל פירש כמסיגי גבול המצות היו שרי יהודה, כמו שרי אפרים שהסיגו גבול המצות ועברו על אלות

---

1 ש תשלומת | ש ר' אמ' אבהו | 2 ג ברין ח' | 3 ג עשרת ח' | 4 ג וכי יש | 5 ש נתמלאת | ג כיון | 6 ג עשרת ח' | ג שאין מענה בפי כל עשרת השבטים ואמרו האלהא | ש ואמר | נש הא ח'. ש תקיף | 9 ג שרי יהודה ח' | 10 ג וכ"ף כמסיני . . . רעיהם ח' | ג כמשיני | 12 נג היו | 14 ג וא"א | ג ז"ל ח' | נש פירש כי | 15 ג מהרו לאחוז ח' | ג דרך. ש דרכי | ש מלכי ישראל ח' | 16 ג ורב | ג המצות ח'.

---

1 ת תושלימת. ל תושילמת: ובדרש. פתיחתא דאיכה רבתי סימן ו' והובא בילקוט וברש"י פה, וכן פי' רש"י הפסוק, והובא עוד בסנגון אחר במדרש תהלים מזמור ע"ו וילקוט שם רמז תתי"ג, וקצת נמצא גם כן בבמדבר רבה פרשה י"ג ד' ובר"י קרא פה, והנרסא ברד"ק דומה כמעט מלה במלה לנוסחא ברש"י, ובנוסחאות האחרות יש הרבה שנוים, ואפשר הובא מרש"י: ברש"י נמצא, בשם ר' אסא . . . חנינא אמר . . . שיתווכח עמהם. 2 ברין. בדפוס פארים מו' „לא יהיה להם פתחון פה שהרי בשבטיהם הודעתי שהדין דין אמת", והיא נרסא ותקנה מתוך הדרש ברש"י, ועי' בהקדמה האנגלית שלי. 4 ברש"י ח' וכי. 5 ברש"י נמצא, אין . . . עדיין . . . כיון . . . הודעתי שאני נאמן ח'. 9 כמסיני. עין בשו' נסנ: דברים כ"ז י"ז. 10 עי' יב"ר ולעיל ד' ד': בראשית כ"ה ל"ג. 11 שמואל א' ט' י"ג. 13 יחזקאל מ"ה ח'. 14 יחזקאל מ"ו י"ח: פירש. אחר הפירוש הזה כתב רש"י „וכמשמעו היו נוזלים שדות אך קשה בעיני כי היה לו לכתוב מסיני גבול ולא כמסיני", והנה לעיל ד' ד' פי' כמריבי כמו מריבי כדעת המתרגם, ואפשר קשה לרש"י ארות הדרש באיכה רבה א' אות ג', ועי' עוד ס' מכלול דף מ"ה א'. 15 ברש"י נמצא „בדרכי ישראל חבריהם המלכים לפיכך עליהם . . .", אבל בא „מלכי ישראל חבריהם", ור"י קרא ור"א מבלגנצי פי' כרש"י. 17 עי' לעיל ד' ב'.

חדש בזמן מועט כמו חדש, וכן ואכחד את שלשת הרעים בירח אחד. ולדעת יונתן ר"ל חדש בחדש, כלומר תמיד יאכלם האויב יום ביום וחדש בחדש, וכן תרגם יונתן כען אייתי עליהון עממיא ירח בירח ויבזון ית פירי ארעהון:

8. תקעו שופר. כמו שתוקעים בשופר להזהיר העם ולהאסף אל העיר העם והצאן. ואלה המקומות הם לבנימין, ובית און היה לבני יוסף לאפרים סמוך לבנימין, כי ארץ חלק בנימין היתה בין יהודה ובין בני יוסף: אחריך בנימין. הנה האויב אחריך בנימין כי כבר כבש ארץ אפרים. ויונתן תרגם נביאיא ארימו קלכון כדבשופרא אתנבו דייתון עליהון עממין קטולין על דאמליכו עליהון ית שאול דמגבעתא, אצווחו כדבחצוצרתא אימרו דייתון עליהון מלכין ומשירייתיהון על דלא קבילו לפתגמי שמואל נבייא דמרמתא, בסרו עליהון יבבות עבדי קרבא על דשקרו במימרי ואסתחרו לאחרא מבתר פולחני ולא פלחו קדמי בבית מקדשא דבארע שבט בנימין:

9. אפרים לשמה תהיה. עדת אפרים: ביום תוכחה בשבטי ישראל הודעתי נאמנה. כשהוכחתים במדבר כשהיו כל השבטים כאחד הודעתי אותם נאמנה, כלומר דבר אמת, אם בחקתי תלכו, אם תשמעו, אם לא תשמעו, וכיון שלא שמעו אחריב ארצם ואגלם ממנה כי כן הודעתים באמת. ויונתן תרגם ביום

---

2 ש ומדעת | 3 ג כען ח' | ג איתיתי | ג עממיא ח' | 4 ג ית ח'. ג עם | 6 ש ואלו | 7 ג לבני יוסף ח' | 7 ג ארץ חלק ח' | 8 נש ובני | האויב] ג יוסף | 9 ג קליכון | ש בדבשופרא | ג אתנבון | 10 נש דייתי | ג קטלין | 11 נש אמרו | נש ומשירייתהון | 12 קבילו] ג פליחו | ג נביא | ג דמרמא | ש בשרו | נש יבבית | 13 ש ואשתחרו | ג לאחרא ח' | 16 ש בשבט | ג כשהוכחתים... נאמנה ח' | 18 ש שמעו לי | 19 ש את ארצם.

---

1 זכריה י"א ו'. 3 ת איתי . . . עממין. 5 [חצצרה]. עי' ס' מכלול דף קס"ג ב, והרק' צד ע"ב: עי' רש"י. 6 המקומות. גבעה ורמה: לבניימין. עי' שופטים י"ט, י"ג ועי' עוד יהושע י"ח, כ"ה, שמואל א' י"ד ט"ז: ובית און. רד"ק כוון אל יהושע י"ח י"ב, ור"י קרא פי' בית אל שבהר אפרים. 7 עי' יהושע י"ח י"א. 9 ת נבייא . . . ת כדשופרא. ל כיד בשופרא . . . ת אתנבי . . . עממיא . . . ת עליהון ח' . . . ל דמן נבעתא . . . כיד בחצצרתא . . . ת אמרו . . . במשרייתהון. ל ומשרייתהון . . . ת נבייא ח'. ל נביא דמרמה . . . ת לאחורא . . . בבית ח'. במקדשא די בארעא . . . ת שיבטא. ל שיבט. 15 תוכחה. עי' ס' מכלול רף קס"ח ב'. 17 דבר אמת. עי' ראב"ע, ורש"י ואחריו ר"י קרא פי' כמתרגם: ויקרא כ"ו נ'. 18 אם תשמעו. לא נמצא במקרא, ואפשר צ"ל אשר תשמעו, דברים י"א כ"ז: שם שם כ"ח. 19 אחריב. וכן פי' ר"א מבלגנצי, ורש"י ור"י קרא פי' לשמה לשון שתיקה כמו רז"ל להלן.

עמם. כי אפילו יהודה שהיה לו בחלקו בית המקדש עזב עבודת ה' ית' לעבוד אלהים אחרים וגם הוא יכשל בעונו:

6. בצאנם ובבקרם. שבט יהודה ישובו לעבודת האל ית' בבית המקדש, זהו בצאנם ובבקרם ילכו לבקש את ה'. וזה היה בימי יאשיהו שעבדו עבודה זרה ושבו לעבוד את ה' ועשו פסח, ואמר כי לא נעשה כפסח הזה וגו': ולא ימצאו חלץ מהם. לא מצאוהו כשבקשוהו כי כבר נגזרה גזרה, כמו שכתוב אך לא שב ה' מחרון אפו הגדול אשר חרה ביהודה וגו', ואמר ואת יהודה אסיר מעל פני כאשר הסירתי את ישראל וגו': חלץ. נפרד מהם וסר מעליהם, והוא פועל עומד, והיוצא וחלצה נעלו, חלצו שד:

7. בה' בגדו כי בנים זרים ילדו. כמשמעו, שהתחתנו בגוים ועבדו עבודה זרה שלהם, וזהו בגידה בה' שצוה אותם לא תתחתן בם וגו', כי יסיר את בנך מאחרי. ותרגם יונתן במימרא דה' שקרו ארי בנין מבנת עממיא קיימו להון. ויש לפרש כי בנים זרים ילדו שהלכו בחקות הגוים, וכן אמר ובילדי נכרים ישפיקו, ותרגם יונתן ובנימוסי עממיא אזלין: עתה יאכלם חדש את חלקיהם. עתה בקרוב יבא חדש שיאכל האויב אותם ואת חלקיהם, ר"ל שדותיהם וכרמיהם, כמו ואכלה את החלק שהוא כמו חלקת השרה. והחדש הוא חדש תמוז שהובקעה העיר וחדש אב שחרבה, או פירוש

---

1 ש לו ח' | 3 ג ובקרים ילכו. ש ובבקרם ילכו | 5 נש שבערו | לעבוד את ה'] ג אל ה' לעבוד | 6 ג וגו' ח' | 8 ג חרה ח' | 9 ג וגו' ח' | 12 נש ועוברים | 13 ש וגו' ח' | נש במימר | 17 ג שיאכלם | 19 נש והחדש הזה הוא | ג ובחדש אב תרבה.

---

1 וכן פי' ר"א מבלגנצי. 3 שבט יהודה. כן פי' ראב"ע. 4 עי' להלן י' א'. 5 מלכים ב' כ"נ כ"ב. 7 שם שם כ"ו, ובכתוב חרה אפו ביהודה. 8 שם שם כ"ו, ובכתוב גם את יהודה. 10 וסר מעליהם. וכן פי' מנחם (ערך חלץ) ר' יונה ואבן פרחון (שו' חלץ) רש"י ר"י קרא ור"א מבלגנצי, וכן דעת המתרגם: פועל עומד. וכן כתב ר' יונה (שם), אבל ראב"ע פי' חלץ כבודו: והיוצא. עי' ר' יונה שם: דברים כ"ה ט': איכה ד' נ'. 11 כמשמעו. וכן פי' רש"י ואפשר הובא ממנו, ועי' יבמות י"ז א'. 12 דברים ז' נ' ושם ולא. 15 ישעיה ב' ו'. 17 אוהם ואת חלקיהם. וכן פי' מנחם (ערך חלק) ר' יונה (שו' חדש) יב"ר וראב"ע: שדותיהם. וכן פי' מנחם שם, ור' יונה (שו' חדש) כתב „הם וחלקיהם ר"ל כל ארצם כמו שנאמר ואכלה את החלק (עמוס ז' ד)", אבל בשו' חלק פי' „החלק" שדה, וכמו זה פי' רש"י בעמוס שם „חלקת השדה", ואחריו ראב"ע ורד"ק. 18 עמוס ז' ד': רות ד' נ'. 19 והחדש. רש"י ור"י קרא פי' חדש אב, וכן פי' ר' ישועה שהובא בראב"ע, וראב"ע עצמו פי' חדש רע, וכמו זה פי' רד"ק בשרשיו (שו' חדש) וכתב „החדש שננזר עליהם והוא חדש אב", ורד"ק וראב"ע הלכו אחרי ר' יונה (שו' חדש) כן נ"ל, אלא שרד"ק הוסיף לפירוש ר' יונה איזה חדש, וכמו פירושו פה פי' יב"ר שכתב „ד"א חדש הוא מן ט' בתמוז עד י' באב": ירמיה ל"ט, ב: שם נ"ב י"ב.

במלכיהם, כיון שמלך הושע בן אלה ביטל פרדסיאות שהושיב ירבעם, שנאמר רק לא כמלכי ישראל אשר היו לפניו. ואף על פי כן לא עלו לירושלם, לפיכך נתחתם גזר דין עליהם לגלות, הדא הוא דכתיב אני ידעתי אפרים, כי עתה הזנית אפרים, עתה נראה שאתה הזנית שאין לך לתלות במלכך:

4. לא יתנו מעלליהם. כמו ולא נתן סיחון, לא יתנני השב רוחי, והדומים להם, ענין עזיבה והנחה. אמר לא יניחו אותם מעלליהם הרעים לשוב אל אלהיהם, כלומר כל כך הרבו לפשוע עד שלא נשאר להם דרך לתשובה עד שיקבלו ענשם. או פירוש, כל כך הם דבקים במעשיהם הרעים, עד שאפילו יהרהרו פעם אחת תשובה בלבם מתחרטים מיד: כי רוח זנונים בקרבם. המתעה אותם: ואת ה' לא ידעו. לא דרשוהו אפילו פעם אחת, אלא תמיד הם דבקים במעשיהם הרעים, ויונתן תרגם ואולפן מן קדם ה' לא תבעו:

5. וענה גאון ישראל בפניו. כמו הוי עטרת גאות שכרי אפרים, אמר כי גאונו יעיד בפניו כשיקבל ענשו. ויונתן תרגם וימאך יקר ישראל ואינון חזן, תרגם וענה לשון הכנעה כמו לענת מפני, ופירש גאון ישראל גדולתם ויקרם וכבודם, ומה שאמר ואינון חזן, כלומר בעודם בארצם טרם גלותם יראו בהכנעתם ושפלותם תחת הכבוד שהיה להם מתחלה: וישראל ואפרים. אמר אפרים בעבור ירבעם בן נבט המתעה אותם ובעבור שבטו, שהוא שבט אפרים, וישראל אמר בעבור שאר ישראל שהלכו אחריו, כולם יכשלו בעון העגלים: כשל גם יהודה

---

1 ג כיון ששמע שמלך | ג פרדיסאות | 2 ג רק ח'. ש אך | 3 ג נחתם | 6 נש מעלליהם ח' | 8 ג כל כך ח' | 10 נש בלבם הם | 11 כי] ש כן | 12 נג אפילו ח' | 14 ש כמו שאמר | 15 נש עונשו עליו | ש וימאך | 16 ג יקר. ש מקר | ג ותרגם | נש מלשון | ש כמו ח' | 19 ג בעבור ישראל שהלכו אחר אפרים בעבור ירבעם | 21 ג שארית | ג באותו עון | ג וכשל.

---

2 מלכים ב' י"ז ב'. 6 במדבר כ"א כ"ג: איוב ט' י"ח. 7 ענין עזיבה. וכן פי' ר"י קמחי (ס' הגלוי דף ק"ט) רש"י וראב"ע, ועי' ר"י קרא, והפסוק הראשון הובא ברש"י וברי' קמחי והשני בראב"ע. 7—8 כן דעת המתרגם וכן פי' יעקב בן ראובן. 10 עי' ר"י קרא. 14 ישעיה כ"ח א'. 15 יעיה. וכן פי' דונש (תשובותיו דף ע"ט), והובא ברש"י פה, וכן פי' ר' תם (שם) ר' יהודה (דף פ"ט) אבן פרחון (שו' ענה) יב"ר ור"א מבלגנצי, ומנחם (ערך ען) פי' לשון הכנעה וכן פי' רש"י אחריו, וכן פי' ראב"ע ור"י קמחי (ס' הגלוי דף מ"ח), ועי' ס' תשובות תלמידי מנחם דף ע"ג, ושם כתבו כי כן דעת רב סעדיה גאון, ועי' בחלק ב' שם דף כ"ו ובשפת יתר דף י"ב, ורז"ל (ירושלמי קידושין, פרק א', הלכה ז', מכילתא, ריש מסכתא דעמלק) פי' וענה . . . ועינה, ועי' עוד להלן ז' ה' ולעיל ב' י"ז. 16 תל וימאך, וברש"י וימאך יקרא דישראל: שמות י' נ'. 18 הובא מאביו (ס' הגלוי דף מ"ח).

מעלות ירושלם, מה עשה ירבעם הושיב שתי פרדסיאות, אחת על תבור ואחת על המצפה, וזהו שאמר הושע כי פח היית למצפה:

2. ושחטה שטים העמיקו. מקור, כי השי"ן פתוחה והוא בשקל לאהבה. אמר השטים שהם עובדי עבודה זרה, שהם שוטים מדרכי האל ית' ומעבודתו כמו האשה שהיא סוטה תחת אישה, העמיקו סרה לשחוט ולזבוח לעבודה זרה: ואני מוסר לכלם. אמר הנביא לא תאמרו שלא ייסר אותם אדם ולא יוכיחם לפיכך הם חוטאים, כי אני איש מוסר לכלם, יום ויום אני מייסר אותם ולא ישמעו לי: ואני מוסר. חסר איש, כמו ואני תפלה, שפירושו ואני איש תפלה. ויונתן תרגם ודבחין לטעוון מסגן ואנא מיתי ייסורין על כולהון:

3. אני ידעתי אפרים. אמר זה על ירבעם בן נבט שהיה משבט אפרים, שעשה העגלים והפריד ישראל מעבודת בית המקדש. אמר אני ידעתי את לבבו, כמו שאמר ויאמר ירבעם בלבו עתה תשוב וגו': וישראל לא נכחד ממני. מה שנועץ עם שרי ישראל לא נכחד ממני כי ידעתי, כמו שאמר ויועץ המלך ויעש שני עגלי זהב: כי עתה הזנית אפרים. אתה ירבעם הזנית עם העגלים ואחר כך נטמא ישראל בעבודה זרה. ויהיה הזנית פעל עומד כמו שכתבנו, או יהיה פעל יוצא, ר"ל אתה הזנית ישראל אחר הבעלים. ובדרש כי עתה הזנית אפרים, עד הושע בן אלה היו תולין הקלקלה

---

1 ג פרדיסאות | 4 ש ששטים. ג שטים | 5 ש אשה | 8 נש ויום | 9 נש ות"י | 10 נש סניאן | ג ואני | ג איסורין | 11 ג ואני | 12 ש האל בבית | 14 ג מה . . . ממני ח' | 15 ג כי ידעתי ח' | 16 ג עתה | ג ירבעם הזנית ח' | 18 ג שכתוב | ג שהזנית.

---

1 פרדסיאות. אבל הנכון כמו שהוא ברש"י פרסדיאות וברי"י קרא פרוסדיאות. 3 ושחטה. עי' ס' מכלול י"ד ב' ודף נ"ג ב: העמיקו. עי' הרק' צד צ"ח וס' מכלול דף ס"ג ב': מקור. וכן פי' ראב"ע ויב"ר. 4 עובדי ע"ז. וכן פי' ראב"ע. 5 כמו האשה. וכן חברו אותו מנחם (ערך שט) ר' יונה ואבן פרחון (שו' שטה) עם כי תשטה אשה (במדבר ה' י"ב), ועי' ר"א מבלנצי, ובשו' שטה כתב רד"ק "והתאר שטים בפלס כלים, נכים, פירוש השטים העמיקו הפח לשחוט הנקיים וללכדם", ועי' עוד ר' יונה שו' נכה, ועי' עוד בשו' סור ובשו' עמק. 6 לשחוט ולזבוח. וכן דעת המתרגם וכן פי' מנחם (ערך שחט) יב"ר וראב"ע, ורש"י פי' לשון נמשך ונטוה כדעת רו"ל בסנהדרין ק"ב א', ור"י קרא פי' לשון פרוסה. 9 חסר. עי' להלן פסוק י"א וס' מכלול דף נ"א א' למעלה ולמטה: תהלים ק"ט ד'. 10 ת ודבחן . . . תל לכולהון, וכן ברי"י קרא, אבל בא על כולהון. 12 עי' מלכים א' פרק י"ב. 14 שם שם כ"ו. 15 שם שם כ"ח. 18 שכתבנו. עי' לעיל ד' י': פעל יוצא. וכן פי' ראב"ע. 19 ובדרש. סדר עולם דף מ"ט ב', ועי' שם ובפתיחתא דאיכה רבתי ל"ג, ניטין פ"ח א', תענית ל' ב', ב"ב קכ"א ב', ירושלמי תענית פרק ד' הלכה ז, סדר אליהו זוטא פרק ט', ועוד רש"י ורד"ק למלכים ב' י"ז ב' וילקוט שם רמז רל"ד ורמז רל"ו, ויש הרבה שנויים בכל המקורים, והמאמר הובא ברש"י וברי"י קרא וכן פי'.

בא להם מהם טוב כי אם רע, והנה הוא כמו הרוח הצרור בכנפים. ואמר צרר לשון זכר ואמר בכנפיה לשון נקבה ואמר לשון רבים ויבשו מזבחתם, כן דרך הכתוב לדבר על עם לשון זכר ולשון נקבה, כי העם נקרא בלשון זכר עם ובלשון נקבה עדה או קהלה, וכן בלשון יחיד ובלשון רבים, לשון יחיד דרך כלל ולשון רבים דרך פרט: זבחתם. היחידה זבחה בשקל שמלה, זבחתם כמו שמלתם. ואדוני אבי ז״ל פירש צרר רוח, הרוח צרר אותה, ר״ל עדת אפרים, צרר אותה בכנפיה להוליכה בגולה, ואז יבשו מזבחתם, ויהיה רוח זכר ונקבה:

ה

1. שמעו. עתה שב להוכיח יהודה ואותם שהיו ראוים להוכיחם, והם כהני בית המקדש שהיה בחלקו של יהודה, ובית המלך גם כן היה להם להוכיח ולעשות משפט. וקרא שבט יהודה בית ישראל כי הם עיקר בית ישראל, ויש מפרשים בית ישראל הסנהדרין שהם שופטים את ישראל: כי פח הייתם למצפה ורשת פרושה על תבור. לכם היה לעשות משפט ואתם הייתם פח ומכשול לעם כי הם רואים אתכם עושים מעשים רעים ולומדים מכם. והנה אתם להם בהפך מה שהיה ראוי להיות, אתם להם כמו הפח והרשת שלוכדים בהם החיות והעופות, וכן הם נלכדים במעשיכם הרעים כשעושים ככם. וזכר מצפה ותבור שהם הרים גבוהים בארץ ישראל והציידים פורשים עליהם מצודותיהם. ויונתן תרגם מצפה מן צופה נתתיך, שתרגם ארי תקלא הויתון במלפיכון וכמצודא דפריסא על טור רם. ובדרש רב לכם

1 ג בא ח׳ | 3 ג הכתוב . . . יחיד דרך ח׳ | ג אל | נקבה] ג רבים ויבושו | 4 ג עם ח׳ | ג יחיד ולשון | 5 ג רבים פרט | 6 כמו] נש בשקל | 8 נג הרוח | 10 נש שהיו | 11 ש להוכיח את ישראל | ג יהודה ח׳ | ג בית ח׳ | 12 נש שופטי | 14 ג הם ח׳ | 15 אתכם] ש שאתם | ג להם ח׳ | 16 ג ראוי להם | נש ואתם | 17 נש כן נש שעושים | ש בכם | ג תבור ומצפה | 20 ג למלכיכון | ג וכמצדא | ג דפרישא. ש דפריס.

4 עי׳ ס׳ מכלול ח׳ ב׳. 6 עי׳ מכלול דף קמ״ז ב׳. 7 כמו זה פי׳ רש״י, והארבנאל כתב כי פירושי רש״י ור״י קמחי שום, ואינו כן. 8 זכר ונקבה. וכן פי׳ ר׳ יונה (הרק׳ צר קמ״ג) ואחיו לאיוב א׳ י״ט. 12 וי״ט. ראב״ע. 14 כן דעת המתרגם ועי׳ ראב״ע. 17 מצפה. עי׳ מלכים א׳ ט״ו כ״ב. 18 ותבור. עי׳ שופטים ד׳ ו׳. 19 יחזקאל ג׳ י״ז. 20 תל למלפיכון . . וכמצדא: ובדרש, הארבנאל הביא המאמר הזה מן מדרש תנחומא אבל לפנינו גם בהוצאת באבער לא מצאתיו, והובא ברש״י בר״י קרא ובראב״ע, וכן פי׳ רש״י ור״י קרא, ועי׳ תענית כ״ח א׳, מועד קטן כ״ח ב׳, וילקוט מלכים רמז ר״ב, והמאמר הובא גם כן ברד״ק למלכים א׳ י״ב כ״ט, ושם נמצא פרדסיאות או קסתראות, ועוד ברש״י וברד״ק שם י״ד י״ג, ועי׳ הערתי להלן פסוק ג׳: מלכים א׳ י״ב כ״ח.

והבעל והאשרה. כל כך נתחבר בהם עד שאין לו תקנה ולא ישמע לדברי תוכחה: הנח לו. אמר כנגד הנביא הנח לו מלהוכיחו כי לא יועיל, וזהו על דרך העברה כאדם שקוצף על חברו שלא ישמע לו בהוכיחו אותו, אומר לו כיון שאין אתה שומע לי אניח אותך מלהוכיחך לעולם, אף על פי כן חוזר ומוכיחו אחר שעה:

18. סר סבאם. תרגום ויבאש וסרי. כל כך היו שותים ומשתכרים עד שבאש סבאם בפיהם, והוא היין או השכר, כמו סבאך מהול במים: הזנה הזנו. ורוב שתיית היין והשכר מביא אותם לידי זנות. וכן ישעיה הוכיח אפרים ברוב שתיית היין, כמו שאמר הוי עטרת גאות שכורי אפרים, וכל הענין כמו שכתוב שם. ויונתן תרגם סר כמו שר בשי"ן, שלטוניהון אסגיאו שירואן מן אוניס: אהבו הבו קלון מנניה. מגניה הם שריה, כי השרים לעם כמו מגינים. אמר שהשרים אוהבים לאמר הבו, אומרים לעושקים תנו לנו שוחד ונעביר מעליכם המשפט, וזה קלון להם, וכנוי ה"א מגניה לעדת אפרים. ויונתן תרגם רחימו דייתי להון קלנא רברבניהון:

19. צרר רוח אותה בכנפיה. כמו האדם שיצרור הרוח בכנפיו כשיתיר בגדיו לא ימצא כלום, כן אפרים החזיק בעבודת העגלים וקוה שיבוא לו ממנה תועלת ולא מצא מאומה אלא נזק וחסרון. לפיכך יהיה להם בושת מזבחותם שזבחו לעגלים כי לחנם עשו אותם הזבחים, כי לא

---

1 ג והבעל ח' | ג לדברי ח' | 2 ג יועיל לו זה | 5 ג כן אחר שעה מוכיחו | 6 וסרי] ש וסר | נש הם | 8 ג שתות | 9 ג לידי ח'. לונות | ג ישעיה הנביא | נש שתות | ש יין | 11 ג אסני וסיראון. ג אשריואון | 12 ג מניניה ח' | ג שריה כמו שכתוב שם | 13 ש לעושקים ח' | 14 ג והכנוי הוא מניניה כנוי הוא | 16 ג הרוח ח' | 17 נש כנפיו.

---

1 כן פי' רש"י והובא ממנו. 2 הנח לו. עי' ס' מכלול דף ע"ב ב' והובא מס' הרק' צד קמ"א: וכן פי' רש"י ויב"ר. 6 סבאם. עי' מכלול דף ק"פ א': ויבאש, שמות ט"ז כ'. 7 שבאש. הובא מאביו (ס' הגלוי דף קכ"ו), והוא השיב שם על מנחם שחברו (ערך סר) עם סרו מהר (שמות ל"ב ה'), ורש"י פי' לשון זר וראב"ע פי' ענין חסרון, וכן פי' יב"ר, ועי' ר"י קרא בפסוק ט"ז: היין. וכן פי' רש"י: ישעיה א' כ"ב. 8 הזנה. עי' ס' מכלול דף קמ"ז א', הרק' צד צ"א, עם סופר דף ט"ו ולעיל פסוק י': וכן פי' ר"י קרא. 9 שם כ"ח א'. 11 תל שירוון. 12 שריה. וכן פי' רש"י ועי' ר"י קרא יב"ר וראב"ע, וכן דעת המתרגם. 13 תנו. וכן פי' מנחם (ערך הב) לשון מתנה, וכן יב"ר, ורש"י ור"י קרא פי' לשון הזמנה, ור' יונה הביא אותו בשו' אהב ופי' הבו = אהבו, וכן אבן פרחון (שו' אהב ודף ה' ב'), ועי' עוד הרק' דף קנ"ז ובראב"ע, אבל רד"ק כתב (שו' אהב) כי שרשו יהב ושם פירשו, ועי' ס' מכלול דף צ"א ב'. 15 ת דתיתי . . . תל רברביהון. 16 צרר רוח. עי' ס' מכלול דף ע"ב א' והובא מס' הרק' צד קמ"א, ועי' עוד שם צד קמ"ג. 17 וכן פי' ר' מנחם בר חלבו והובא בר"י קרא וכן פי' יב"ר וראב"ע, ורד"ק הביא פירושו מר"י קרא, כן נ"ל.

שם מקום סמוך לבית אל ולעי, אלא שלא אמר זה אלא על בית אל שהיה שם העגל, וכן תרגם יונתן ולא תסקון לבית אל: ואל תשבעו חי ה׳. כי אתם עובדים עבודה זרה ונשבעים בשם ה׳, זהו דרך הכעסה ובזיון. ויש מפרשים ואל תשבעו בשמי לשקר, כמו שאמר בתורה ולא תשבעו בשמי לשקר, וכן תרגם יונתן ולא תשתבעון בשמיה לשקרא קים הוא ה׳, וכן אמר ואם חי ה׳ יאמרו לכן לשקר ישבעו:

16. כי כפרה סררה. כמו הפרה הרעה שמעקלת ומעוותת עצמה מתחת העול ולא יוכל אדם לחרוש בה, כן סדר ישראל מתחת אלהיהם, שקבלו עליהם עול התורה והמצות אשר צום, ועותו עצמם מתחת העול ופרקו מעליהם עול המצות: עתה ירעם ה׳ ככבש במרחב. לולי שסרר היה רועה אותם ה׳ בהשפע כמו הכבשים במרחב, ר״ל בכר נרחב שרועים כרצונם, וכן אמר ירעה מקנך ביום ההוא כר נרחב, וכבש שם כלל על כבשים רבים, כמו ויהי לי שור וחמור, וכן פירש אדוני אבי ז״ל. ויש מפרשים עתה ירעם בארצם ככבש יחידי במרחב, שהוא צועק והולך אילך ואילך ואינו שוקט ואינו רועה. ויונתן תרגם ארי כתורתא דאיתפטמא ובעטא כן מריד בסני טובא ישראל, כען ידברינון ה׳ כאימר בבקעה. וענין סררה וסרר ענין העוות והשתנות מהמנהג, וכן בן סורר ומורה, והדומים לו:

17. חבור עצבים. חבור ודבוק הוא עם עצבים, העגלים

---

1 נש שם ח׳ | ג אמר כל | 3 נש עובדי | 4 ג לשקרא | ג כמו שאמר ... לשקר ח׳ | 6 ג קים ה׳ הוא | ג אכן | 7 ג סוררת | 10 ג לולי שהיה | 11 ג בהשפיע | ש ככר | 12 ש ברצונם | 15 ג והולך באילך | 16 ג כתורא | גג דאתפטם ובעט | ש מריד ישראל בסני | 17 ג ענין | 19 ג אפרים חבור עצבים | נש דבוק | ג עם ח׳ | ש עצבים עצבים.

---

1 עי׳ יהושע ז׳ ב׳. 2 ל לא תיסקון. 4 וי״מ. כן פי׳ רש״י ור״י קרא והביאו הפסוק מירמיה, ועי׳ שם ובראב״ע. 5 ויקרא י״ט י״ב: ת תשבעון ... תל בשמיה ח׳ ... לשקר ... קיים. 6 ירמיה ה׳ ב׳. 7 סררה. עי׳ ס׳ מכלול דף ק״ו א׳. 8 וכן פי׳ ראב״ע, ורש״י ור״י קרא פי׳ כמתרגם: כן פי׳ יב״ר. 11 וכן פי׳ ראב״ע. 12 ישעיה ל׳ כ״ג. 13 עי׳ ס׳ מכלול דף ז׳ א׳: בראשית ל״ב ו׳. 14 וי״מ. עי׳ ראב״ע. 16 תל כתורא דאיתפטים ובעים, וכן ברש״י, ובא כתורא דאתפטם מבעט ... ל מרידו בי מסני טובא בית ישראל ... ת כאימר בחיר. 18 וכן. וכן חבר אותו ר׳ יהודה (הוצאת נוט דף קי״ד) בשו׳ סרר, וכן ר׳ יונה ואבן פרחון (שו׳ סרר), ולדעת רד״ק (שו׳ סור ושו׳ סרר) סררה משו׳ סור, ועי׳ ראב״ע, ומנחם (ערך סר) פי׳ ענין מרדות. 18 דברים כ״א י״ח. 19 חבור ודבוק. וכן פי׳ ר׳ יונה (שו׳ חבר) ויב״ר, וכן דעת המתרגם רש״י ר״י קרא וראב״ע: חבור. עי׳ ס׳ מכלול דף י״ג א׳: העגלים וגו׳. וכן דעת המתרגם, וכמו זה פי׳ מנחם (ערך עצב) אלילים, וכן פי׳ רש״י ור״י קרא עבודה זרה, וראב״ע פי׳ לשון עצב ועצבון, ועי׳ ר׳ יונה שו׳ עצב, והנה ר׳ יונה אבן פרחון ורד״ק לא הביאו המלה הזאת בשרשיהם.

מן הדגוש, ויש לפרש גם כן יפרידו הנשים מבעליהן לזנות עמהן. ואדוני אבי ז"ל כתבו מענין פרד, ר"ל כי הם שטופים בזמה כמו הפרד, כי אין בבהמות שטוף בזנות כמוהו. ויש מפרשים עוד יעשו עם הזונות מעשה פרד שאינו מוליד, כן הם ישכבו עם הנשים בדרך שלא יולידו כער ואונן. ויונתן תרגם ארי אינון עם זנייתא מסתייען, ותרגם יזבחו אכלין ושתן, כלומר זובחים זבח לאכול ולשתות עמהן: ועם לא יבין ילבט. יכשל, כמו ואויל שפתים ילבט. ויש מפרשים ישתבש בדעתו כאדם שלא ידע מה לעשות, וכן הוא בלשון ערבי, וכן פירשו אדוני אבי ז"ל. ויונתן תרגם ועם דרא דלא אסתכל באוריתא הלא יתרטש:

15. אם זנה אתה ישראל אל יאשם יהודה. אם אתה ישראל זנה אחר העגלים יהודה שיש לו בית המקדש אל יאשם, מה לו ללכת אחר עבודה זרה: ואל תבאו הגלגל. לפי שבגלגל היה המשכן בתחלה בהכנסה לארץ, לפיכך כשהחלו לעבוד עבודה זרה בנו שם במות לעבודה זרה, ושבט יהודה מה לו לבא הגלגל ולהניח בית המקדש שבעירם: ואל תעלו בית און. הוא בית אל שהיה שם אחד מן העגלים, ולנרעון לכנות שמו קורא אותו בית און, כי יעקב אבינו קרא למקום בית אל מפני המראה שראה בו ונגלה לו האל שם, ואחר שנתן שם ירבעם העגל כנו הנביאים שמו וקראו אותו בית און, כי העגל שוא ואין היה. ומה שאמר אל תעלו, לפי שבית אל היה במקום גבוה, וכן אומר עלים אל הר האלהים בית אל. וגם בית און היה

2 בזמה] ג בזנות | 4 ש כך. ג רק | 5 ג אכלן | 8 ג לעשות כאדם המשתבש שלא ידע מה | ש לעשות ומשתבש | 8 נש פירש | 9 ג דלא אסתכל ח' | ג יסתכל | ג אתרטש | 12 ג אל | 13 ג תחלה | ג בהכנס | ב כשהלכו | 14 ג להם | ג ויניחו | 15 ג בעירם | 16 ג ולנדעון | ש שמו לנגאי | 17 נש ונגלה שם האל | 18 נש את העגל | ג כי הבעל | 19 ב ואון | נש אל ח' | 20 נש וכן הוא | ג עליס ויורדים אל בית אל.

2 עי' ס' הגלוי דף קמ"ב, וכן פי' רש"י בסוטה מ"ז א' דבור המתחיל לא אפקוה. 4 עי' בראשית ל"ח ט'. 5 ת מסתיעין, וכן ברש"י, ועי' שם: ת אכלן. 6 עי' ראב"ע: ועם. עי' ס' מכלול דף קפ"ג ב': יכשל. וכן פי' אחיו ר' משה במשלי י' ח', והנה מקור שני חפירושים האלה הוא ס' השרשים של ר' יונה (שו' לבט), אבל הפירוש השני, בשם וי"ם, הובא מראב"ע פה, ועי' רד"ק בשרשיו שו' לבט, ושם הביא שני פירושים אחרים מפירושו של אביו למשלי (י' ח'), והם פירושי ר' יונה אלא ר"י קמחי החליף ושנה את דבריו, ומנחם (ערך לבט) פי' ענין יתחייב, ורש"י פי' לשון טורח וליאות, וממנו פי' ר"י קרא לשון מלקות, ועי' רש"י במשלי שם. 7 משלי י' ח'. 9 ת אתרטש. ל איתרטש. 11 עי' רש"י ר"י קרא יב"ר וראב"ע. 13 עי' יהושע ד' י"ט. 14 עי' להלן ט' ט"ו, י"ב י"ב: עי' רש"י ר"י קרא וראב"ע. 15 בית אל. וכן פי' סעדיה גאון בס' הגלוי (זכרון לראשונים, ה', דף קס"ו—קס"ח), וכן פי' רש"י וראב"ע, וכן רז"ל ועוד, עי' הערתי להלן י' ה'. 17 עי' בראשית כ"ח י"ט. 18 עי' מלכים א' י"ב כ"ט, עי' ראב"ע. 20 שמואל א' י' נ', ושם הר ח'.

להם אזבח, ואינו יוצא לשלישי כמו שפירש החכם ר׳ אברהם אבן עזרא, אבל הדגוש מורה במקומות האלה ודומיהם על רוב הפעולה כמו שכתבנו בספר מכלול בחלק הדקדוק ממנו. ומה שאמר על ראשי ההרים והגבעות, כי כן דרך עובדי עבודה זרה, כמו שכתוב בתורה על ההרים הרמים ועל הגבעות ותחת כל עץ רענן, וראש ההר הוא מקום הגבוה שבו: תחת אלון. תרגום בלוט, וכן יקרא בערבי, והוא האילן שנושא הפרי שקורין לו בלעז גלאנ״ץ וענפיו מרובין, לפיכך בוחרין בו לעבוד עבודה זרה תחתיו, כמו שאמר כי טוב צלה, וכן לבנה ואלה. ולבנה עץ שגזרתו לבן, ואלה שקורין בלעז אולמ״ר. ותרגם יונתן כי טוב צלה ארי מכנפי טולה, וכן אלה עבתה בוטמא מעפיא: על כן תזניגה בנותיכם. לפי שאנשי הבית יוצאים חוץ לעיר אל ההרים ותחת כל עץ רענן לעבוד שם עבודה זרה, לפיכך יש להן מקום לבנות ולכלות לזנות ולנאף. ויונתן תרגם על כן מזנין בנתכון דהואה לכון מבנת עממיא, וכלתכון דנסיבתון לבניכון מן עממיא נייפן:

14. לא אפקוד על בנותיכם. אין לחשוב להן הזנות לעון כי הם לומדות מבעלי הבית: כי הם עם הזונות יפרדו. הם יפרידו עצמם מנשיהם וזונים עם הזונות ועם הקדשות, כשהולכין לזבוח מדברים עם הזונות ועם הקדשות ללכת שם לזבוח וישכבו עמהן שם. יפרדו,

---

1 ג אזבח ח׳ | 2 ג הוא מורה | ג באלה | ג ורוב | 4 ב כי כן ח׳ | ג שאמר | 5 וראשי | נש המקום | 6 נש אילן | 7 ג גלאץ | 8 ג וכן לבנה ח׳ | 9 ג אולמו | 10 ג כי מכנפיה | ג מעפצא | 11 נש ההרים הרמים | 12 ש להם | 13 ג ות״י | ג בנתיכון | 14 ג מבנות | ג וכלתיכון | ג די נסיבתון | ג לבניכון ח׳ | ג גיפן. ג נאפן | 15 נש על בנותיכם ח׳ | 16 ג מבעל | נש כי הם | 17 נש לזבוח וזבחיהם | ג מדברים ח׳ | 18 ג וישכבו . . . שם ח׳ | ש עמהם.

---

1 שם כ״ח כ״ג. 3 מכלול. עי׳ דף כ׳ ב׳. 4 דברים י״ב ב׳. 6 וכן יקרא בערבי. הובא מר׳ יונה (שו׳ אלן) ועי׳ שם ובשו׳ אלה. 7 בלעז גלאנ״ץ. הובא מרש״י, ועי׳ רד״ק בשרשיו שו׳ אלן ושו׳ לוט, ועוד פירושו לבראשית ל״ה ח׳: וענפיו מרובין. כן דעת המתרגם. 9 ולבנה. עי׳ ס׳ מכלול דף קנ״ט ב׳: שנזרתו לבן. וכן פי׳ רש״י, ועי׳ ס׳ הרקמה דף ס״ג ובשרשי רד״ק שו׳ לבן: בלעז אולמ״ר. הובא מרש״י ושם אולמ״א, ועי׳ ס׳ השרשים שו׳ אלה, ורד״ק לא הלך אחר ר׳ יונה (שו׳ אלן) שפי׳ אלה ואלון דבר אחד: ותרגם. עי׳ ר״י קרא. 10 ת מעפי. ל מעפאי . . . תל טוליה: יחוקאל ו׳ י״ג. 12 וכן פי׳ ר״י קרא וראב״ע, וראב״ע לקח פירושו מר״י קרא ורד״ק משניהם. 13 תרגם. וכן פי׳ רש״י: תל מזנין . . . ל מן בנת . . . מעמטיא נייפן. 15 עי׳ רש״י ור״י קרא. 16 צ״ל הן. 18 יפרדו. עי׳ ס׳ השרשים שו׳ פרד, ושם לא חביא הפירוש הראשון, והוא דומה לפירוש ר׳ יונה ואבן פרחון (שו׳ פרד) מתיחדים ונפרשים, ועי׳ ראב״ע, ומנחם (ערך פרד) חברו אצל עבשו פרדות (יואל א׳ י״ז), שהם חביות יין, כן הביא רש״י בשמו, וכן פי׳ ר״י קרא, ובמנחם נמצא ענין שתיות ונסכים הם, וכמו זה דעת המתרגם.

לא יפרצו ולא ירבו, כי לא יהיה להם מהן בנים, ואם יהיו, ימותו מן הבטן, זהו שאמר הזנו ולא יפרצו: הזנו. פעל עומד, כמו הזנה הזנו, הזנית אפרים: כי את ה' עזבו לשמור. דרכיו, כי אינם חפצים בו ובדרכיו, שמור דרכיו עזבו. ורבינו סעדיה ז"ל הדביקו עם הפסוק הבא אחריו, עזבו את ה' לשמור זנות ויין ותירוש שיקח לבם:

11. זנות ויין ותירוש יקח לב. הזנות שהם מתעסקים בו והתמדת השתיה שהם עושים יקח לבם, שאין להם לב להבין איזה דרך הטובה וילכו בה. וזכר תירוש אחר שאמר יין, כי התירוש הוא היין החדש והוא לוקח הלב ומשכר מהרה:

12. עמי בעצו ישאל ומקלו יגיד לו. הם כמו העור שיורה לו מקלו הדרך שהוא הולך בה, ומקלו הם נביאי השקר, כן פירשו אדוני אבי ז"ל. ויש מפרשים עצו ומקלו עבודה זרה שהיא מעץ, וכן תרגם יונתן עמי דבצלם אעיא שאיל ומדמי חוטריה מתוי ליה: התעה. אותו, והוא רוח נביאי השקר שהוא רוח זנונים: מתחת אלהיהם. כמו הזונה המזנה תחת בעלה:

13. על ראשי ההרים יזבחו. מן הדגוש, כמו זבח אמון,

---

1 ג יפרצו והזנו פועל עומד כמו לא ירבו | 2 נש שאמרנו | ג והזנו | הזנה] ג זנו. ג זנה | 3 נש וכן הזנית | נש כי ח' | ג את ה' עזבו ח' | 4 ג שמור . . . עזבו ח' | 5 ב זנות . . . לבם ח' | 5—7 ג זנות יין ותירוש יקח לב יין ותירוש יקח לבם כי היין ותירוש יקח לב הזנות. | 8 ג שהם עושים ח' | נש הדרך | 9 נש הטוב | ג בו | נש הוא | 10 ג לב האדם | 12 נש פירש | 13 ג בעצו | ש העבודה זרה | ג שהם | 14 ג עמי ח' | 11 ג שיורהו | ג די בצלם | ג ומדמה וחוטריה | ש דחוטריא | 15 ג שהם.

---

1 ולא ירבו. וכן פי' מנחם ר' יונה ואבן פרחון (שו' פרץ), וכן פי ר"י קרא וראב"ע, ועי' רד"ק שו' פרץ: ימותו מן הבטן. עי' רש"י. 2 פעל עומד. נגד ראב"ע שפי' פעל יוצא: להלן ד' י"ח. 3 להלן ה' נ': דרכיו. הובא מראב"ע, ור' יונה (ס' הרקמה דף ט"ו) כתב, כלומר משמר. 4 הדביקו. זה אחד מעשרה פסוקים שכתב סעדיה גאון שהיו ראוים להיות דבוקים, עי' דונש (תשובת דונש קע"ז) שהשיב עליו בפסוק אחר, וראב"ע שהשיב עליו בכל עשרה (ס' צחות, דפי ל"ג ב' וע"ג ב'.; מאונים, דף ד' ב'; שפת יתר, דף ל"ג א'). 7. זנות. עי' הרק' צד קל"א וס' מכלול דף קע"ה א': יקח לב. עי' הרק' צד קמ"א ומכלול דף ע"ב א'. 8 עי' רש"י וראב"ע, ואפשר הובא מראב"ע. 11 בעצו. עי' מכלול דף קע"ט ב': ומקלו. עי' הרק' צד קס"ז. 12 עי' רש"י ויב"ר. 13 וי"מ. כן פי' רש"י ור"י קרא ויב"ר, ועי' ראב"ע, ובשו' עץ כתב רד"ק, ,,ובאמרו בעצו ישאל רמז בו אל הצלמים שהם מעץ, או אומר כן על המנחשים כמו שאמרו רז"ל (סנהדרין ס"ה ב') מנחש זה האומר . . .,, כפל הענין כמנהג הלשון", ועי' עוד פירוש רש"י לדברים י"ח י' וספרי שם, ועי' עוד ס' המצות לרמב"ם לאו ל"ג והלכות עבודת זרה פרק י"א. 14 ת דיבצלם . . . תל אעיה . . . ת ומרמיה . . . ת בחוטריה. ל דחוטריה: אותו. כן פי' ראב"ע, ואפשר הובא ממנו. 17 דברי הימים ב' ל"ג כ"ב.

ויבעט, ועל הדרך הזה תרגם יונתן, כמה דאסניתי להון עללא כן אסניאו למיחטי קדמי, יקריהון בקלנא חליפו:

8. חטאת עמי יאכלו. אינם כהנים אלא לאכול החטאת והאשם שמביאים העם, לא להורות התורה והדרך הישרה: ואל עונם ישאו נפשו. אל עון העם ישאו הכהנים כל אחד נפשו, אומרים מתי יחטאו ויביאו חטאת ואשם ונאכלם, וזהו כענין ואליו הוא נשא את נפשו. ויונתן תרגם כהניא פסו למיכל חטאת עמי בדיל לאוספא חובין על חובי נפשיהון. ויש לפרש חטאת עמי יאכלו, כענין בני עלי, הם אוכלים החטאת קודם זריקת דם והקטרת אימורין, וכשאומרים להם הכעלים מה זה שאתם עושים, אל עונם ישאו נפשם, אומרים להם אל תחושו, כי עונכם על נפשנו כי אכילתינו גם כן כפרה. והם טועים, כי כשאמר ואכלו אותם אשר כפר בהם מלמד שהכהנים אוכלים והבעלים מתכפרים, זהו כשאכילתם כתורה אחר זריקת דם והקטרת אימורין:

9. והיה כעם ככהן. אלה כפ״י הדמיון על דרך קצרה, ופירוש שהעם ככהן והכהן כעם, וכן דרך המקרא כמו כי כמוך כפרעה, כמלוה מלוה, והדומים להם. והענין כמו שהם שוים העם והכהן בעון, כן יהיו שוים בעונש: ופקדתי עליו דרכיו. על כל אחד מהם. ויונתן תרגם ויהא כמא דשויאו חלונאה ככהנא לאפסא קדשי כן אפים ית יקריהון, ואשוי דיקיר לדבסיר בדיל לאתפרעא מנהון כארחתהון בישתא:

10. ואכלו. כיון שהם אוכלים שלא כדת לא תהיה אכילתם לברכה, יאכלו ולא ישבעו, וכן שכיבתם עם הנשים כיון שבזנות היא

---

1 ג דאסנאתי | ג עללאן | 3 ש כי אם לאכול | נש חטאת ואשם | 4 ש את התורה. ג הטובה | 5 ג הכהנים ח׳ | 7 ג נסו | 8 ג נפשתהון | ג בעון | 9 ג החטאת ח׳ | נש הרם | ש האימורים | 10 ג נושאים | 14 ג כפ״י ח׳ | נש הקצרה | 15 נש העם | ג מקרא | נש כמו ח׳ | 17 ג שוים ח׳ | 18 ג ות״י | נש כמה | ג ככהניא לאספקא קודשיה | ג כארחהון | 21 נש הוא.

---

1 תל כמא. . . ת ויקרהון. לת2 יקרהון. 3 כמו זה ברש״י וברי״א קרא אלא שפי׳ יאכלו כנגד נביאי השקר. 5 אומרים מתי. כן פי׳ יעקב בן ראובן כמעט מלה במלה. 6 עי׳ ראב״ע: דברים כ״ד, ט״ו. 7 תל חטוות. 8 עי׳ שמואל א׳ ב׳ ט״ו ורד״ק שם, ועי׳ ספרא (הוצאת וויס) דף ל״ט ב׳, מדרש שמואל פרק ו׳ וילקוט שמואל רמז פ״ו. 12 שמות כ״ט ל״ב: עי׳ פסחים נ״ט ב׳, יומא ס״ח ב׳, יבמות מ׳ א׳, צ׳ א׳, ושם ובעלים. 13 עי׳ פסחים ספרא וילקוט שם. 14 כן פי׳ ראב״ע והובא ממנו, ועי׳ ס׳ מכלול דף מ״ה א׳: בראשית ט״ד י״ח. 16 ישעיה כ״ד ב׳. 17 כן פי׳ ראב״ע והובא ממנו. 18 תרגם. עי׳ רש״י, ונראה שהיתה נוסחא אחרת לפניו: תל ויהי . . . ת דאשוי . . . ת חילונאה. ל חולנאה . . . ת קודשיהון. כן ח׳ . . . תל יקרהון . . . ת לבסיר בדיל לאיתפרע . . . תל כאורחתהון.

ולהורותו לעם, לפיכך אני אמאסך מכהן לי. כיון שאין אתה עושה משפט הכהן שהוא להורות התורה, אמאסך שלא תהיה כהן בביתי. ואיך אמר כי מבלי הדעת נדמו, והלא היו להם כל זמן נביאי האמת שהיו מורים להם התורה ומוכיחים אותם יום יום על רעתם, נאמר כי אחר שהכהנים שהיה להם להורות התורה היו תועים מדרך האמת כמו העם, היו נתלים בהם, ובנביאי האמת היו מסופקים מפני נביאי השקר שהיו מורים להם הפך האמת, לפיכך נדמו העם ונשחתו: ואמאסאך. כתוב באל"ף יתירה בין הסמ"ך וכ"ף הנמצא, ולא ידענו ענינה למה נכתבה שם: ותשכח תורת אלהיך. כי לכהנים נתנה להורותה כמו שכתוב, ויכתב משה את התורה הזאת ויתנה אל הכהנים בני לוי, וכתיב יורו משפטיך ליעקב, ואתה שכחת אותה מלמדה ומלהורותה: אשכח בניך גם אני. גם אני אשכח בניך כי אתה תמות כי מאסתיך מכהן לי, גם בניך אשכח ואמאס אותם שלא יעמדו תחתיך ולא יהיה להם כבוד הכהונה, או ימותו או ינלו. וענין אשכח על דרך משל כאדם השוכח דבר ולא ישים לבו אליו, ועל הדרך הזה השכח חנות אל, ולא ישכח את ברית אבתיך:

7. כרבם כן חטאו לי. אהרן הכהן אביהם תורת אמת היתה בפיהו, ועתה שרבו ופרצו בניו חטאו לי ושכחו תורתי, כמו שהטיבותי להם הרעו הם, לפיכך כבודם בקלון אמיר, שעשיתים ראשים לעם ומכפרים, ואם לא ישמרו תורתי אמיר להם הכבוד בקלון ויקלו אותם העם ויבזום: אמיר. אחליף, כמו ואם המר ימיר. ויש לפרש כרבם, כמו שהרביתים בעושר ובנכנסים כן חטאו לי, על דרך וישמן ישורון

1 ג להורות | ג מכהן לי . . . אמאסך ח' | 3 ג כי ח' | ג במבלי | נש אמת | 4 ג נאמר ח' | 5 ג עליהם | ג כמו ח' | 6 נש היו ח' | ג מספיקים | 7 ג וכתוב. ש כתי' | 8 ג אלף | ג ובין הכ"ף | 9 ג להורותם | 11 ג מלמדה | 12 ג גם אני גם . . . בניך ח' | 13 ג אותם ח' | 15 ג ששוכח | ג אליו לבו | 17 ג כרובם | 18 נש שרבו בניו ופרצו | ג חטאו לי ח' | 19 ש לפיכך אמר | ש על העם. ג העם | 20 ג שמרו | 21 ג ויבוזיכון | 22 ג בעושר ובכבוד | ג אלי.

1 עי' ר"י קרא. 2 עי' לעיל פסוק ד': אמאסך. עי' יומא ל"ח ב'. 4 עי' סוטה מ"ט א', ועי' ר"י קרא. 9 וכן פי' ראב"ע, ואפשר הובא ממנו. 10 דברים ל"א ט'. 11 שם ל"ג י'. 13 כן פי' ראב"ע, והפירוש הזה גם פירוש אשכח על דרך משל הובאים ממנו, ועי' שם. 14 ינלו. וכמו זה פי' רז"ל, יומא ל"ח ב': דרך משל. אבל בשיר השירים רבה על פסוק „משכני" (א' ד') ועוד בכמה מקומות פי' רז"ל כמשמעו. 15 תהלים ע"ז י'. 16 דברים ד' ל"א. 17 עי' מלאכי ב' י'. 18 עי' ראב"ע. 21 אחליף. כן פי' ראב"ע וכן פי' יעקב בן ראובן: ויקרא כ"ו י'. 22 וכן פי' רז"ל בדברים רבה פרשה ב' י"ט והובא בילקוט פה, וכן פי' רש"י ור"י קרא: דברים ל"ב ט"ו.

מריבים את הכהן, כי לא די שלא יקבלו תוכחתו אלא הם מריבים ומוכיחים אותו, על דרך שאמרו דור ששופט את שופטיו. או פירוש שהכהן רע כמוהם, ואם הוא יוכיחם גם הם יוכיחו אותו. ויש לפרש כמריבי כהן כעדת קרח שהריבו וערערו על הכהונה. ויונתן תרגם ברם על דאמרין ספר לא יליף לא יוכח נביא ועמך נצן עם מלפיהון:

5. וכשלת היום. אמר כנגד ישראל בעבור מעשיך תכשל ותפול: היום. ר״ל הזמן הזה בקרוב תבוא מפלתך, וכן וחרה אפי בו ביום ההוא, ביום ההוא שרש ישי, והדומים להם, ענינם עת וזמן: וכשל גם נביא עמך. פירוש נביא השקר המתעה אותך, וכשל עמך כמו שאדם נכשל בלילה בחשיכה, וכן תרגם יונתן ויתקלון אף נביאי שקרא דעמכון כד בליליא: ודמיתי אמך. וכרתי כנסתך, כלומר שלא תשאר בישראל כנסה, כי יתפזרו בגלות אחד הנה ואחד הנה, וכבר פירשנו כי הכנסה תקרא אם. ודמיתי ענין כריתה, כמו כי נדמה כל עם כנען, נדמה נדמה מלך ישראל, והדומים להם:

6. נדמו עמי. גם זה ענין כריתה, ויונתן תרגם איטפשו: מבלי הדעת. כי אין מי שיודיעם ויורם הדרך הטובה: כי אתה הדעת מאסת. אמר כנגד הכהן שהיה בזמן ההוא אתה מאסת הדעת לעצמך

---

2 ג שופט | ג או אפי׳ | 3 ש כי הכהן. ג הכהן | נש מוכיחם | ש הם גם כן. ג גם כן | ג יוכיחוהו | נש ויש מפרשים | 4 נש שערערו והריבו | 5 נג מלכיהון | 6 ג היום וכשל גם נביא וגו׳ וכשל. ג היום וכשל | 7 ג ביום ההוא ח׳ | 9 ש עמך לילה | נש פירוש ח׳ | נש יכשל | 13 ג ענינו ידוע כמו | ש כמו ח׳ | ג כי ח׳ | 14 ג נדמה ח׳ | 15 ג נטפשו | 17 ג לעצמך ח׳.

---

1 כן דעת המתרגם, וכן פי׳ רש״י ור״י קרא בשמו, וכן פי׳ ראב״ע. 2 בבא בתרא ט״ו ב׳, ובכת״י מינ׳ שם דור שנשפט שופט. 3 רע כמוהם. וכן פי׳ ראב״ע. 4 עי׳ במדבר פרק ט״ז, ועי׳ יב״ר. 5 ת ברם ח׳ . . . תל ולא . . . ת נביי. ל נבי: מלפיהון. וכן ברש״י ובר״י קרא וכן נכון, ועי׳ לעיל ב׳ ז׳. 6 וכשלת. עי׳ ס׳ השרשים שו׳ כשל: ישראל. כן דעת המתרגם, וכן פי׳ רש״י ר״י קרא ויב״ר: מעשיך. עי׳ יעקב בן ראובן. 7 היום. עי׳ ר׳ יונה אבן פרחון ורד״ק שו׳ יום: דברים ל״א י״ז. 8 ישעיה י״א י׳. 9 נביא השקר. כן דעת המתרגם, וכן פי׳ רש״י ר״י קרא ראב״ע ור״א מבלגנצי, ועי׳ ראב״ע. 10 אף. ח׳ ברש״י. 11 ת נבייא. ל נבי . . . ת דשקרא . . . ל כיד: וכרתי. וכן דעת מנחם (ערך דם), וכן פי׳ ר׳ יהודה (הוצאת נוט, דף ע״נ), ר׳ יונה (שו׳ דמה, ועי׳ כתאב אלמסתלחק דף יא), אבן פרחון (שו׳ דמה ושו׳ דום) וראב״ע, ועי׳ עור רד״ק בשרשיו שו׳ דמה, ורש״י פי׳ פה ובפסוק הסמוך לשון שתיקה, וכן פי׳ ר״י קרא ור״א מבלגנצי ויב״ר, ועי׳ להלן י׳ ט״ו. 12 עי׳ ר״י קרא. 13 פירשנו. לעיל ב׳ ד׳, וכן דעת המתרגם. 14 צפניה א׳ י״א: להלן י׳ ט״ו. 15 כריתה. וכן פי׳ ראב״ע, ומנחם בן שמעון בפירושו ליחזקאל י״ט י׳ הביא הפירוש הזה בשם ר׳ משה קמחי. 17 וכן פי׳ יעקב בן ראובן ראב״ע ור״א מבלגנצי.

ההרים אשא בכי ונהי ונו', מעוף השמים ועד בהמה נדדו הלכו, בהמה בגימטריא חמשים ושתים הוו. ר' יוסי אומר שבע שנים נתקיים בה גפרית ומלח שרפה כל ארצה. וביו"ת בחית ובעוף ר"ל גם בהם תהיה הכריתה: וגם דגי הים יאספו. יכלו וימותו. ומה שאמר דגי הים והם אינם בכלל חורבן הארץ כי בים שוכנים, נאמר כי גם כן בים היתה הקללה, שנאמר לא תזרע ולא תצמית ולא יעלה בה כל עשב, וכן בים לא יעלה בסלעים אשר בים, ובקרקע הים עשב וצמח שמהם ירעו הדגים. וזה בים ארץ ישראל שהיתה בארץ קללת האל ית' בעון יושביה ביבשה ובים, ותרגם יונתן ואף נוני ימא יזערון מן קדם חוביהון:

4. אך איש אל ירב ואל יוכח איש. אך זה אינו למעט אלא לאמת הדבר, כמו אך עצמי ובשריאתה, אך לשקר שמרתי, אך טוב לישראל אלהים. אמר איש אל ירב ואל יוכח חבירו על רשעו כי לא יועילנו, כי גם הוא עושה רעה כמוהו: ועמך כמריבי כהן. כ"ף כמריבי לאמת הדבר, כמו כ"ף השבעה לי כיום, כמסיגי גבול, והדומים להם. אמר הכהן היה לו להורות ולהוכיח העם, כמו שאמר יורו משפטיך ליעקב, ובאת אל הכהן, ובזמן הזה העם

---

1 נש אשא בכי ונהי ח' | 3 ג בה ח' | ג בחית ועוף | 4 ש ר"ל כי | ג השריפה | 5 ג כי ח' | 6 נש כן ח' | ג שאמר | 7 ג עלה לסלעים | ש בים וגם | נש בקרקע | 9 ג בים וביבשה | נש וי"ת | 11 ג יוכיח ונו' | ג אינו אלא למעט | 12 נש אבל הוא לאמת | 13 ש אלקים לישראל | ג אלהים אך לשקר שמרתי | 14 ג יועיל או נם | ג הוא ח' | 15 נש כמשיגי | 16 ג כהן | נש להורות ולהריב ולהוכיח | ג העם הזה | 17 ג ליעקב ותורתך לישראל.

לא עבר איש. כ"ה בשבת ביומא ובסדר עולם, אבל ברוב מקורים נמצא לא נראה עוף מס, ועי' בפסיקתא (הוצאת באבער) דף קי"ג ב'.

1 ירמיה שם שם: בהמה . . . הוו. כ"ה בשבת, וכ"ה ביומא בדפוס אבל בכת"י מינ' שם ח', וכן ח' בסדר עולם ועי' בהערות בסדר עולם ובפסיקתא (הוצאת באבער). 2 ר' יוסי אומר ונו'. המאמר ח' בשבת, וביומא נמצא תניא ר' יוסי. 3 נתקיים בה. ביומא נמצא נתקיימה, ובסדר עולם נתקיים המקרא הזה בארץ ישראל: דברים כ"ט כ"ב: שרפה כל ארצה. בסדר עולם מו' ונו', וביומא נמצא בארץ ישראל. 4 וימותו. כן פי' רש"י וראב"ע וכן דעת המתרגם, ועי' בס' השרשים שו' אסף. 6 גם כן בים. וכן דרשו רז"ל בקידושין י"ג א', והובא בילקוט פה, וכן פי' יפת כמו רז"ל, וראב"ע הביא פירושו וכתב „וזה דרך דרש": דברים שם שם. 8 בים ארץ ישראל. וכן פי' יב"ר, ועי' ברד"ק על בראשית ז' כ"ב וצפניה א' נ'. 11 עי' ר' יונה אבן פרחון ורד"ק שו' אך. 12 בראשית כ"ט י"ד: שמואל א' כ"ה כ"א. 13 תהלים ע"ג א': חבירו. כן פי' יב"ר ועי' ראב"ע, ורש"י פי' מתרין בנביאי אמת, והוא דעת המתרגם, ור"י קרא הלך אחריו. 15 עי' ס' מכלול דף מ"ה א', ס' הרקמה דף כ"ט: בראשית כ"ה ל"נ: להלן ה' י'. 16 וכן פי' רש"י ר"י קרא וראב"ע, ורש"י הביא הפסוק יורו משפטיך. 17 דברים ל"נ י': שם כ"ע ג'.

האיש אשר יעשה פסל ומסכה, והם עושים אותם, וכחש, ועוד מכחשים באל אשר קבלו עליהם לאלהים: פרצו. פרצו גדר ומשמרת התורה והרבו לעשות עבירות, ויונתן תרגם מולדין בנין מנשי הבריהון: ודמים בדמים נגעו. דמי הנרצחים נוגעים זה בזה מרובם, ויונתן תרגם וחובין על חובין מוסיפין:

3. על כן תאבל הארץ. תחרב ותשחת ארץ ישראל: ואמלל כל יושב בה. יכרת ממנה כל היושב בה: בחית השדה ובעוף השמים. עם חית השדה ועוף השמים כי אחר שתהיה הארץ חרבה יכרת ממנה אדם ובהמה. ובחית השדה אינו ר"ל המדבריות אלא הבהמה הגדלה ביישוב עם בני אדם, והיא נקראת חיה, כמו שאמר זאת החיה אשר תאכלו. גם יתכן כי אף חיות המדבריות בכלל, כי לא תבוא החיה המדברית במקומות היישוב החרבים אם לא יהיה במקצתם יישוב, כמו שאמר ורבה עליך חית השדה. ובאמרו ובעוף השמים, כי רוב העופות לא ישכנו במדבר כי אם במקומות היישוב שימצאו זרע ופירות ופרחי האילנות, או נאמר עוף השמים דרך גוזמא להפלגת הדבר, וכענין זה נאמר בנבואת ירמיה מעוף השמים ועד בהמה נדדו הלכו, ויתפרש גם כן על אחד משני הפנים. ובדברי רז"ל, ר' יהודה אומר חמשים ושתים שנה לא עבר איש ביהודה, שנאמר על

---

2 ג באלהים | ש פרצה | ג פרצו ח' | ב הנדר | 3 נש ומולדין | ג בנין ח' | 4 ג נגעו נגעו בדמים הנרצחים | 5 ג בחובין | 6 ג על זאת | 6 ג ותשחת ח' | ג ונשחת | 7 ג ישובי. ש יושבי | ג כל יושב בה ממנה | נג ובעוף השמים ח' | 8 ג עד חית | ג הארץ ח' | 9 ג אלא ר"ל | 10 ג וחית נקראת | 11 ג אף ח'. ג גם | 12 נש תבוא חיה | 15 ג על דרך | ג להפליג | 17 ג על הפך משני | ג פנים | 18 ג אומר ח' | נש ביהודה וגו'.

---

2 פרצו. עי' רש"י ר"י קרא ובשו' פרץ, ור' יונה (שו' פרץ) פי' התמכרו בעברות, ואבן פרחון פי' נעשו פריצים: תרגם. עי' קידושין י"ג א' וילקוט פה. 3 תא ומולדין, וכן ברש"י, אבל בתלמוד טולדין. 4 דמי הנרצחים. וכן פי' רש"י ר"י קרא וראב"ע, ועי' ר"י קרא: וחובין. ברש"י חובין. 6 תחרב. וכן פי' רש"י, ועי' ר' יונה ואבן פרחון (שו' אבל): ואמלל. עי' ס' מכלול דף קל"ד ב' הרק' (צר פ') ואבן פרחון (דף ג' ב'). 7 יכרת. ור' יונה (שו' אמל) פי' ענין חלושה, ובשו' אמל כתב רד"ק ,,כלם ענין חלושה וכריתה", וכמו זה פי' ר' משה קמחי על נחמיה ג' ל"ד. 8 עם חית. עי' ר' יונה בס' הרקמה דף ל"ב וכתב, וענינו מחית השדה ומעוף השמים: עי' יב"ר. 10 ויקרא י"א ב'. 13 שמות כ"ג כ"ט. 16 להפלגת. עי' לעיל ב' א'. 16 ירמיה ט' ט', וכן ר"י קרא הביא הפסוק הזה. 17 סדר עולם (הוצאת ראטנער) דף ס"ב א', ועי' שם בהערותיו אבל הן צריכות תיקונים, והובא עם הרבה שנויים בשבת קמ"ה ב', יומא נ"ד א', ירושלמי תענית פרק ד' סוף הלכה ה', פתיחתא דאיכה רבתי סימן ל"ד, פסיקתא (הוצאת באבער) דף קי"נ ב' ורבתי דף נ' א', ובילקוט ירמיה רמז רפ"א, והמאמר ברד"ק דומה לסגנון של סדר עולם ותלמוד בבלי, וג"ל לקוט מהם. 18 ר' יהודה. כ"ה בשבת וביומא אבל בסדר עולם ר' יוסי, וכן נכון, ועי' שם:

ד

1. שמעו דבר ה׳ בית ישראל. עתה שב לדברי תוכחה לאותו הדור: עם יושבי הארץ. יושבי ארץ ישראל דין לי עמהם כי בתנאי נתתי להם הארץ שיעשו בה צדקה ומשפט, ובזה התניתי להם שיהיו עיני בה מראשית השנה ועד אחרית השנה, וכיון שהם עושים בחפך אלה וכחש, גם אני אעשה עמהם בהפך מה שהבטחתים והסתרתי פני מהם ותאבל הארץ ואמלל כל יושב בה: כי אין אמת. וכן אמר ירמיה אם יש עושה משפט ומבקש אמונה ואסלח לה. והנה אמר דוד נתנו את נבלת עבדיך מאכל לעוף השמים בשר חסידיך לחיתו ארץ, היו בהם חסידים אבל מעטים והיו נחבאים מפני הרוב שהיו רשעים כמו שפירשנו בספר ירמיה: אין אמת. אין עושה אמת ומדבר אמת: ואין חסד. כל שכן שאין חסד כי חסד הוא יתרון הטובה יותר על הראוי, ומי שאינו עושה האמת והמשפט כל שכן שלא יעשה חסד, וכן לא ימד ולא יספר כמו שפירשנו: ואין דעת אלהים בארץ. לעשות משפט וצדקה, כמו אביך הלוא אכל ושתה ועשה משפט וצדקה אז טוב לו, דן דין עני ואביון אז טוב, הלא היא הדעת אותי נאם ה׳. או יהיה פירוש דעת אלהים החקירה בידיעת אלהותו, ויונתן תרגם ולית דמהלכין בדחלתא דה׳ בארעא:

2. אלה וכחש. עוד יעשו שישבעו בשמי לשקר, זהו אלה וכחש. ופירש רב סעדיה ז״ל אלה שנכנסו באלות התורה, והוא אמרו ארור

---

1 נש בית ישראל ח׳ | 3 ש את הארץ | ב בו | נש צדק | ג עיני בארץ | 5 נש וכחש וגו׳ אף אני | ג והסירותי | 7 נש ירמיהו הנביא | נש משפט וצדקה ואסלח | ג וכן אמר. ש ואמר | ג ובשר | 9 ש וצדיקים היו בהם אבל | ג אבל מעטים ח׳ | 11 ב ואין מדבר | ג שאין חסד שהוא | 12 ג יותר ח׳ | 14 ג בארץ הואת | 15 ג אז ח׳ | נש טוב לו | 17 ג מהלכים | 19 ג שיעשו | נש ז״ל ח׳ | נש באלות הברית.

---

1 עי׳ לעיל ב׳ ד׳, ג׳ א׳. 2 ארץ ישראל. וכן פי׳ ראב״ע. 4 לשון המקרא דברים י״א י״ב, ושם נמצא אחרית שנה: אלה וכחש. עי׳ להלן פסוק ב׳. 5 והסתרתי. לשון המקרא בדברים ל״א י״ז. 6 ואמלל. עי׳ להלן פסוק ג׳. 7 ירמיה ה׳ א׳, ושם נמצא מבקש. 8 תהלים ע״ט ב׳. 10 ירמיה ה׳ א׳, ושם הביא פירושו בשם אביו. 12 עי׳ אביו על משלי ג׳ ד׳. 13 שפירשנו. לעיל ב׳ א׳. 14 ירמיה כ״ב ט״ו. 17 החקירה: עי׳ להלן ו׳ ג׳. 18 וכחש. ור׳ יונה (שו׳ כחש) פי׳ שהוא מקור: בשמי לשקר. וכן פי׳ רש״י ור״י קרא, ואפשר הובא מהם. 19 עי׳ להלן ה׳ י׳: דברים כ״ז ט״ו.

שלטן על בית ישראל ולית דדבח לרעוא על בית ישראל ולית קמתא בשמרון ולית אפוד ומחוי:

5. אחר ישובו בני ישראל. זה יהיה באחרית הימים קרוב לעת הישועה שישובו בני ישראל בתשובה. ובדברי רז״ל ר׳ שמעון בן יוחי אומר בשלשה דברים מאסו ישראל בימי רחבעם, במלכות שמים ובמלכות בית דוד ובבית המקדש, הדא הוא דכתיב אין לנו חלק בדוד, כמשמעו, לאהליך ישראל, אל תקרי לאהליך אלא לאלהיך, ראה ביתך דוד, זה בית המקדש. אמר ר׳ שמעון בן מנסיא אין מראין סימן נאולה לישראל ער שיחזרו ויבקשו שלשתן, הדא הוא דכתיב אחר ישובו בני ישראל ובקשו את ה׳, זה מלכות שמים, ואת דוד מלכם, כמשמעו, ופחדו אל ה׳ ואל טובו, זה בית המקדש, כמה דאת אמר ההר הטוב הזה והלבנון: ופחדו אל ה׳. שיפחדו ויראו ממנו בשובם אליו, ויקוו עם התשובה הטוב הגדול שהבטיחם, וזה יהיה באחרית הימים. ויונתן תרגם ויתנהון לפולחנא דה׳ וסני טוביה דייתי להון בסוף יומיא. ופירש רב סעדיה ז״ל ואל טובו, ואל כבודו, כמו אני אעביר כל טובי:

---

1 ג בית ח׳ | ש דדבר. ג דדבתו | ג בית ח׳ | 2 ג בשומרון | 3 ג זה יהיה . . . ישראל ח׳ | 4 ג בני ח׳ | 5 ג יאחי | ג אומר ח׳ | 7 ג כמשמעו ולא נחלה בבן ישי איש | 9 נג ישועה | 10 ג זה מלכות שמים ח׳ | 11 ג כמשמעו ח׳ | 12 ש אמרת | 13 ג אליו בתשובה | ג הישועה | ש המובה הגדולה | ב שהבטיח | 14 ג הימים ח׳ | 15 ג ואל ח׳. ש אל | 16 ש טובי על פניך.

צלמניא״, ועי׳ עוד רד״ק לבראשית ל״א ל״ד ושופטים י״ח ח׳, ורש״י ורד״ק לשמואל א׳ י״ט י״ב.

1 תל בית ח׳ . . . לרעוא בירושלם ולית. 3 עי׳ ס׳ השרשים שו׳ סבב. 4 עי׳ מדרש שמואל (הוצאת באבער) דף מ״ב ב׳ והובא בילקוט שמואל רמז ק״ו וברש״י פה, ורד״ק הביא המאמר מרש״י כן ג״ל, ובמדרש ובילקוט יש הרבה שנויים מדבריהם: ברש״י נמצא, משום רבי שמעון בן יוחא, ולפנינו תנא משום . . . יוחאי . . . 5 ישראל. ברש״י נמצא בני ישראל. 6 מלכים א׳ י״ב מ״ז, ושם נמצא מה. 9 סימן נאולה. כ״ה בילקוט, אבל ברש״י סימן טוב ובמדרש סימן ברכה: הה״ד. ח׳ ברש״י, ובמדרש ובילקוט נמצא. 10 זה. ברש״י זו. 11 כמה . . . והלבנון. ח׳ במדרש ובילקוט, וברש״י ח׳ והלבנון. 12 דברים ג׳ כ״ב: ופחדו. וכן פי׳ בס׳ השרשים שו׳ פחד, שיפחדו ויראו ממנו וינהרו אליו ואל טובו, ועי׳ שם ובשו׳ רחב ובשו׳ טוב, ור׳ יונה (שו׳ פחד) פי׳ לשון שועה וצעקה, ואבן פרחון (שו׳ פחד) פי׳, קבלו מלכותו. 14 ת ויתינהון. 16 שמות ל״ג י״ט.

וחמשה שקלים, ערך מבן חדש ועד בן חמש חמשה שקלים, ומבן חמש עד בן עשרים עשרים שקלים הרי עשרים וחמשה. ויונתן תרגם כסף בפני עצמו, לא חברו עם חמשה עשר, ותרגם ויהבית כסף תקליא כפור לנפשתהון ואמרית דיהון מקריבין קדמי עומר ארמותא מעללת שעורין:

3. ואמר אליה. אמרתי לה אחר שנאפת תחתי, יהיה ענשך שתשבי באלמנות חיות ימים רבים. וטעם לי שתהיי קרואה בשמי לא באיש אחר ותאמרי אנכי אשת פלוני, לא תזני עם אנשים, וגם לא תהיי אשה לאיש מיוחד אחר זולתי: וגם אני אליך. וגם אני לא אבוא אליך, ולא שוכר עומד במקום שנים. וזה יהיה ימים רבים, ובפסוק הבא אחריו פירש חמשל כי ימים רבים. ותרגם יונתן נביא אימר לה כנישתא דישראל חוביכון גרמו לכון דתגלון יומין סגיאין, תתנהון לפולחני לא תטעון ולא תפלחון לטעותא ואף אנא עתיד לרחמא עליכון:

4. כי ימים רבים ישבו בני ישראל. ואלה הם ימי הגלות שאנחנו בו היום, אין לנו לא מלך ולא שר מישראל, כי אם ברשות הגוים אנחנו וברשות מלכיהם ושריהם: ואין זבח ואין מצבה. אין זבח לאל ואין מצבה לעבודה זרה: ואין אפוד ותרפים. אין אפוד לאל שהוא מגיד העתידות באורים ותומים, ואין תרפים לעבודה זרה שהיו מגידים העתידות לדעת המאמינים בהם. וכן אנחנו היום בזה הגלות כל בני ישראל. ותרגם יונתן לית מלכא מדבית דוד ולית דעביד

---

1 ש חמשה שקלים ח׳. ג שקלים ח׳ | ג חדש | 2 ג ועד | 4 ג ואמרי | ג מקריבון | ג ארמותא ח׳ | נש שעורים | 6 נש שתהיי לי | ג קוראה | ב לא | 7 ג אני. ג אנכי ח׳ | גב ולא | ג אנשים ולא אשה | 8 ג וגם אני אליך ח׳ | 10 ש ופי׳ | נש להון | ג כנשתא דה׳ ישראל | 11 ש חוביכין גרמי | ג ימים | ג לפולחני תפלחון ולא תטעו לטעותא | 12 ג לרחמי | ש עליכוך | 13 נג ישבו בני ישראל ח׳ | ג רבים ונו׳ כימים רבים | 14 נש ואין | ג לא ח׳ | ש אם ח׳ | 17 נש שיהיה | ש כאורים | ש אין | 18 נש שהם | ג היום הזה | 19 ג דעביד ח׳.

---

1 ערך. עי׳ שם שם ו׳, ובכתוב חמש שנים. 2 שם שם ה׳, ובכתוב נמצא חמש שנים ועד בן עשרים שנה והיה ערכך הזכר. 3 ת ויהב ית . . . תל לנפשהון, וכן ברש״י. א נפשיהון . . . עומר ח׳ . . . תל סעורין, וברש״י שערין. א שעורים. 7 תהיי. עי׳ הרק׳ צד קנ״ח. 8—9 עי׳ ראב״ע והובא ממנו. 10 וכן פי׳ ר״י קרא: ת נבייא. 11 חוביכון גרמו. וכן פי׳ ר״י קרא. 13 ימי הגלות. וכן פי׳ ר״י קרא, וכן דעת המתרגם, עי׳ בפסוק ג׳. 14 שר. עי׳ ס׳ מכלול דף קפ״ב ב׳: מישראל, וכן פי׳ ר״י קרא, ועי׳ ראב״ע. 16 וכן פי׳ רש״י וראב״ע וג״ל הובא מראב״ע, וכן פי׳ ר״א מבלגנצי ויב״ר וכן דעת המתרגם. 17 וכן פי׳ רש״י ור״י קרא ויב״ר, ועי׳ בשרשים שו׳ חשן. 18 מגידים העתידות. עי׳ התרגום רש״י ר״י קרא ור״א מבלגנצי, ובשרשים שו׳ תרף כתב רד״ק ,,ותרפים הם צלמים יראו בהם העתידות ויונתן תרגם . . . ומחוי, ושאר תרפים תרגם

במימרי ביום חמשה עשר לירח ניסן, ועוד פירשו בו בזכות אברהם יצחק ויעקב ושנים עשר שבטים: וחומר שעורים ולתך שעורים. הם גם כן חמשה עשר, כי החומר עשר אפות, כמו שנאמר כי עשרת הבתים חומר, ולתך הוא חצי חומר. ופירש רב סעדיה גאון ז"ל חומר ולתך שהם חמשה עשר כנגד משה ואהרן ומרים ושנים עשר נשיאים שיצאו ממצרים. ויש לפרש לענין שפירש המתרגם חמשה עשר כסף חמשה עשר בניסן, יהיה פירוש חומר ולתך מספר חימים משיצאו ממצרים עד שבאו מדבר סיני וקבלו שם התורה, כי חומר הוא שלשים סאים ולתך חמשה עשר הנה ארבעים וחמשה, וחמשה עשר ימים שנשארו מניסן ושלשים של אייר הרי ארבעים וחמשה. ומה שאמר שעורים שהוא מאכל הבהמה, לפי שרוב העם שיצאו ממצרים עד שקבלו את התורה, היו כבהמות כסוס כפרד אין הבין, עובדים בחומר ובלבנים ובכל עבודה בשדה, ומשקבלו את התורה נפקחו עיניהם ושרתח עליהם רוח חשכל והבינו וידעו. וכתב רבינו שלמה ז"ל כי מצא כתוב בשם רב האיי ז"ל, ואכרה לי, קצבתי פדיונה לנגדי בדמים קלים. האומר ערך נפשי עלי אם מבן ששים שנה ומעלה חמשה עשר כסף. וחומר שערים, ערך הזכר מבן עשרים ועד בן ששים חמשים שקל, והם דמי פדיון זרע חומר שעורים שגם הוא חמשים שקל. ולתך שעורים, דמי פדיון זרע לתך שעורים עשרים שקלים

---

3 ג עשרה איפות כמו שאמ' כי עשרת צמדי כרם ועשרת הבתים | 4 ג ולתך שעורים | ג ז"ל ח' | 5 ג כנגד ה' | ג שבטים | 6 ג חמשה עשר כסף ח' | 7 ג היה פי' | ג ימים | ש משיצאו ישראל | 8 ש את התורה. ג תורה | ג הם | ג שעורים | 9 ג חמשה עשר ח' | ג ימים ח' | 10 ג מאייר | ג הם | 11 נש הבהמות | 14 נש רש"י. ג ז"ל ח' | ג רבינו | 15 ג לנגדה | ג ערך ח' | ג שנה ח' | 16 נש עד ששים | 17 ש שקל כסף | 18 ג זרע ח'.

---

1 ביום חמשה עשר. וכן פי' רז"ל בחולין שם, בפסיקתא (הוצאת באבער) דף ק"ב א', ועי' דף נ"א ב', ובפסיקתא (הוצאת איש שלום) דף ע"ו א' והובא בילקוט וברש"י פה, וכן פי' ר"י קרא, ועי' רש"י: פירשו בו. וכן פי' יעקב בן ראובן. 3 יחזקאל מ"ה י"ד, וכן ביב"ר. 5 וכן פי' יעקב בן ראובן. 7 מספר הימים. עי' פסיקתא (הוצאת באבער) דף ק"ב א', והובא בילקוט וברש"י בשם הפסיקתא, ובר"י קרא. 11 מאכל הבהמה. עי' משנה סוטה ב' א'. 12 כסוס כפרד. לשון הכתוב בתהלים ל"ב ט': לשון המקרא שמות א' י"ד. 13 נפקחו עיניהם. עי' בראשית ג' ה'. 14 בפירוש רש"י נמצא, ובשם רב האיי מצאתי דבר הגון . . . קצבתי דמיה כופר פדיונה . . . ששים ומעלה והיה ערכך חמשה עשר שקל . . . זכר מבן עשרים שנה ומעלה . . . פדיון חומר . . . שקל כסף . . . פדיון קרקע לתך שעורים למקדש עשרים וחמשה שקלים הוא ערך הקצוב מבן חודש עד חמש . . . חמש שנים עד בן עשרים שנה והיה ערכך. 15 עי' ויקרא כ"ז ז', ושם נמצא ששים שנה ומעלה וגו' כמו שהובא ברש"י. 16 עי' שם שם ג' ובכתוב עשרים שנה . . . שקל כסף, וכן ברש"י לא נמצא הפסוק בנכון. 17 שם שם ט"ז, ובכתוב נמצא זרע כמו ברד"ק, שקל כסף כמו ברש"י. לתך. 18 שהוא חצי חומר.

האשה החביבה עליו שהיא אהבה גדולה, כי לא כל אשה יאהב אדם בשוה, כמו שנאמר ביעקב ויאהב יעקב את רחל, ואמר דוד מאהבת נשים, והם שתי נשיו שהיו חביבות עליו. ועם כל זה פנו אל אלהים אחרים: ואהבי אשישי ענבים. ותחת אשר היה להם לאהוב תורת ה' ומצותיו ולשנות באהבתה תמיד, כי היא המלמדת הדרך הטובה והישרה, פרקו מעליהם עול תורה ואהבו תענוגי העולם וראשם שתית היין, כל שוגה בו לא יחכם. ואמר הנביא עליהם הוי עטרת גאות שכורי אפרים, ואמר הוי משכימי בבקר שכר ירדפו מאחרי בנשף יין ידליקם. ופירוש אשישי ענבים יין ענבים. ויונתן תרגם ואמר ה' לי עוד איזיל אתנבי גבואה על בית ישראל, דאינון דמאן לאיתתא דרחימא על בעלה ומזניא עלוהי, וכל כדין רחים לה ולא צבי למיפטרה, כן רחימת ה' על בני ישראל ואינון מתפנן בתר טעות עממיא, ברם אם יתובון ישתבק להון, ויהון דמן לגבר דאשתלי ואמר מילא בחמריה:

2. ואכרה לי בחמשה עשר כסף. ואכרה. דגש הכ"ף לתפארת הקריאה כדגש קו"ף מקדש ה', ושרשו כרה מן וגם מים תכרו מאתם, ר"ל קניתיה לי לאשה. וטעם בחמשה עשר כסף תרגם יונתן ופרקתינה

---

1 **ב** אשה | 2 **ג** ביעקב ח' | 3 **ג** והם שתי נשיו ח' | 6 **ג** יין | 9 **ב** יין וי"ת | 10 **נש** עוד ח' | **ג** אתנביא. **ש** אתנבא | **ג** דאתון | **נש** דמן | 11 **ג** ומזנה | **ג** צביא | 12 **ג** בני ח' | **ש** מתענן | **ג** אשתבוק | 14 **נש** בחמשה . . . ואכרה ח' | **ש** בדגש | 16 **ג** ופרקתיה. **ג** פרקתינה | 17 **ב** במימריה | **ג** פי' כן.

---

2 בראשית כ"ט י"ח: שמואל ב' א' כ"ו. 3 והם. צ"ל והן: שתי נשיו. וכן דעת המתרגם בשמואל שם, וכן פי' רד"ק אחריו וכתב שהן אביגיל ואחינעם, וכן פי' רז"ל במדרש שמואל פרק כ"ה, והובא בילקוט שם, אבל פי' שהן מיכל ואביגיל. 5 עי' רש"י: ולשנות. לשון הכתוב במשלי ח' י"ט. 6 משלי כ' א', ושם נמצא וכל. 7 ישעיה כ"ח א'. 8 שם ה' י"א. 9 יין ענבים. וכן פי' ר' יונה (שו' אשש) וראב"ע, ובשו' אשש כתב רד"ק ,,אשישות מלאות יין ענבים והם הלגינות שישימו בהן היין", וכמו זה פי' שמואל בפסחים ל"ו ב' ר' יונה ויב"ר, וכן מנחם (ערך אש) ורש"י בשמו פי' גביעי יין, ואבן פרחון (שו' אשש) פי' כלי זכוכית של יין, ועי' עוד מכלול דף נ"א ב'. 10 **ל** דבית . . . **תל** דמן. **א** דמין . . . ל ועל כדין . . . רחמות . . . **ת** בחבריה. 14 וכן כתב בס' מכלול דף ק"כ ב' ודף ב' ב' והובא במנחת ש', ובדף קכ"א א' ובס' השרשים (שו' כרה) דמהו לדגש קו"ף יקרך (שמואל א' כ"ח י') וכן נמצא בר' יונה (כתאב אלמסתלחק דף קנ"א ודף קס"ט) ועי' הרק' דף קמ"ג ור' יהודה (דף צ"נ) ואבן פרחון שו' קרה. 16 שמות ט"ז י"ז: דברים ב' ו'. 16 קניתיה. וכן פי' ר' יונה (שו' כרה ואלמסתלחק שם) ואבן פרחון (שו' כרה), וראב"ע הביא הפירוש ולא קבל ופי' משו' נכר, וכן פי' בפסיקתא (הוצאת באבער) דף ק"ב א', וכן פי' יעקב בן ראובן, ועי' ר' יונה באלמסתלחק דף קנ"ב, ורש"י פי' לשון סחורה על דעת רז"ל בחולין צ"ב א' ובראש השנה כ"ו א', ועי' ילקוט פה: **תל** ופרקתינון וכן ברש"י **ובא** . . . **לא** ביום ח', וכן ח' ברש"י . . . **ל** בחמישת. **ת** חמשא . . . **תל** עסר, וברש"י בחמשה עסר, **ובא** בחמיסר.

בארצם, לפיכך אמר אחריו וזרעתיה לי בארץ. ויונתן תרגם הענין כן, ויהי בעדנא ההיא אקבל צלותהון אמר ה', אפקיד ית שמיא ואינון יתתון מטרא על ארעא, וארעא תרבי עיבורא חמרא ומשחא ואינון יספיקון לגלואת עמי:

25. וזרעתיה לי בארץ. שיהיו רבים כזרע הארץ ויהיו לי עם כבתחלה, ויונתן תרגם ואקיימינון בארע בית שכינתי. ורו"ל פירשו בארץ העמים, שאמרו אמר ר' אלעזר לא הגלה הקדוש ברוך הוא את ישראל לבין האומות אלא כדי שיתוספו עליהם גרים שנאמר וזרעתיה לי בארץ, כלום ארם זורע סאה חטין אלא להכנים כמה כורין:

ג

1. ויאמר ה' אלי. אחר שהשלים הנביא דברי הנחמה שב לדברי תוכחה כנגד בני דורו, וכן דרך הנביאים לדבר בדבריהם תוכחה ונחמה. ואמר עוד, כי כבר אמר לו שיקח אשת זנונים ועתה דבר לו משל אחר, ואמר לך אהב אשה והנה היא אהבת רע שאתה תאהבנה ותהיה לה לרע, ואחר כן תהיה מנאפת עם אחרים. והמשל הראשין היה על ירבעם בן נבט והבאים אחריו שזנו מאחרי ה', והניחו עבודת בית המקדש ועבדו העגלים, אחר כן בא אחאב והוסיף להרע ועשה בעל ואשרה. ועתה הוסיף במשל הזה כאהבת האל ית' את בני ישראל מקדם, כאהבת האדם שאוהב

1 ג אחריו ח' | 2 נש ויהא | ג צלותיהון | ג אפקוד | 3 נש יספקון | 4 ש לגלות | 5 ג ויהיו לה כבתחלה. ש ויהיו לי לא כבתחלה | 6 ג ואקיימינכון | ג שכנתיה | 9 ג סאה של | נש אלא כדי | 10 נש נחמה | 11 ג בדבריהם ח' | 13 ג היא ח' | נש היא תהיה | ג לה ח' | 14 ש לריע והיא תהיה מנאפת את"כ עם | 16 ג ואחר | 17 נש זה | ג אהבת | ש באהבת | נש בני ח' | נש כאדם האוהב את.

2 ל ההוא . . . ת צלותכון . . . ל ואפקד . . . ת וחמרא . . . תל יספקון לגלות. 5 וכן פי' ראב"ע ואפשר הובא ממנו. 6 ת ואקייטינכון . . . תל קדמי בארע (ת בארעא): פסחים פ"ז ב', והובא בילקוט וברש"י פה. 7 אלעזר. כ"ה בתלמוד ובכת"י מינ', ובא ובדפוס שלפנינו ובילקוט אליעזר. 8 לבין האומות. כ"ה בא (בין), ובכת"י מינ' נמצא לבין אומות העולם, ובילקוט לבבל. 9 חטין. ח' בתלמוד ובכת"י מינ' ובילקוט וברש"י, וכן ח' בא, ושם ח' נם כן עליהם: להכנים. בכת"י מינ' מו' ממנה, ובילקוט נמצא להוציא ממנה וכ"ה בא. 12 רד"ק דבק ,,עוד'' עם ויאמר ה' אלי נגד הטעמים, ועי' הערתי להלן י"ב י"ב: כבר אמר. לעיל פרק א'. 13 אהבת רע. כל המפרשים פי' בדרכים שונים פה, ופירוש ר"י קרא דומה לדברי רד"ק, אבל הוא פי' אשה שהיא אחרת לבר מאשתו, ועי' ר"א מבלנצי, ורש"י פי' ,,חביבה על בעלה . . . והיא מנאפת תחתיו'', והוא דעת המתרגם, וראב"ע כתב ,,וקחנה לאשה ואחרי כן תהיה אוהבת רע . . אדם אחר, ותנאף עמו''. 14 והמשל הראשון. בפרק א', ושם (ג' ד' ו') פי' המשל על ירבעם בן יואש והבאים אחריו. 16 עי' מלכים א' ט"ז ל"ב, ל"ג.

לפיכך אמר כנגדו וארשתיך לי בצדק ובמשפט שיהיו הם עושים, שהרי ישובו בתשובה כמו שכתוב ושבת עד ה' אלהיך: ואמר:

22. וארשתיך לי באמונה. שענינו בקיום שלא ימוט לעולם, כמו אמונה אומן, במקום נאמן: וידעת את ה'. כמו שאמר כי כולם ידעו אותי למקטנם ועד גדולם:

23. והיה ביום ההוא אענה את השמים. זה אמר כנגד מה שאמר ולקחתי דגני בעתו. אמר כי אז בזמן הישועה השמים יתנו טלם והארץ תתן את יבולה, ואמר אענה את השמים, השמים שהיו נעצרים בהיותם בארץ, כמו בימי אחאב, בשובם לארץ בזמן הישועה לא יעצרו עוד. ואמר אענה כאלו השמים שואלים שיתנו מטר כמשפטם ואני אענה וארצה שיתנו מטר כמשפטם נשמי ברכה, וזהו אענה שיהיה רצוני בהם: והם יענו את הארץ. כאלו הארץ שואלת מטר ומתאוה לו:

24. והארץ תענה את הדגן ואת התירוש ואת היצהר והם יענו אל יזרעאל. והארץ תענה. שתתן את יבולה ועץ השדה יתן פריו: והם יענו את יזרעאל. כי ברכות הטובה רבו אוכליה, כי תהיינה החרבות מלאות צאן אדם. בפורענות קרא שם ישראל יזרעאל לפי שהיו זרועים בגוים, ובזמן הישועה קורא אותם יזרעאל שהיו נזרעים

---

1 ש וארסתיך | ג שהיו | ג שהרי הם | 3 ש וארסתיך | ג לי ח' | 6 נש זה . . . מה ח' | 7 נש כמו שאמר | ש את דגני | נש בעתו ח' | ג אז ח' | 8 ג שיהיו | 9 ג בשובם בשלום | 10 ג ואני . . . כמשפטם ח' | ש אענם וארצם | 13 נש את הדגן . . . תענה ח' | 16 נש צאן ישראל | ג וקרא | ג שם ח'.

---

1 הם עושים. עי' רש"י. 2 דברים ל' ב'. 3 לשון הכתוב בתהלים קכ"ה א': עי' בשו' אמן. 4 ישעיה כ"ה א': שם כ"ב כ"ג: ירמיה ל"א ל"ג. 6 וכן פי' ר"י קרא ועי' שם. 7 לעיל ב' י"א: בזמן הישועה. וכן דעת המתרגם, ועי' שם בפסוק הסמוך: לשון הכהוב בוכריה ח' י"ב. 9 עי' מלכים א' י"ז א'. 10 אענה. עי' מנחם (ערך זרע), ור' יונה (שו' ענה) פי' המלות שהם ענין הכונה, וכן אבן פרחון (שו' ענה) כתב, אטריח והם יטריחו זה את זה, ורד"ק בשרשיו (שו' ענה) הביא פירוש ר' יונה אבל פי' בדרך אחר שהוא השבת הדבור ועי' שם, וראב"ע פי' שהוא כמו אמציא, ורש"י ור"י קרא פי' כדרש בתענית י' א' ובבראשית רבה פרשה ד' ד'. 11 נשמי ברכה. לשון הכתוב ביחזקאל ל"ד כ"ו. 14 אל. צ"ל את: לשון המקרא ויקרא כ"ו ד': וכן פי' ר"י קרא ועי' שם, ועי' ר' יונה (שו' ענה). 16 החרבות. לשון הכתוב ביחזקאל ל"ו ל"ח: קרא. לעיל א' ד'. 17 וכן פי' ר"י קרא, ועי' פירוש ר"י קמחי לעיל ב' ב': יזרעאל. וכן פי' רש"י, וכן ר' יונה ואבן פרחון (שו' ענה) פי' יזרעאל כינוי לישראל, ומנחם (ערך זרע ועי' הערה שם) פי' האל"ף והלמ"ד נוספים כמו בארבאל (הושע י' י"ד) וכן דעת רש"י, ועי' ר"י קרא, ודונש (תשובותיו דף מ"ט) כתב שהוא שם עיר, ור' תם (שם) הודה לו, וכן ראב"ע פי' שם מקום ועי' עוד בהערותי להלן י' י"ד.

לדבר לנכח ושלא לנכח כאחד, וכפל הענין במלות שונות, ואמר ולא יזכרו עוד בשמם. ורבינו סעדיה ז״ל פירש מפיה מפי ישראל, ולא יזכרו עוד בשמם בפי אומות העולם, כי אף אומות העולם לא יעבדו עבודה זרה באותו הזמן, כמו שאמר כי אז אהפך אל עמים שפה ברורה לקרא כלם בשם ה׳ ולעבדו שכם אחד. ועוד פירשו בו מפיה מפי דור הישועה, ולא יזכרו עוד בפי דורות עולמים. ואמר בשמם לפי שיש להם שם אחר זולתי בעל:

20. וכרתי להם בריתי ביום ההוא. ובריתי על דרך כי עם אבני השדה בריתך וחית השדה השלמה לך, ונאמר בנבואת ישעיה וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ, וכל הענין כמו שאמר שם: ועם עוף השמים. כמו ארבה וזולתו, שלא יאכלו פירותיהם ותבואתם: ורמש האדמה. כמו נחשים ועקרבים: וקשת וחרב. כמו שאמר וכתתו חרבותם לאתים: ומלחמה. כתרגומו ועבדי קרבא, או פירושו שאר כלי מלחמה זולתי קשת וחרב שוכר:

21. וארשתיך. כנגד מה שאמר אשת זנונים. וזכר שלש פעמים וארשתיך כנגד שלש גליות שגלו ישראל, גלות מצרים וגלות בבל וזה הגלות שאנחנו בו היום, וכל זמן צאתם מהגלות היה האל ית׳ כאלו מארס אותם. והארוסים הראשונים כשהוציאם ממצרים לא היו לעולם שהרי גלו, לפיכך אמר כנגדו וארשתיך לי לעולם. והארוסים השניים כשהוציאם מבבל לא היו בצדק ובמשפט שהיו הם עושים, שהרי כתוב שהיו בהם מחללי שבתות ונושאים נשים נכריות והיו כובשים אחיהם לעבדים ולשפחות ושדותיהם, הנה כי לא היה להם צדק ומשפט וחסד ורחמים,

---

1 ש ולא ידברו | 2 ג ורבינו . . . . בשמם ח׳. ג ורבינו . . . . העולם ח׳ | 3 ש האומות לא | 4 נש זמן | 5 נג ברורה וגו׳ ועוד | נש פי׳ מפיה | 7 ש שם אחר ח׳. ג אחר ח׳ | 8 נש להם . . . ובריתי ח׳ | 10 נש ונמר . . . ירבץ ח׳ | ג שאומר | 12 ג שאומר | 13 ג כתרגום | ג פירוש | 14 נש שאר כל כלי | 15 ג מה ח׳ | נש שלשה | 16 נש שלשה | ג וגלות הזה | 17 ש מן הגלות | 18 ש הארוסים | ג כשהיו ממצרים | 19 ג שהרי גלו ח׳ | נ כנגדו ח׳ | 20 נש שהם היו | ש עושים הרע | ג אומר | 21 ג שבת | 22 נש ולשפחות ח׳ | נש חסר.

---

1 עי׳ ס׳ מכלול דף ק״כ ב׳. 4 צפניה ג׳ ט׳, ושם נמצא לעבדו. 7 שם אחר. כמו בעל פעור (במדבר כ״ה ג׳), בעל זבוב (מלכים ב׳ א׳ ב׳), ועי׳ יעקב בן ראובן: 8 איוב ה׳ כ״ג, וכן פי׳ ר״א מבלגנצי והביא הפסוקים מאיוב ומישעיה. 9 ישעיה י״א ו׳. 12 שם ב׳ ד׳, ועי׳ ר״י קרא. 14 כלי מלחמה. וכן פי׳ ראב״ע. 21 עי׳ נחמיה י״ג ט״ו, עזרא ט׳ ב׳, נחמיה ה׳ ה׳. 22 לשון הכתוב דברי הימים ב׳ כ״ח י׳.

ורבינו שלמה ז"ל פירש עומק הגלות שהיו עכורים שם אתן לפתח תקוה, תוחלת ותקוה, שמתוך אותן צרות תתן לב לשוב אלי. ויונתן תרגם ואמני לה ית פרנסהא מתמן וית מישר עכור לתחמודי נפש. ורבינו סעדיה גאון ז"ל פירש יעשה עמהם האל ית' נפלאות בעמק שנהרג בו עכן באותו הזמן, ויקראו לו פתח תקוה וישירו לאל ית' על הנפלאות, זהו שאמר וענתה שמה, מן ותען להם מרים: כימי נעוריה. כמו הנס שעשה האל ית' לישראל בימי סיסרא, אמר ותשר דבורה, וכן בדוד אמר, וידבר דוד לה' את דברי השירה הזאת: וכיום עלותה מארץ מצרים. שירת משה על ים סוף. ויונתן תרגם ויתנהון תמן למימרי כיומי קדם, ואף אנא אעביד להון נסין וגבורן כיום מיסקהון מארעא דמצרים:

18. והיה ביום ההוא נאום ה' תקראי אישי. ר"ל תקראי לי אישי, כי בעל האשה יקרא איש, כמו אלקנה אישה, וכנסת ישראל נמשלה לאשת איש. ובעל הוא שם משותף כי היו קוראים לעבודה זרה בעל, לפיכך אמר ולא תקראי לי עוד בעלי, כדי להסיר את שמות הבעלים מפיה. ורז"ל פירשו ככלה בבית חמיה ולא ככלה בבית אביה:

19. והסרותי את שמות הבעלים. טעם והסרותי כי האל ית' ייחד את לבב ישראל ליראה את שמו לבדו ויעזרם בזה על דרך שאמרן בא ליטהר מסייעין אותו. אמר מפיה ואמר תקראי, כי כן דרך המקרא

1 נש ורש"י | ג ז"ל ח' | ש שם עכורים | 2 ש ותוחלת שמתוך | נש אותם הצרות אתן להם לב | 3 ג לתחומרי. ש לתחמורי | 4 נש ז"ל ח' | ג האל ית' ח' | 5 נש וזהו | ג שנאמר | 7 ש שנ' | גג דוד | ש בדוד ע"ה | ג אמר ח' | 8 ש ביום | 11 ג תקראי אישי ח' | ג אישי . . . לי ח' | ג לי ח' | 12 ש איש | ג יקרא לה | 14 ג אמר ח' | נש להסיר שם | 16 נש את שמות הבעלים ח' | 17 ג לבב ח' | ג שאמר | 18 ג אמר ח'.

1 ברש"י נמצא, שהן . . . אתן לה לפתח תקוה תחלת תקוה. 2 ל ואימני. 3 פרנסהא. עי' רש"י. 4 עי' יהושע ז' כ"ד. 5 וישירו. וכן פי' רז"ל בתנחומא דף נ' א' והובא בילקוט פה, בן קריש (דף ק"ו), ר"י קרא אבן פרחון (שו' ענה) ראב"ע ויב"ר, וכמו זה ר' יהודה (דף פ"ט), ודונש (תשובותיו על סעדיה, דף ל"ט) אמר כי הוא שבחה, ועי' עוד שפת יתר דף כ"ד ב', ומנחם (ערך עון) פי' לשון דירה וחבר אותו עם וענה איים (ישעיה י"ג כ"ב) וכן פי' רש"י ואבן בארון (דף ע"ז), וראב"ע פה תפשם, וכן ר"י קמחי השיב על מנחם (ס' הגלוי דף קל"א) ופי' לשון שירה, ור"א מבלגנצי פי' כרש"י, ובשו' תגה (הועתק מערוך, ערך תן א') כתב רד"ק ,,ותרגום וענתה ויתנון . . . לשון שנון", ובפירושו פה ובערוך הנרמא ויתנהון, ועי' עוד סנהדרין קי"א א', ושם פי' רש"י ועננתה ,,עניים ושפלים", ועי' עוד להלן ה' ה'. 6 שמות ט"ו כ"א. 7 שופטים ה' א': שמואל ב' כ"ב א'. 8 שירת משה. וכן פי' ר"י קרא. 9 ת ויתינהון. 12 עי' יעקב בן ראובן: שמואל א' א' ח'. 13 עי' ר' יונה שהובא בראב"ע פה, אבל בספריו לפנינו לא נמצא פירושו. 14 וכן פי' ר"י קרא ועי' עוד שם בפסוק הסמוך, וכן פי' יעקב בן ראובן ור"א מבלגנצי, ועי' ילקוט פה. 15 ר' יותנן בפסחים פ"ז א', ושם בכת"י מינ' חסר ולא . . . אביה, והובא בילקוט וברש"י פה. 16 עי' ראב"ע ואפשר הובא ממנו. 18 יומא ל"ח ב', ושם לטהר, ועי' מסורת הש"ס שם ודקדוקי סופרים.

מבשרם ונתתי להם לב בשר: והולכתיה המדבר. זהו שאמר יחזקאל והבאתי אתכם אל מדבר העמים ונשפטתי אתכם שם פנים אל פנים: ודברתי על לבה. אנחם אותה מצער הגלות שסבלה. ותרגם יונתן בכן הא אנא משעבד לה לאוריתא ואעביד לה נסין וגבורן כמא דעבדית לה במדברא וביד עבדיי נביאיא אמלל תנחומין על לבה:

17. ונתתי לה את כרמיה משם. מהמדבר אתן לה כל ארצה כמו שהיתה לה, כלומר איעד אותה שם במדבר להיטיב לה בארצה. ולפי שבמדבר העמים יצרוף אותם ויכלה המורדים והפושעים יפחדו הנותרים, לפיכך יהיו צריכים תנחומים ודבר על לבם שיתן להם האל ית' כל ארצם כבתחלה, לפיכך אמר ודברתי על לבה. ואף על פי שפירשנו כי התנחומים יהיו מהצער שסבלה בגלות הכל יהיה לזה ולזה, ומה שזכר כרמיה, לפי שזכר בפורענות והשמתי גפנה אמר בנחמה כרמיה: ואת עמק עכור לפתח תקוה. לפי שבתחלת בואם לארץ בימי יהושע קרה להם העון הזה והוא דבר עכן, הבטיחם שלא יפחדו בהכנסם לארץ, שלא יקרם שום עון כי כולם יהיו מצורפים ומהורים כי במדבר העמים יצרפו. ואותו עמק עכור לא יקרא עוד כן כי שמו הוא לגנאי, אלא יקרא לו שם שבח והוא פתח תקוה. ומה שאמר פתח ולא אמר עמק כמו שהיה, לפי שיהיה להם כפתח, כי משם יכנסו לארץ כמו שעשו בתחלה, ויהיה להם תקוה ואחרית טוב לפיכך יקראו לו פתח תקוה. והחכם ר' אברהם בן עזרא ז"ל פירש עמק עכור, עמק יזרעאל שעכרתיה שם ישוב לפתח תקוה.

---

1 גש מבשרכם ונתתי לכם | 2 ש יחזקאל הנביא | 4 ג יונתן ח'. ג ת"י | נש להון | 5 נש כמה | ג נביאי | 6 ג את ח' | ג משם כרמיה משם | 7 ג כלומר שם אתן לה במדבר | ג להיטיב אותה | נש לפי | 8 ג שמדבר | ג אותה | ג הפושעים והמורדים | ש ויפחדו | ג הנשארים | 9 ג לפיכך אמר ודברתי על לבה יהיו | ג ודברתי על לבה | ש להם ח' | ג האל ית' ח' | ש את ארצם בתחלה | 10 ג כמו לבתחלה | 13 ג ביאת | ג קרא | 14 דבר עון עתה | ש לארץ ושלא | ג יקרם | 15 ג והוא עמק | 16 ג גנאי | ג לו ח' | ש לשבח | 17 גש לפי שהיה | 18 ג פתח | 19 ג ן' עזרא פירש.

---

1 יחזקאל י"א י"ט, ובגש נמצא הכתוב ביחזקאל ל"ו כ"ו. 2 שם כ' ל"ה: וכן פי' יעקב בן ראובן ועי' רש"י, ופה פי' המדבר בגולה, ובפסוק הסמוך פי' שהוא מדבר סיחון ועוג והביא הפסוק מיחזקאל, והוא פירוש רז"ל בפסיקתא (הוצאת איש שלום) דף ע"ג ב' ועי' ילקוט פה, וראב"ע פי' אל ארצה ששב כמדבר. 4 ל בכין האנא . . . תל נבייא . . . ת ליבהא. 6 עי' ר"א מבלגנצי. 7 וכן פי' יעקב בן ראובן. 8 עי' יחזקאל כ' ל"ח, ועי' רש"י. 12 לעיל ב' י"ד, וכן פי' ראב"ע. 13 עי יהושע פרק ו'. 16 לגנאי. ועי' שם שם כ"ו. 18 וכן פי' יעקב בן ראובן: רד"ק נקט פה לשון הכתוב בירמיה כ"ט י"א. 20 עי' רד"ק לעיל ב' ב'.

ולקחתי דגני בעתו: ושמתים ליער. שיבואו בו חיות השדה, לפיכך ואכלתם חית השדה, וזה מפני חורבן הארץ, או המשיל האויבים לחית השדה:

15. ופקדתי עליה את ימי הבעלים. בגלות אפקוד עליה הזמן שעבדה הבעלים, ואאריך אותם בגלות לעונש שהניחו עבודתי ועבדו אלהים אחרים. ואף על בני בניהם יהיה זה העונש, אף על פי שהם לא יעבדו עבודה זרה בגלות, כן הוא משפט ענשם, לפי שבני בניהם לא יהיו שלמים בעבודת האל ובמצותיו בגלות, לפיכך יצטרף עון אבותם העובדים עבודה זרה עם עונם, ואמר בתורה והתודו את עונם ואת עון אבתם במעלם אשר מעלו בי: ותעד נזמה וחליתה. לפי שהמשילה לזונה אמר עליה מעשי הזונה שמתקשטת בתכשיטים נאים כדי שתתראה יפה בעיני מאהביה: וחליתה. מן וחלי כתם. ויונתן תרגם ואסער עלה ית יומיא דהוות פלחא למעותא ומסקא להון בוסמין, הוות דמיא לאיתתא די שבקת ית בעלה ואתקנת בקדשהא ובחליטת מרגליתהא ומעת בתר רחימהא, כן כנישתא דישראל רחימת למיפלח לטעוותא ופולחני שבקית אמר ה'. ובחליטת. אחד מתקוני העדיים, וכן תרגם יונתן ובתי הנפש והחלשים וקדשיא וחליטתא:

16. לכן הנה אנכי מפתיה. נכתב ביו"ד במקום למ"ד הפעל. והענין אתן בלבה לשוב בתשובה בעודה בגלות, וזה כענין פתוי כי המפתה את חבירו מעבירו מדעתו שהיה בו לדעת אחרת, כן הקדוש ברוך הוא מעביר ישראל מדעתם שהיו בו בגלות לרדוף אחר התאוה ויצר הרע ויתן בלבם לעזוב הרע ולקחת הטוב, ועל זה אמר והסירותי לב האבן

---

2 ג זהו | ג הבית והארץ | ג לחיות | 4 נש את ימי הבעלים ח' | ש על פשעי עונם בגלות. ג הבעלים ופקדתי עליה בגלות | 5 נש לאלהים | 9 ג ואמר בתורה ח' | 10 ש מעשה | 11 נש שתראה | 12 ג יומא יומא | 13 ג דשבקת | ג בעלא | 14 ג בקדשתא | ג רחמיהא | 16 ש לכן | 17 ג וחליטיא | 18 ג הנה ח' | נש נכתב ח' | 20 ג שיהיה לרעת | 21 ג אחר ח' | 22 ג את לב.

---

1 לעיל ב' י"א: חיות, וכן פי' רש"י. 2 האויבים. עי' יעקב בן ראובן ור"י קרא. 9 ויקרא כ"ו מ'. 11 וכן פי' רש"י יעקב בן ראובן וראב"ע ועי' ר"י קרא. 12 וחלי כתם. משלי כ"ה י"ב, וכן חבר אותו מנחם (ערך חל), וכן ר' יונה ורד"ק (שו' חלה), אבל אבן פרחון לא הביא אותו, ומנחם פי' לשון ענולים המה, ועי' עוד במנחם שו' עד, ורש"י ור"י קרא פי' ותעד לשון עדי וחליתה לשון קישוט, ואבן פרחון (שו' עדה והובא מר' יונה) פי' ותעד לשון תכשיט, וראב"ע פי' וחליתה תכשיט לצואר. 13 ת דמסקא. ל והות מסקא . . . תל דשבקת . . . 14 ל בקדשה וחליטת מרגליתה . . . תל רחמהא . . . כנישת ישראל. 16 ישעיה נ' כ', ועי' ברד"ק שם. 18 עי' ס' מכלול דף ל' א' ודף קי"ח ב'. 19 עי' יעקב בן ראובן.

12. ועתה אגלה את נבלתה. כיעורה ומעשיה הרעים יהיו מגולים כשאסתיר פני ממנה: לעיני מאהביה, שלא יצילוה, ולפירוש אדוני אבי ז"ל לעיני השמש: ואיש לא יצילנה מידי. איש מכל אוהביה, ובדרש אף תמה זכות אבות:

13. והשבתי כל משושה. כי עם הצרה אין חדש ואין שבת, וראשי החדשים והשבתות שהיה בהם קרבן מוסף היו ימי השמחה, וכן החגים והמועדים שהיו ימי מנוחה ושמחה לא יהיה להם בהם שמחה מרוב הצרות: וכל מועדה. אמר מועדה אחר שאמר חגה, והמועדים הם חגים, וכן אמר ביחזקאל ובחגים ובמועדים, לפי שיש חג שאינו מועד, אלא שמחה שישמח האדם ויאכל וישתה וקרא חג, כמו ויעש שלמה בעת ההיא את החג וגו' שבעת ימים ושבעת ימים, הנה קרא חג שבעת ימי חנוכת הבית, וכן אוכלים ושותים וחוגגים. ויש מועד גם כן שאינו חג כמו לאותות ולמועדים, למועד אשוב אליך, וכן כל זמן שיתן אדם לחבירו כמו למועד אשר יעדו. ורב סעדיה גאון ז"ל פירש חגה שלש רגלים, וכל מועדה ראש השנה ויום הכפורים ושמיני עצרת:

14. והשמתי גפנה ותאנתה אשר אמרה אתנה המה לי. בעבור שאמרה כי מיד מאהביה הדגן והתירוש והיצהר וכל הטוב, אני אשים אותם לשממה ותדע אם היה לה הטוב ההוא מאתי או מאתם: אתנה. לפי שהמשילה לזונה קרא הטוב ההוא אתנה כמו אתנן זונה, ועניגם כמו תנאי ושרשם תנה, והאלפי"ן נוספות. ויונתן תרגם אתנה יקר. וזכר הגפן והתאנה כי הענבים והתאנים מיטב מאכל האדם אחר התבואה, וכבר זכר

---

1 ג כי ערוה | 3 ג איש ח' | ש מאהביה | 5 נש כל משושה ח' | 6 ג חדשים | ג שיש | ג הוא | ש שמחה | 7 ג להם ח' | ג שמחה להם | 9 נש יחזקאל בחגים | 10 נש אדם | נש ויקרא | 11 נש חג ח' | 12 ג ימים | נש הבית חג | 14 נג כמו . . . יעדו ח' | ג נאון ח' | 15 ג ושמיני חג | 17 ג טוב | 19 ג אתנה זונה | 21 ג והתאנה נביאיא שקרא בהיתו מלכיהון אחרי מאהבי אשור ומצרים שהיה לישראל ברית עמהם וזכר הגפן והתאנה | ג אדם.

---

1 כיעורה. וכן בס' השרשים (שו' נבל) ע"י שם, ור' יונה (שו' נבל) פי' לשון נפילה וירידה ואבן פרחון (שו' נבל) פי' חרפה, ור"י קרא וראב"ע פי' גלוי הערוה. 3 אוהביה. ע"י ר"י קרא: ובדרש. עי' שבת נ"ה א', ויקרא רבה ל"ו ו' ויד יוסף שם, והובא בילקוט וברש"י פה. 5 שבת. עי' מכלול קנ"ג א'. 6 קרבן מוסף. עי' במדבר פרק כ"ח. 9 יחזקאל מ"ו י"א. 10 מלכים א' ח' ס"ה. 12 שמואל א' ל' ט"ז, ושם פי' וחוגנים מרקדין, והוא פירוש ר' האי גאון ועי' שרשים שו' חנג. 13 בראשית א' י"ד: שם י"ח י"ד. 14 שמואל ב' כ' ה' ושם נמצא מן המועד, ובנג חסר הדמיון הזה ואפשר היא הוספת סופר. 16 נפנה. עי' מכלול קנ"א א'. 18 לשממה. וכן פי' רש"י. 19 כמו. דברים כ"נ י"ם, וכן חבר אותו מנחם (שו' אתנן) ענין מחיר, וכן רש"י ור"י קרא, וכן ראב"ע בשם ר' יונה (ועי' בשרשי שו' תנה) וכן פי' אבן פרחון, ועי' ס' מכלול דף קע"ד א'.

אורחתיך כמה דסיינין בסיכיא, ואפסיק כמה דמפסקין בכותליא ושבילהא לא תשכח:

9. ורדפה את מאהביה. אם לאשור ולמצרים, תרדוף שלומם ועזרתם ולא יתנו לה, ואם למולות, תרדוף אחרי נביאי השקר ואחר המתעסקים במזלות לשאול לה במזלות, ותקטיר להם ולא יועילו לה: ואמרה אלכה ואשובה אל אישי הראשון. וזה לא תאמר עד סבלה הגלות זמן רב, כמו שכתוב בתורה בצר לך ומצאוך כל הדברים האלה באחרית הימים ושבת עד ה' אלהיך, כי אלו אמרה זה בעודה בארץ לא היתה גולה:

10. והיא לא ידעה. כי היו מתעים אותה ראשיהם ונביאי השקר. וכל הטוב שהיה לה, לא היה לה אלא מאתי, שהייתי שולח ברכתי בדגן ובתירוש וביצהר, ושולח ברכה במעשה ידיהם עד שהיה להם רב כסף וזהב, וישמן ישורון ויבעט, ועשו הכסף והזהב בבעלים כמו שאמר וכסף הרביתי לה וזהב עשו לבעל, וכתיב בכסף ובזהב ייפהו:

11. לכן אשוב ולקחתי. כדי שתדע כי מידי היה לה הטוב: דגני בעתו ותירושי במועדו. שאשלח בהם מארה בעת הקציר ובעת הבציר, הפך הברכה שהייתי שולח בהם. וכן בכל מעשה ידיהם אשלח מארה, והמשתכר משתכר אל צרור נקוב, ולא יהיה להם לחם לאכול ובגד ללבוש: לכסות את ערותה. הצמר והפשתים שנתתי לה לכסות את ערותה אציל אותם ממנה, וכן תרגם יונתן ואציל כסות מילא ובוץ דיהבית לה לכסאה ית קלנה. וענין והצלתי כמו אשר הציל אלהים מאבינו, ענין ההסרה והשלילה:

---

1 ג ארחך | ג דסגין בוסכיא | ג בכוביא | ג דספקין | 2 ג תשתכח | 3 נש את מאהביה ח' | ג ומצרים | 4 נש אחר | 5 ג לשאול לה במזלות ח' | ג אותה | 6 ג אמרה | ש שסבלה | 8 ג אלהיך וגו' כמו אם אמרה | 11 ג ברכתי ח' | 12 ג ויצהר וביצהר שולח ברכה | נש במעשי | נש רוב | 14 נש וכסף . . . וכתיב ח' | ג בוהב ובכסף. ש בכסף וזהב יפהו | 15 נש ולקחתי ח' | ג ולקחתי וגו' | ג כדי . . . במועדו ח' | 16 ג להם | 18 ש וכל המשתכר | 19 ש כי הצמר | ג הצמר . . . ערותה ח' | 20 ג אותה | ג ואציל | ג דבוץ די יהבית | 21 ג קלנהא. ג קלנא | ש והצלת | נש כענין אשר.

---

1 ת כמא. ל כמה דסיינין ח'. תל בכוביא. ת ואפסוק . . . תל כמא. 3 וכן פי' רש"י. 7 דברים ד' ל'. 13 שם ל"ב ט"ו, ועי' ברכות ל"ב א' וילקוט פה. 14ירמיה י' ד'. 16 לשון הכתוב במלאכי ב' ב'. 18 לשון הכתוב בחני א' ו': לשון המקרא בבראשית כ"ח כ'. 19 וכן פי' רש"י ר"י קרא וראב"ע. 21 בראשית ל"א ט"ו: וכן פי' מנחם (ערך צל), וכן פי' ר' יונה (שו' נצל), ורד"ק הביא פירושו ממנו כן ג"ל, וכן פי' רש"י ר"י קרא וראב"ע כולם ענין הפרשה, ועי' אבן פרחון (שו' נצל).

בתר נביאי שקרא בהיתו מלכיהון: אחרי מאהבי. אשור ומצרים שהיה לישראל ברית עמהם ומצילים אותם מיד אויביהם, והיו הולכים בטח בשוחד אשר היו נותנים להם, וכיון שהיו בשלום בבריתם עמהם כאלו הם מספיקים צרכם, כי בעזרתם היו עובדים אדמתם, והולכים מארץ אל ארץ בשלום, וזהו לחמי ומימי צמרי ופשתי שמני ושקויי. ומה שאמר הובישה יש לה להכלם ממעשיה וממאהביה שבטחה בהם, כי לא יועילו לה בעת צרתה. ואדוני אבי ז"ל פירש אחרי מאהבי, השמש והירח והכוכבים שהיו עובדים להם, וכונתם היתה כי הם נותנים מזונם וספוקם כמו שאמרו ומאז חדלנו לקטר למלכת השמים והסך לה נסכים חסרנו כל ובחרב וברעב תמנו: ושקויי. היין ושאר משקים. ויונתן תרגם איהך בתר עממיא רחמאי מספיקי מיכלאי ומישתאי כסות מילא ובוץ משח וכל פרנוסי:

8. לכן הנני שך את דרכך בסירים. שלא יוכלו לצאת מהעיר מפני החרב ולא יועילוה מאהביה שהיו אשור ומצרים, או לפירוש אדוני אבי ז"ל המזלות. והנה דרכה כאלו יש בה משוכת חדק וקוצים שלא תוכל לעבור בה, וכאלו גדורה בגזית שלא תוכל לעבור, ולא תמצא נתיבותיה שהיתה הולכת בהם. ועל הדרך הזה נאמר גדר דרכי בגזית נתיבותי עוה: שך. כמו הלא אתה שכת בעדו, מנחי העי"ן, ולפי שעושים גדר הכרמים והשדות משכים נאמרה הפעולה ממנו שך שכת. ושכים ידוע שהם כמו קוצים, וכן סירים וכן צנינים כולם מיני קוצים הם ולא באה הפעולה כי אם משכים, ותרגם יונתן בכן הא אנא מקלקל ית

---

1 גג שהיו | 2 נש מאויביהם | 3 ג כיון שהם | ג עמם | ג מספיקים בידם | 5 ש וזהו | ג ומה שהובישה | 6 ג לה ח' | 7 ש צרתם | 8 ש הם היו | 9 גג למלאכת | 10 ש ובשקויי | ג ושקויי המשקים ות"י | 11 ג רחמאי ח' | נש פרנסותי | 13 ג והיו. ש והם | 14 ג מושכת | 15 ג בה . . . לעבור ח' | 16 ג בגדיש | 17 נש הלא ח' | 18 ג שעושים הגנות והכרמים משכים נאמר | 19 ג ידוע כמו שהם. ג ידוע שהוא קוצים | ג סירים סבוכים | 20 ג בא.

---

1 תל נביי . . . מלפיהון, וכ"ה כרש"י, וכן צ"ל ושעו כל הסופרים פה, ועי' להלן ד' ר', ח' א': אשור ומצרים. וכן פי' ר"י קרא פה ורש"י להלן פסוק ט, וכן פי' יעקב בן ראובן להלן פסוק י"ב, ועי' התרגום. 5 צמרי. עי' מכלול דף קל"ו ב': ופשתי. עי' שם דף קנ"ח א'. 8 ירמיה מ"ד י"ח, ושם נמצא ומן אז, ועי' ראב"ע להלן פסוק י'. 11 תל רחמי מספקי מיכלי ומישתי . . . ת כל. 14 משוכת חדק. לשון הכתוב במשלי מ"ו י"ט, ועי' רש"י. 16 איכה ג' ט', וכן פי' ראב"ע. 17 איוב א' י' ושם נמצא את: ש ך. וכן פי' משורש שוך וענין נדר ר' יהודה (הוצאת גוט, דף נ"ז) ר' יונה ואבן פרחון (שו' שוך) ר"י קמחי (ס' הגלוי דף נ"ו) וראב"ע פה, וכולם חוץ מר' יהודה הביאו הפסוק מאיכה, וכן פי' מנחם (ערך שך) ורש"י, ומנחם חבר אותו עם כמשכת אבל שכת חבר בענין אחר, ועי' עוד רד"ק בס' השרשים שו' שוך. 19 כמו קוצים. וכן פי' ר' יונה וממנו אבן פרחון (שו' שוך), וכן ר"י קרא וראב"ע: צנינים. עי' במדבר ל"נ נ"ה. 20 תל האנא . . .

שאמר יחזקאל ביום הלדת אותך, ואמר ואת ערום ועריה, ואמר ואלבישך רקמה, וכל הענין כמו שאמר. ומשל הלידה הוא כשהיו במצרים עבדים כמו שפירשנו שם: ושמתיה כמדבר. שהוא הפקר לכל. ועוד שלא ימצא בו מחיה ושום צורך האדם, כן אסיר כל טובי מהם ויהיו מופקרים לכל כמו שאמר והסתרתי פני מהם והיה לאכול, גם מורה על חורבן הארץ כמו שאמר נצתה כמדבר: ושתיה כארץ ציה. הענין כפול במלות שונות, וכן והמתיה בצמא, כי המדבר הוא הצמאון אשר אין בו מים. ואפשר שיהיה בצמא משל לבטול התורה והמצוה והנבואה כמו שאמר מלכה ושריה בגוים אין תורה גם נביאיה לא מצאו חזון מה', והצמא הוא משל לבטול התורה והמצות והנבואה כמו שאמר לא רעב ללחם ולא צמא למים כי אם לשמוע דברי ה'. ויונתן תרגם כן, דילמא אסלק שכינתי מבינה ואעדי יקרה ואשוינה רטישא כיומיא קדמאי על דלא אתקריבת לפולחני, ואוחיל רוגזי עלה כמא דחל על דרא דעברו על אורייתא במדברא, ואשוינה ארעא צדיא ואקטלינה בצחותא:

6. ואת בניה לא ארחם. כמו שפירשנו כי הכנסה בכלל תקרא אם ונקראו הפרטים בנים, הילודים בכל דור ודור שנהגו מנהג הדור הראשון העובד עבודה זרה:

7. כי זנתה אמם הובישה הורתם. תרגם יונתן ארי טעון כנישתהון

---

2 נש כמו שהוא | ב היא | 3 ג עבדים ח' | ש ושמתיך | ג לכל העולם | 4 נש בו שום | 5 ג וכמו | ג והסתרתי . . . שאמר ח' | 6 ג ונצתה | ש בארץ | 7 ש צמאון | 8 ב והמצוה ח' | 9 נשפב שאמר היו שריה | ג תורה וגו' והמשל בצמא הוא ביטול התורה כמו שאמר | 11 נש כן ח' | 12 ש ואעדי ית | ג יקרא | ג כיומי. ש כיומא | ג על ח' | 13 ג אתקריבתא | ג ואחול | ג עלהא | נש כמה | 14 ג ארע | ג בצחותא נ"א בבוצרתא | 16 נש או הילודים | נב כל | נש מנהג דור | 17 ג שעובר | 18 נש י"ת | ג תעו. ש טעו | ש כניסתהון.

---

1 וכן פי' רש"י וראב"ע, והפסוק הראשון מיחזקאל הובא ברש"י והשני בראב"ע: יחזקאל ט"ז ד' ז' ט'. 2 וכן פי' רש"י ר"י קרא יעקב בן ראובן וראב"ע, וכן בתרגום שם ביחזקאל, ועי' עוד ילקוט יחזקאל רמז שנ"ה. 3 ושמתיה. בש ושמתיך, ומעות המדפיס פה וכן הרבה, ועי' עוד בפסוק זה ובפסוק ז' להלן. 5 דברים ל"א י"ז. 6 ירמיה ט' י"א. 7 לשון המקרא בדברים ח' ט"ו, ושם וצמאון אשר אין מים. 8 עי' יעקב בן ראובן. 9 איכה ב' ט', והנה רק בג נמצא הכתוב הנכון, ואפשר שם תקנת סופר. 10 עמוס ח' י"א ושם כתב רד"ק, דבר ה' שהוא הנבואה. 11 בכתוב נמצא את דברי. 12 תל מינה . . . ת עד לא . . . ת ויחול. ל וייחול . . . תל על עם דרא . . . אוריתי . . . ואישוי (ת ואשוי) . . . תל ארעה. 14 ל בביצורתא. ת בבצורתא, וכן כתוב ממעל המלה בבוצרתא בג. 15 שפירשנו. לעיל פסוק ד'. 18 הורתם. עי' מכלול דף קי"ט א': תרגם. עי' רש"י והוא פי' הפסוק כתרגומו: תל טעת.

עושים הרע בעיני ה׳, בזמן שיבת הגלות אמרו להם עמי: ולאחותיכם רחמה. לפי שהמשל היה בבן ובת אמר אחיכם ואחותיכם, ומלת ואחותיכם ברבוי אחד לבד כי היה לו לומר בשני רבויים אחיותיכם, כמו את אחי ואת אחיותי. ויונתן תרגם נביאיא אימרו לאחיכון עמי תובו לאורייתי ועל כנישתכון ארחים:

4. ריבו באמכם. עתה שב לדברי התוכחה שאמר בתחלה, ולפי שהמשיל כנסת ישראל לאשת זנונים והנולדים בדור ודור לילדי זנונים אמר כנגד ילדי זנונים ריבו באמכם. והכנסה נמשלת לאם על דרך כלל והפרטים לבנים, והענין שיריבו איש ברעהו להשיבם לדרך טובה: כי היא לא אשתי. כיון שזנתה תחתי: ותסר זנוניה מפניה. כיון שהמשילה לזונה כתב עליה דרכי זונה, ודרך הזונה לקשט פניה במיני צבעונים שתתראה יפה בעיני הזונים: ונאפופיה מבין שדיה. היא מעיכת השדים שזכר יחזקאל שמה מעכו שדיהן, כי גם זה מדרכי הזונות, והפנים הוא משל לנביאים, שהיו מחליפים נביאי ה׳ בנביאי השקר ואלה הם הזנונים, ושדיה הוא משל לתורה שבכתב ותורה שבעל פה כמו שפירשנו בספר יחזקאל, והיו מחליפים אותם בחוקי הגוים ואלה הם הנאפופים. ויונתן תרגם אוכיחו כנישתא דישראל ואמרו לה ארי היא לא מתעניא בפולחני ומימרי, לא אקבל צלותה עד דתעדי עובדהא בישיא מקביל אפהא ופולחן מעוותא מבין קרווהא:

5. פן אפשיטנה ערומה. פן אפשיטנה ואניחנה ערומה: וחצגתיה כיום הולדה. אעמידנה ערומה כיום שנולדה כמו שאמר ערום יצאתי מבטן אמי, והענין כפול במלות שונות. והענין על דרך משל כמו

---

1 ג לאחיכם | 2 נש ולפי | ג שהמשיל אותם | ג ומלת ואחותיכם ח׳ | 3 ג רבוי | ג בשני דברים | 4 ג נביאיה | 5 ג כנשתיכון | 7 ש ילדי | 9 ג לבן | ג לרעהו | 11 נש וזנות כי דרך | ג פניה לבקש נואפים | 12 נש שתראה | ג הזונה | ג היא ח׳ | 13 ג שדיהם | 14 ש שהיו העם | ג ואלו | 15 נשגפב הזונים | נש ולתורה | 17 ג ואוכיחו | ג ואמר ליה | ג לא ח׳ | 18 ג בפולחני דה׳ ומימריה | נג מקבל | ג צלותא | ג עובדא בישא | 19 ג פולחן | 20 נש פן אפשיטנה ח׳ | ג והצגתיה ,.. ערומה ח׳ | 21 ג שנאמר | 22 ש והוא על דרך.

---

3 צ״ל ולאחותיכם: עי׳ ס׳ מכלול דף קע״ח א׳, ואבן פרחון (דף ו׳ ב׳) כתב כי משפטו ולאחותכם. 4 יהושע ב׳ י״ג ושם נמצא ואת אחי: תל נבייא. 6 בתחלה. לעיל פרק א׳, והראב״ע פי׳ מן והיה מספר וגו׳ עד ריבו וגו׳ הכל לנגאי. 8 כנגד. עי׳ יעקב בן ראובן: והכנסה. עי׳ התרגום ורש״י. 12 ונאפופיה. עי׳ ס׳ מכלול דף קס״ג א׳: וכן פי׳ רש״י ועי׳ ר״א מבלנצי. 13 יחזקאל כ״ג ג׳. 15 הזנונים. כ״ה בכת״י של פאקאק. 16 יחזקאל שם, ועי׳ פירושו שם. 17 תל אוכחו ללנישתא ... מקבל. 18 אפשר היה לפני רד״ק הנוסחא של ג, עובדא בישא ... פולחן, וברש״י ופולחן: ל עובדיא. 19 ת מעוותהא. ל מעוותה. 21 איוב א׳ כ״א.

לביני עממייא כד עברו על אורייתא ואיתאמר להון לא עמי אתון, יתובון ויתרבון ויתאמר להון עמיה דאלהא קיימא:

2. ונקבצו בני יהודה ובני ישראל יחדיו. זה יהיה בקבוץ גליות בימי המשיח, כי בבית שני לא עלו אלא יהודה ובנימן שגלו בבבל ולא היו בני יהודה ובני ישראל יחדיו: ושמו להם ראש אחד. זהו מלך המשיח, וכן תרגם יונתן וימנון להון רישא חד מדבית דוד: ועלו מן הארץ. מארץ גלותם יעלו לארצם. והמפרש זה הענין על הגלות אינו נכון כי מה ענין ושמו להם ראש אחד למי שילך בגלות, וגם ועלו מן הארץ, כי היה לו לומר וירדו או ויצאו, כי ארץ ישראל גבוהה מכל הארצות ומי שיבא אליה יעלה ומי שיצא ממנה ירד, ויונתן תרגם ארי יסקון מארע גלוותהון. וי"ו ועלו פירשו בו אחר שעלו מן הארץ כוי"ו הן אתה קצפת ונחטא, וירד מעשות החטאת והעולה, וירם תולעים ויבאש, והדומים להם, כי המשיח לא יהיה להם לראש עד שיהיו בירושלם. ויש מפרשים ראש אחד אליהו הנביא שיעלה אותם מן הגלות: כי גדול יום יזרעאל. יום שנשבר קשתם בעמק יזרעאל גדול הוא, מאד ארך זמן גלותם ותם עונם בגלות שארך זמן רב. ואדוני אבי ז"ל פירש זמן ארוך ונדול היו זרועים בגוים ועתה אקבצם, לפיכך קרא שם ישראל יזרעאל, שהאל זרעם בגוים. ויונתן תרגם ארי רב יום כינושיהון:

3. אמרו לאחיכם עמי. פירש רב סעדיה גאון ז"ל, אומר לשבט יהודה ובנימן, אחיכם עשרת השבטים שהיו קרואים לא עמי בזמן שהיו

---

1 ג ואיתמר | 2 ש דאלקא | 3 נש וזה | ג גליות | 4 ג לא | 5 ג זהו מלך . . . ראש אחד ח' | 6 ג מן בית | 7 ש והמפרשים | ש איננו | 10 נש והבא | 11 ש ויו | שפב ועלו מן הארץ | שפ פירש | 12 ג והעולה ח' | 14 ג מהגלות | ש יום עת | 15 ג גדול . . . ישראל יזרעאל ח' | ש ומאד | ג הזמן | 17 ג יהיו | ג עתה | ג יזרעאל לישראל שהם זרועים | 18 ג כנישיהון. ש כנישתהון | 19 ג רבינו סעדיה הגאון | 20 ג בזמן שעשו ישראל.

---

1 ת ביני . . . ל על דעברו. 3 וכן פי' יפת ויעקב בן ראובן רש"י ר"י קרא ור"א מבלגנצי, ועי' פסחים פ"ח א' וילקוט פה. 5 ושמו. עי' מכלול ק' א'. 6 המשיח. וכן פי' יפת, ועי' רש"י: ת ריש חד מן בית. 7 הכונה פה אל ראב"ע. 9 עי' זבחים נ"ד ב, ושם הנרסא מכל ארצות, ועי' להלן ח' ט'. 10 תל ארי ח'. ויסקון . . . ת מן ארעה. ל מארעא. 11 הפירוש הזה הובא ביפת וביעקב בן ראובן, ועי' מנילה י"ח א', ס' הרקמה דף כ"ב, ראב"ע שמות ט"ז ט"ו, כ', אבן פרחון דף א' ב', וס' מכלול דף מ"ד א': ישעיה ס"ד ד'. 12 ויקרא ט' כ"ב: שמות ט"ז כ'. 14 אליהו. וכן כתבו יפת ויעקב בן ראובן, אולי הוא אליהו. 18 זרעם בגוים. עי' לעיל בפסוק ד' הערתי למלה מבדריא: תרגם. וכן פי' רש"י, ור"י קרא הביא התרגום ופי' יום יזרעאל כמו טיום יזרעאל, וראב"ע תפשו בדברים נכונים: ת כנישתהון.

יהודה והרג ביהודה מאה ועשרים אלף ביום אחד, גם צר על ירושלם עם רצין מלך ארם. ועליו אמר בזה המשל ותהר ותלד בן, ועל דורו נאמר קרא שמו לא עמי, כי עליו נאמר ויעש הרע בעיני ה' לא סר מחטאות ירבעם. והחכם ר' אברהם בן עזרא ז"ל פירש משל ותגמול, אחר שגלו עשרת השבטים הולידו בנים השבטים בגלותם, ושם עמדו ולא שבו לארצם על כן קראם לא עמי. וכן תרגם יונתן ודריהון דאיתגליאו לביני עממיא אישתכחו דלא הוו רחימין בעובדיהון ואוסיפו ועבדו עובדין בישין:

9. ויאמר. מבואר הוא:

ב

1. והיה מספר בני ישראל. אף על פי שעתה קרואים לא עמי, עוד יבא זמן שיהיה מספר בני ישראל כחול הים אשר לא ימד ולא יספר, לא ימד כל שכן שלא יספר, וכן אין אמת ואין חסד. ולשון מדידה ומספר נופל על החול ועל הכוכבים לא יפול אלא לשון מספר, לפיכך חלקם ירמיהו הנביא כשהמשיל בשניהם, ואמר אשר לא יספר צבא השמים ולא ימד חול הים. ואף על פי שהוא אמר זה המשל על שתי משפחות מישראל וזה הנביא אמרו על כל ישראל אין לתמוה בזה, כי בזה ובזה הוא דרך הפלגה, ואין החפץ בהם כי אם ענין רבוי: והיה במקום אשר יאמר להם לא עמי אתם. תחת אשר נאמר להם בזמן הזה לא עמי אתם לפי מעשיהם הרעים, יאמר להם, בזמן ההוא, בני אל חי, כי ישובו אל ה' והוא ישיב שבותם וירחמם. וטעם בני אל חי, כי בזמן הזה עושים עצמם בני אלהים אחרים שאינם חיים, ואפילו החיים שבהם והם המזלות אינם חיים אלא בעילת המחיה אותם, אבל הוא ית' חי מבלי סבה ועילה. ויונתן תרגם במקום כמשמעו, ויהא באתרא דאיתגליאו

ג 1 בית יהודה | ש אלף איש | 4 ש מכל חטאת ירבעם בן נבט | ג ז"ל ח' | ג משל ח' | 5 ג עשרת ח' | גש והולידו | 6 גש קרא שמם | 7 ג עובדין ח' | 8 ג ויאמר ח' | 9 ג שעתה ישראל | 10 ש הים ח' | 12 גש ומספר ח' | 13 ג הנביא ח' | ג שאמר | ג אשר ח' | 14 ג אעפ"י | 15 ג כל ח' | 16 ג ובזה ח' | 20 גש עושין עצמן (ג עצמם) בנים לאלהים | 21 גש שהם | ג חיים אלא ח' | ג חי ח'.

---

1 דברי הימים ב' כ"ח ו': ישעיה ז' א'. 3 מלכים ב' ט"ו כ"ח. 4 בכתוב נמצא סר מן חטאת. 5 עי' יפת וגם הוא הביא פירוש כזה. 9 עי' ר"י קרא. 10 ימד. עי' מכלול קכ"ט ב'. 11 להלן ד' א'. 13 ירמיה ל"ג כ"ב. 15 זרע דוד והלוים, ועי' יעקב בן ראובן. 16 דרך הפלגה. עי' להל ד' ג', ועי' רד"ק לשופטים ט' ה', י"ח א', שמואל א' א' ח', ושם ב' ה'. 17 תחת אשר. וכן פי' ר' יונה ואבן פרחון (שו' קום) יפת יעקב בן ראובן וראב"ע. 18 עי' ראב"ע ואפשר הובא ממנו. 20 עי' קידושין ל"ו א'. 21 עי' ס' הכוזרי מאמר ב' ב'. 22 כמשמעו. וכן פי' רש"י ור"א מבלגנצי: תל ויהי.

6. ותהר עוד ותלד בת. אחר שילדה בן שהוא משל לירבעם בן יואש כמו שפירשנו ילדה בת, והוא משל לזכריה בנו ולשלום בן יבש שמלך אחריו שהיו חלשים כנקבה, כי זכריה לא מלך אלא ששה חדשים ונהרג, ושלום לא מלך אלא ירח ימים ונהרג: כי לא אוסיף עוד ארחם את בית ישראל. לא אוסיף עוד שארחם, וכן אל תרבו תדברו שתדברו, ונדעה נרדפה, שנרדפה: כי נשא אשא להם. אשא האויב עליהם שיגלו אותם ויחריבו ארצם. או יהיה פירוש להם כמו אותם, וכן הרגו לאבנר כמו את אבנר, כלומר אשא אותם לארץ אויביהם. ויש לפרש כי עד עתה הייתי נושא וסולח להם שהייתי מרחם עליהם ולא אוסיף עוד. ויונתן תרגם ואוסיפו ועבדו עובדין בישין ואמר ליה קרי שומהון דלא רחימין בעובדיהון ארי לא אוסיף עוד לרחמא על בית ישראל, ברם אם יתובון משבק אישבוק להון:

7. ואת בית יהודה ארחם. שהרי עמדה מלכות יהודה אחר גלות ישראל משנת שש לחזקיהו עד שחרב הבית. והושיעם מיד סנחריב לא בחרב ובקשת ובמלחמה בסוסים ובפרשים, כי מלאך ה' הכה במחנה אשור כמו שכתוב:

8. ותגמול את לא רחמה. אמר ותגמול לפי שארכו ימי החולשה בימי זכריה ושלום, גם בימי מנחם בן גדי שמלך עשר שנים, כי בימיו בא פול מלך אשור, גם בימי פקחיה בנו שמלך שנתים, עד שעמד פקח בן רמליהו והתחזק במלוכה ומלך עשרים שנה, והתגבר על מלכות

---

1 ג עוד ח' | ג לאחר | ש שילד | 5 ג בית ח' | ג תדברו נבוה | 6 ב להם את האויב | 7 ב כמו ח' | 9 ג כי ח' | 15 ג בפרשים | 16 ג סנחריב כמו | 17 ש רחמה ותהר ותלד בן | ג החלושה | ג 18 כי בימיו ח' | 19 ג עד שמלך | 20 ג ומלך שתי שנים.

---

2 עי' ראב"ע ור"א מבלגנצי, וכבר הביא יפת המשל של בן ובת וראב"ע לקח פירושו ממנו כן נ"ל, ועי' לעיל פסוק ג' ולקמן פסוק ח', ורד"ק עצמו קנה פירושו של המשל מראב"ע, ועי' עוד יעקב בן ראובן. 3 חלשים. וכן פי' יפת ויעקב בן ראובן. 4 מלכים ב' ט"ו ח', י"ג. 5 וכן פי' ראב"ע והובא ממנו, וכן פי' ר"א מבלגנצי, ועי' ראב"ע לישעיה נ"ב ו' וס' צחות דף כ"ב ב': שמואל א' ב' נ'. 6 הושע ו' ג', ועי' שם. 7 וכן פי' ראב"ע והובא ממנו, וכמו זה פי' יפת יעקב בן ראובן ור' יונה (שו' נשא), ובס' השרשים הביא רד"ק רק הפירוש הראשון ואת התרגום: שמואל ב' ג' ל'. 9 וכן פי' רז"ל בפסחים פ"ז ב' ובילקוט פה, וכן פי' מנחם (ערך שא) יעקב בן ראובן ר"י קרא ור"א מבלגנצי, ויפת וראב"ע הביאו הפירוש אבל לא קבלו אותו, ורש"י בפסחים פי' לשון סליחה, אבל פה פי' לשון מתנה וחלק. 11 ל דבית. 13 עי' מלכים ב' י"ח י'. 14 וכן פי' רש"י ר"י קרא ראב"ע ור"א מבלגנצי: סנחריב. וכן בראב"ע, ור"א מבלגנצי פי' מיד מלכי אשור. 15 בכתוב נמצא בקשת ובחרב, וג"ל כי טעה רד"ק עצמו פה. 16 שם י"ט ל"ה. 17 רחמה. עי' מכלול דף ס"ב ב'. 18 עי' מלכים ב' ט"ו י"ז, י"ט, כ"ג. 20 שם ט"ו כ"ז.

יזרעאל על בית יהוא, שלא מלך אלא ששה חדשים ונהרג ופסקה מלכות יהוא. ולמה אמר דמי יזרעאל, הדמים ששפך ביזרעאל מבית אחאב, ואף על פי שעשה בזה הדבר הישר בעיני ה', כיון שהוא לא שמר ללכת בתורת ה' ולא סר מכל חטאות ירבעם בן נבט, נחשבו לו הדמים ששפך לדם נקי. וכן ראינו כי נענש בעשא על דמי נדב ואף על פי שהיה רשע, כמו שנאמר ועל אשר הכה אתו: והשבתי ממלכות בית ישראל. כי מעט עמדה ממלכות בית ישראל אחר כן, כי בימי הושע בן אלה גלו כולם, ובימי יהוא נאמר בימים ההם החל ה' לקצות בישראל וגו'. ויונתן תרגם הפסוק כן, ואמר ה' ליה קרי שמיה מבדריא ארי עוד צבחד כזעיר ואסעיר ית דם עם מעוותא דאשד יהוא ביזרעאל, קטלינון על דפלחו לטעוותא, תבו אף אינון למיטעי בתר ענלא בבית אל, בכן אחשביניה דם זכאי על בית יהוא ואבטל ית מלכותא מבית ישראל:

5. והיה ביום ההוא ושברתי. ביום ההוא שאפקוד על דמי יזרעאל אשבור קשת ישראל, כלומר חזקם ותקפם. וי"ו ושברתי נוספת על מה שאמר והשבתי: בעמק יזרעאל. קשתם שהיה בעמק יזרעאל, כי ראש ממלכת אפרים שומרון ויזרעאל, כי בית מלכות אחאב היה בשומרון וביזרעאל, וכן המלכים הבאים אחריו. ויונתן תרגם ויהי בעידנא ההיא ואיתבר ית תקוף עבדי קרב ישראל במישר יזרעאל:

---

1 נג ופסק | 2 ש אשר שפך | 3 ג בזה ח' | ג כיון שלא | 5 ש נדב בן ירבעם | 6 ג שאמר | ג בית ח' | 7 נש מלכות | ש בית ח' | 8 ג כי בימי. ג כן בימיו נאמר | ג קצות | 9 ג כן ח' | נג ליה ח'. ג ליקריה | ג מדרא | 10 ש צבחר בועיר | ג ואזעיר | נג דם ח' | נש עם ח' | נש דאשרי | ג בישראל | נקם לון לבעלא למעותא תבו | 11 ג דפלחו לבעלא למעווחא | ג למטעי ח' | 12 ג אשבחיניה. ש אחשביני | ג זכאין | ג ואבטל מלכות | 13 ג ההוא וגו' שאפקוד | 14 ש את קשת | ג אשבור חזקים | ג ותקפם ח' | ש ויו | ג תוספת | 15 ג ישראל | 16 ג ממלאכת | ג ממלכות | 17 ג ויזרעאל | נש ויהא | 18 ג בעמק.

---

1 מלכים ב' י"ט ח' י'. 2 שם ט' כ"א, שם י' י"א, וכן פי' יעקב בן ראובן. 3 ה ישר. עי' שם י' ל': לשון הכתוב שם י' ל"א. 4 נחשבו. והוא דעת המתרגם, וכן פי' רש"י כתרגומו, וכן פי' יפת ור"י קרא 6 מלכים א' ט"ז ז'. 7 וכן פי' ר"י קרא. 8 גלו. עי' מלכים ב' י"ז ו': שם י' ל"ב, והפסוק הובא גם ביפת פה: ת קרא . . . תל שומהון, וכן ברש"י נמצא שומהון. 9 מבדריא. וכן רש"י פי' כנגד ישראל וכן פי' תוספות בפסחים פ"ז ב'. 10 ת צבחר (אבל בהוצאה השנית ציב חד) . . . ת ית ח' . . . תל דם פלחי מעוותא . . . דקטלינון . . . לבעלא . . . אף ח' . . . ל וטעו . . . תל ענליא דבביתאל . . . זכי . . . ית ח'. 14 חזקם. וכן פי' ר"י קרא, אבל יפת ואחריו ראב"ע פי' מלכות יהוא. 17 עי' מלכים א' ט"ז כ"ם, כ"א א', מלכים ב' ג' א', שם י' ל"ו: ל ההוא . . . דישראל.

עמד וביקש רחמים על עצמו. אמר לו הקדוש ברוך הוא עד שאתה מבקש רחמים על עצמך בקש רחמים על ישראל. מיד פתח בברכות ואמר והיה מספר בני ישראל כחול הים. ויונתן תרגם הענין על דרך משל ונכון הוא פירושו, וכן תרגם הפסוק, שריות פיתגמא דה׳ בהושע ואמר ה׳ להושע, איזיל איתנבי נבואה על יתבי קרתא טעיתא דאינון מוסיפין למיחטי, ארי מיטעא יטען יתבי ארעא מבתר פולחנא דה׳:

3. וילך ויקח את גמר בת דבלים. שם זונה ידועה באותו הזמן: ותהר ותלד לו בן. אמר בן כי ירבעם בן יואש היה חזק במלכותו, כמו הזכר שהוא חזק מהנקבה, ומלך ארבעים ואחת שנה והשיב גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה. ויונתן תרגם כן, ואזל ואיתנבי עליהון ואמר דאם יתובון ישתביק להון, ואם לא כמתר עלי תאנין יתרון, ואוסיפו ועבדו עובדין בישין. פירש גמר כענין גמירא, כלומר יגמור עליהם פשעיהם וישלח עונם, ופירש דבלים מן דבלת תאנים:

4. ויאמר ה׳ אליו קרא שמו יזרעאל. זהו ירבעם בן יואש כמו שפירשנו שהיה חזק במלכותו, לפיכך אמר כי עוד מעט, כי לא פקד בימי ירבעם כי הוא הצליח במלכותו, אבל בימי זכריה בנו פקד דמי

---

1 נש לבקש | נ הקב״ה ח׳ | 2 ג רחמים ח׳ | נ ואמר ח׳ | 3 נ הענין ח׳ | 5 ג התנבא | 6 ג למחטא | נש טען | נ דירי | ש פולחן | 8 נ לו ח׳ | נ בן אמר כי | נ כמו שהוזכר הבן שהוא חזק מהאשה. ג כמו שהזכר חזק מן הנקבה שמלך | 9 ג ושמונה שנה | 10 נש כן ח׳ | נ ואזל ח׳ | ג ואתנביא | 11 ג אמר | נ כתמר. ג כמותר | נ עלי ח׳ | נג תאנים | 12 ג פירוש | נ פשעם | 15 ג שפירש | נ מעט לא | ג נפקד | 16 ג במלכותו אמר כי עוד מעט כי לא נפקד אבל | ג פקד את.

פרק ט׳ וכן בגמרא דמסכת כלה פרק שמיני וכ״ה בתלמוד דפוס הראשון, ובפירוש רד״ק שלפנינו נמצא ארבעה והיא תקנה כנוסחא התלמוד שלפנינו, ושתיהן אינן נכונות, והגר״א תיקן בכל מקום ארבעה כנוסחא המכילתא, ולא לצורך: ואתה אמרת. בילקוט הנרסא אתה אומר לי: שידע. בילקוט מו׳ בעצמו:

1 וביקש. כ״ה בילקוט אבל בתלמוד ובכת״י מינ׳ לבקש. 2 בקש. בילקוט נמצא עמוד ובקש: ישראל. בתלמוד ובכת״י מינ׳ מו׳ שגזרתי עליהם שלש גזירות בעבורך עמד ובקש רחמים ובטל גזירה והתחיל לברכן שנאמר והיה, ובילקוט הנרסא, עליהם שגזרתי שלש גזירות עמד ובקש רחמים עליהם ובטל את הגזירות והתחיל וברכן והיה: ואמר. להלן ב׳ א׳. 3 בפרק הזה דבק רש״י בדברי המתרגם כמעט מלה ומלה, והנה ר״י קרא ראב״ע ור״א מבלגנצי לא הביאו התרגום בכלל. 5 ת טעותא . . . תל יטעון דיירי. 8 עי׳ יפת ופי׳ הדור הבא אחר ירבעם, וכן אחריו פי׳ ראב״ע, וכן פי׳ ר״א מבלגנצי, ובפרק הזה דומים פירושי ראב״ע מאר לדברי יפת. 9 מלכים ב׳ י״ד כ״ג, כ״ה, ושם את גבול. 11 תל ואמר ח׳ . . . כמיתר עלי (ל עללי) תינין . . . ל ינתרון: ברש״י הנרסא, ואוסיפת למיעבד, אבל בפסוק ח׳ לקמן הביא התרגום כמו שלפנינו. 13 מלכים ב׳ כ׳ ז׳: 16 וכן פי׳ רש״י וראב״ע.

עולם בניך הם, בני בחוניך הם, בני אברהם יצחק ויעקב, גלגל עליהם רחמים. לא דיו שלא אמר כך אלא אמר לפניו, כל העולם שלך הוא העבירם באומה אחרת. אמר הקדוש ברוך הוא מה אעשה לו לזקן זה. אומר לו קח לך אשת זנונים, ואחר כך אומר לו לך שלחה מעל פניך, אם הוא יכול לשלח אף אני אשלח את ישראל. לאחר שנולדו לו ממנה שני בנים ובת אחת, אמר לו הקדוש ברוך הוא להושע, לא היה לך ללמוד ממשה רבך, שכיון שדברתי עמו פירש מן האשה, בדול עצמך ממנה. אמר לפניו רבונו של עולם יש לי בנים ממנה ואיני יכול לגרשה. אמר לו הקדוש ברוך הוא ומה אתה שאשתך זונה ובניך בני אשת זנונים כך, אני שבני ישראל בני הם בני בחוני אברהם יצחק ויעקב, והם אחד משלשה קנינים, ואתה אמרת העבירם באומה אחרת. כיון שידע שחטא

---

1 ג בניך בחוניך הם | ג ויצחק | 2 ג העולם כלו | 3 ג אמר לו | ג לו ח' | 4 שג אמר | ג לו ח'. ש לך קח | שג אמר | ג לך ח' | 5 ג הוא ח' | ב לשלחה | 6 ג לו ח' | 7 נש כיון | 8 ג לשלחה | 9 ג כך ישראל שהם בני בחונים הם בני אברהם | 11 ג אמרת לי.

---

1 בניך הם . . . הם. כ"ה בילקוט ובכת"י מינ' וכן בתלמוד שלפנינו (חנוניך), אבל בתלמוד דפוס הראשון ח' בחוניך הם בני: ויעקב. בילקוט ובכת"י מו' הם, ובתלמוד הם ח' ושם גלגל רחמיך עליהן. 2 לפניו. בתלמוד ובילקוט מו' רבונו של עולם ובכת"י מינ' ח', ושם נמצא אמר לו כך . . . אמר לו כל העולם כולו. 3 לו. ח' בתלמוד ובכת"י מינ' ובילקוט: 4 אומר. כ"ה בתלמוד ובכת"י מינ' אבל בילקוט אמר: קח לך. בתלמוד הנרסא, לך וקח אשה זונה והוליד לך בנים זנונים, וכ"ה בכת"י מינ' (ותוליד לך בני זנונים), ובילקוט הנרסא, קח לך אשה זונה ותלד לך בני זנונים: לך שלחה. בתלמוד ובכת"י מינ' לך ח' וכן ח' בילקוט, ושם נם כן ח' מעל פניך. 5 אם . . . לשלח. בילקוט הנרסא, אם הוא משלח אותה מעל פניו: ישראל. בפסחים ובילקוט מו' פה מאמרים שונים: לאחר . . . לו. בתלמוד שלפנינו לו ח' במעות, ובילקוט נמצא שילדה ובכת"י מינ' כיון שנולדו, ובכולם ח' ממנה. 6 להושע. כ"ה בתלמוד, ובילקוט הנרסא הושע ובכת"י מינ' מו' הושע. 7 בדול. כ"ה בכת"י מינ', ובתלמוד אף אתה בדול, ובילקוט בדול . . . ממנה ח'. 8 לפניו. בתלמוד נמצא לו: ואיני. כ"ה בילקוט אבל בתלמוד ובכת"י מינ' ואין אני: לגרשה. בתלמוד ובכת"י מינ' הנרסא להוציאה ולא לגרשה, ובילקוט לגרשה ולא להוציאה: 9 הקב"ה. בילקוט ח', ובכת"י מינ' ח' ומה: בני אשת. בתלמוד ובילקוט ח', ובכת"י מינ' אשת ח': זנונים. בתלמוד ובכת"י מינ' ובילקוט מו' ואין אתה יודע אם שלך הן אם של אחרים הן. 10 אני . . . אברהם. בתלמוד הנרסא, ישראל שהן בני בני בחוני בני אברהם, וכ"ה בכת"י מינ' (ושם ח' שהן), ובילקוט הנרסא, אני שישראל בני בני בחוני בני אברהם: והם. בתלמוד ובכת"י מינ' ובילקוט ח': 11 משלשה. כ"ה בכת"י מינ' ובספרי דברים פיסקא ש"ט ובילקוט פה, וכן היה בתלמוד לפני המפרש על פרקי אבות במהזור ויטרי (הוצאת ברלינר) דף ק"נ, וכ"ה בילקוט לך לך רמז ע"ד ושם נם כן ואית דאמרי חמשה, ובתלמוד שלפנינו הנרסא ארבעה וכ"ה במכילתא בשלח, ובברייתא דקנין תורה מנו חמשה וכ"ה במדר אליהו זוטא

א

1. דבר ה' אשר היה אל הושע. והנה דברי נבואתו היו דברי תוכחה לישראל ויהודה שעשו הרע בעיני ה' בימי המלכים האלה כמו שכתוב:

2. תחלת דבר ה' בהושע. מצאנו לשון דבור שהוא ענין נבואה קשור עם בי"ת השמוש כמו הרק אך במשה דבר ה' הלא גם בנו דבר, רוח ה' דבר בי, פה אל פה אדבר בו. ואפשר שתהיה מלת דבר פעל עבר, ר"ל תחלת אשר דבר ה' בהושע זה היה שאמר לו קח לך אשת זנונים, או יהיה שם, כמו והדבר אין בהם: ויאמר ה' אל הושע לך קח לך אשת זנונים. כל זה הענין היה במראה הנבואה שאמר לו שיקח אשת זנונים ולקחה והרתה וילדה ממנו שלש פעמים, וזה משל לישראל הזונים מאחרי ה', ווהו שאמר כי זנה תזנה הארץ מאחרי ה'. ופירוש וילדי זנונים, ויהיו לך ממנה ילדי זנונים כי אשת זנונים היא, כן ישראל והנולדים מהם באלה הדורות זנו מאחרי ה'. וכל זה היה במראה הנבואה לא שלקח הושע הנביא אשת זנונים, אף על פי שנמצא בדברי רז"ל שהענין כמשמעו, שאמרו ויאמר ה' אל הושע, אמר לו הקדוש ברוך הוא להושע חטאו ישראל. היה לו לומר לפניו, רבונו של

---

1 ג היה וגו'. והנה נבואותיו | 2 ג בעיני ה' ח'. ג מו' בהושע מצאנו לשון דבור שהוא ענין נבואה קשור עם בית השמוש | 6 ב אפשר | ש דבר ה' | 7 שפב לו לך קח. ג שיקח אשת | 8 ש יהיה דבר | ג לך ח' | 9 ג היה ח' | ג שאמר ה' שיקח | 10 ג שלשה | 11 ג מאחרי ה' ח' | ג מאחרי ה' ח' | 13 ג וכן | ג באלו | 14 ג הנביא ח'.

---

3 מלכים ב' יד, ט"ז, ט"ז, י"ז; דברי הימים ב' כ"ז, כ"ז, כ"ח. 4 וכן פי' ר' אליעזר מבלגנצי וכתב, בי"ת טפלה אחר דבור נבואה. 5 במדבר י"ב ב'. 6 שמואל ב' כ"ג ב'; במדבר י"ב ח': פעל. וכן פי' רז"ל בפסחים פ"ז ב' וכן פי' ר"י קרא ועי' שם, וכן פי' יפת בן עלי ויעקב בן ראובן וכן דעת ראב"ע, עי' פירושו ישעיה כ"ט א', בראשית א' א'. 7 לו קח לך. כ"ה הנרסא גם במכלול דף ג"ח ב'; 8 יהיה שם. וכן פי' ר' יונה (שרשים שו' דבר), אבן פרחון (שו' דבר) רש"י ור' אליעזר מבלגנצי, וכולם (חוץ מרש"י) הביאו הפסוק מירמיה, ובמכלול דף ג"ח ב' כתב רד"ק, לפי דעתי שגם הוא (ר"ל דבר) שם הפעל, ובדף קמ"ח ב' הביא אותו בתוך השמות, וכן בס' השרשים שו' דבר הביא אותו עם הפסוק מירמיה: ירמיה ה' י"ג. 9 בפירושו פה הלך רד"ק אחרי הרמב"ם (מורה נבוכים חלק ב' פרשה מ"ו), וכן פי' ראב"ע ענין מראה נבואה, ורש"י פי' הענין על דרך משל כדעת המתרגם, ור"י קרא פי' הענין כפשוטו ושהוא מופת ודמיון לישראל, ועי' עוד רד"ק בס' השרשים שו' חרט. 15 פסחים פ"ז א' והובא בילקוט ברש"י ובר"י קרא פה, ועי' עוד סדר אליהו זוטא פרק מ'. 16 חטאו ישראל. בתלמוד הנרסא חטאו בניך והיה: לפניו... עולם. ח' בתלמוד ובכת"י מינ' ובילקוט.

יהודה מפני שלא קבל לשון הרע, שנאמר וישלח אמציה כהן בית אל אל ירבעם מלך ישראל לאמר קשר עליך עמוס וגו, אמר חם ושלום לא אמר אותו צדיק כך, ואם אמר כך מה אעשה לו שכינה אמרה לו. ומה שהוקשה להם מפני מה זכה, לפי שלא מלך עמהם בזמן אחד אלא בזמן עוזיה ארבע עשרה שנה, כי ארבעים ואחת שנה מלך ובשנת שבע ועשרים לו מלך עוזיה, הנה לא נשארו לו משני מלכותו בזמן עוזיה כי אם ארבע עשרה שנה, ועוזיה מלך חמשים ושתים שנה. ובפירוש מלכים הארכנו בזה ותרצנו מה שקשה בזה במנין שנות המלכים האלה. ורז"ל אמרו כי עוזיה וירבעם מלכו כאחד, מכל מקום לא מלך ירבעם כי אם עם עוזיה. ואמרו רז"ל כל ששמו ושם אביו בנביאות בידוע שהוא נביא בן נביא, שמו ולא שם אביו בידוע שהוא נביא ולא בן נביא, שמו ושם עירו בידוע שהוא נביא מאותה העיר, שמו ולא שם עירו בידוע שהוא נביא מירושלם. ואמרו מי שנזכר אביו ואבי אביו הוא לגדולת אבותיו שהם גדולים ממי שנזכר אביהם לבד. ואמרו כי בארי הוא בארה אשר הגלה תגלת פלאסר והיה נשיא לראובני:

---

1 ג הכהן | 3 ש ואם אמר מה | ג אמר | 4 ג מפני שלא | נג עליהם | ג אלא . . . עוזיה ח' | 5 ג כי אם | ג ואחד | 6 ג לא מלך | 7 ש עשרי | ג עשרים ושתים | 8 נש שהוקשה במנין | 9 נש כאחת | נג עם ח' | 10 ש ואמר | ג כי כל | ג בשם | ג שהוא ח' | 11 ג ולא שם עירו | 12 ג שמו ושם | 13 נב אמרו | נש שהיו | 14 ג אבותיו | 15 ג תגלת ח' | ג והוא.

---

1 יהודה. בילקוט נמצא בית דוד: לשון הרע. כ"ה בכת"י מינ', אבל בתלמוד ובילקוט מו' על עמוס, ובכולם נמצא דכתיב: שנאמר. עמוס ז' י'. 2 אמר. כ"ה בתלמוד, ובכת"י מינ' ובילקוט מו' ליה: 3 לא אמר. כ"ה בכת"י מינ', ובתלמוד לא ח' וכן ח' בילקוט ושם שאמר: אמר כך. בתלמוד ובכת"י מינ' ובילקוט כך ח': 5 מלכים ב' י"ד כ"ג. שם ט"ו א' (עזריה הוא עוזיה), דברי הימים ב' כ"ו א', נ'. 7 מלכים ב' ט"ו ב'. 8 שם י"ד י"ז, כ"ב. ושם ט"ו א', ח', ועי' רש"י שם ט"ו א', ח'. 9 סדר עולם (הוצאת ראטנער) דף ל"ט ב' ושם הנרסא מלכו כאחת, אבל במקום הסמוך נמצא כאחד, ובמלכים ב' ט"ו א' הביא רד"ק המאמר בשם סדר עולם, וכן הובא ברש"י שם ובישעיה ו' ח'. 10 עולא במנילה ט"ו א' והובא בילקוט ריש צפניה ועי' עוד ויקרא רבה פרשה ו' ו': כל. בתלמוד מו' מקום ובכת"י מינ' ח', וכן ח' בילקוט ושם נמצא אביו מפורש: בנביאות. כ"ה בתלמוד ובכת"י מינ', ובילקוט בנביאים. 11 שמו ושם. בילקוט ובכת"י מינ' כל ששמו ושם. 12 עירו. בתלמוד ובכת"י מינ' ובילקוט מו' מפורש: נביא. כ"ה בילקוט וח' בתלמוד ובכת"י מינ': נביא. בתלמוד ובכת"י מינ' ובילקוט ח': 13 ואמרו. אפשר כיון למה שאמרו (מגילה ט"ו א'), כל שמעשיו ומעשי אבותיו סתומין ופרט לך הכתוב באחר מהם לשבח וכו', והובא בילקוט ריש צפניה. 14 עי' ויקרא רבה פרשה ו' ו' ושם ט"ו ב', ועי' פסיקתא (הוצאת באבער) דף קנ"ט ב' ורבתי דף קנ"נ ב' ודף קצ"ט ב' וילקוט פה רמז תקי"ו, והמאמר הובא ביפת בן עלי ובראב"ע פה. 15 עי' דברי הימים א' ה' ו' ושם תלנת פלנאסר.

הקדמה

דברי נביאים	במשל נשואים,	כאשר קרואים	אינם מצואים:
נבון וחכם	יתבוננו בם,	וידעו יסודם	כאשר ברואים:
בהם דברים	ארכו ובהם	קצרו רב שנים	עשר נביאים:

אמר דוד בן יוסף בן קמחי הספרדי, זה הספר המחובר משנים עשר נביאים, אמרו רז"ל כי לפי שנבואתם קטנה חברום יחד שלא יאבד כל ספר מהם מפני קטנותו, אם היה מיוחד כל אחד בעצמו. ואמרו כי נבואת הושע קדמה לנבואת ישעיה, וזהו שאמר תחלת דבר ה' בהושע. וכי בהושע דבר תחלה, והלא ממשה עליו השלום עד הושע כמה נביאים, אמר ר' יוחנן שהיה תחלה לארבעה נביאים שנתנבאו באותו הפרק, ואלו הן הושע ישעיה עמום ומיכה. ואמרו מפני מה זכה ירבעם להמנות עם מלכי

---

4 ג יוסף קמחי | ג ספרדי. ג מו' זצ"ל | ג ספר מחובר | 5 ג כי ח' | ב לפי . . . קטנה ח' | ש כל ח' | 6 ג מהם ח' | נש כל אחד מיוחד בפני עצמו (ג בעצמו) | ג ואמר | 8 ג דבר ה' | נש ממשה רבינו | 10 ג ואמרו כי | ג במלכי.

---

1 השיר הזה לא נמצא כי אם בדפוס גואדלגרא, אבל השירים לפני פירושי רד"ק לשאר נביאים האחרונים נמצאו בכל הדפוסים הישנים גם במקראות הגדולות. 4 הספרדי. וכן בתחלת פירוש רד"ק לירמיה בג מו' זצו"ל, והן הוספות המעתיק. 5 בבא בתרא י"ד ב', איידי דזוטר מירכס. 6 שם שם, פסחים פ"ז א' והובא ברש"י וברי' יוסף קרא להלן א' ב', ועי' סדר אליהו זוטא (הוצאת איש שלום) דף קפ"ז וסדר עולם (הוצאת ראפנער) דף מ' ב' הערה ד', ובילקוט פה נמצא המאמר כסנגון סדר עולם וכן הובא בר"י קרא: 7 שאמר. להלן, א' ב': וכי בהושע. כ"ה בפסחים בדפוס ושם בכת"י מינ' עם הושע, וכן בב"ב בדפוס ובכת"י מינ', אבל בכת"י ואטיקן ואקספרד בהושע. 8 עליו השלום. בפסחים ובב"ב ח', ובב"ב נמצא ועד: נביאים. כ"ה בפסחים בדפוס, ובכת"י מינ' והלא כמה נביאים היו עד הושע, ובב"ב בדפוס ובכת"י מינ' מו' היו, ושם בדפוס שלפנינו ואמרו: 9 שהיה. ח' בפסחים בדפוס וכן ח' בכת"י מינ' שם ובב"ב, אבל בב"ב בדפוס נמצא. 10 ישעיה. כ"ה בפסחים, ובב"ב וישעיה: ואמרו. פסחים פ"ז ב', והובא בילקוט ריש הושע ומלכים רמז רל"ב, וברש"י ור"י קרא להלן א' א': ירבעם. כ"ה בכת"י מינ', ובתלמוד ובילקוט מו' בן יואש.

עט סופר לר׳ דוד קמחי, ליק 1864.

ערוך ס׳ ערוך השלם לר׳ נתן ב״ר יחיאל, י״ל ע״י קאהוט, ווין 92—1878.

פסיקתא דרב כהנא הוצאת באבער, ליק 1868.

פסיקתא רבתי הוצאת איש שלום, ווינא 1880.

ס׳ צחות לר׳ אברהם בן עזרא, פיורדא 1827.

שו׳ סתם בלי שם הספר והמחבר מראה לס׳ השרשים של רד״ק.

ס׳ שירת ישראל לר׳ משה בן עזרא, ליפסיה 1924.

ר׳ שלמה בן יצחק פירוש רש״י על תנ״ך, ויניציאה 1525; פירוש על הושע בכתבי יד שונים כמו שנרשמו בעמוד הראשון ובכת״י שהובא בפירושו של פאקאק על הושע; פירוש על התורה, י״ל ע״י ברלינר, פפד״מ 1905; פירוש על התלמוד, ויניציאה 22—1520; פירוש המיוחס לרש״י על דברי הימים, ויניציאה 1517.

ר׳ שמואל בן חפני פתרוני ר׳ שמואל בן חפני לס׳ בראשית, (1) באוצר טוב, ברלין 1878; (2) הוצאת איזראילסאהן, פטרבורג 1886.

ר׳ שמואל בן מאיר פירוש רשב״ם על התורה, מהדורת ראזין, ברעסלויא 1881.

ר׳ שמואל הנגיד כתאב אלאסתנגא (שריד), י״ל ע״י קאקאווצאוו, פטרנרד 1916.

שפה ברורה לר׳ אברהם בן עזרא, פיורדא 1839.

שפת יתר לר׳ אברהם בן עזרא, פפד״מ 1843.

תוספתא הוצאת צוקערמאנדל, פאזעוואלק 1881.

תלמוד תלמוד בבלי, הוצאה ראשונה, ויניציאה 22—1520.

תלמוד ירושלמי הוצאה ראשונה, ויניציאה 24—1523.

תלמוד שלפנינו תלמוד בבלי, ווילנא 97—1895.

ר׳ תם ס׳ תשובות דונש בן לברט עם הכרעות ר׳ יעקב תם, לונדון 1855.

תנחומא (1) מדרש תנחומא הוצאת באבער, ווילנא 1885; (2) מדרש תנחומא, ווילנא 1833.

תרגום תרגום יונתן בן עוזיאל על נביאים, (1) כ״י פאריס, סימן 96; (2) כ״י בריטיש מוזיאום, סימן 187; (3) הוצאה ראשונה, ויניציאה 1517; (4) הוצאה שניה, ויניציאה 1525; (5) הוצאת לאנארד (על פי כ״י רייכלין), ליפסיה 1872; (6) בפירוש רד״ק (בכתבי יד ובדפוסים הישנים); (7) בפירוש רש״י (בכתבי יד ובהוצאה הראשונה); (8) בפירוש ר״י קרא, לובלין 1911; (9) בפירוש אברבנאל, פיזרו 1520.

תרגום שלפנינו במקראות גדולות, לובלין 1911.

תשובות תלמיד דונש ס׳ תשובות תלמיד דונש בן לברט, ווין 1870.

תשובות תלמידי מנחם חלק ראשון של ס׳ הנ״ל, ווין 1870.

כתאב אלאצול לאבי אלוליד מרואן בן גנאח [ר' יונה], אקספורד 1875.

כתאב אללמע להנ"ל, י"ל ע"י דירינבורג [באכער], פאריס 1886.

כתאב אלמסתלחק להנ"ל, י"ל ע"י דירינבורג, פאריס 1880.

כתאב אלתקריב כתאב אלתקריב ואלתסהיל להנ"ל, פאריס 1880.

לקוטי קדמוניות לשמחה פינסקער, ווין 1860.

ס' מאזנים לר' אברהם בן עזרא, אופיבאך 1791.

מדרש מדרש רבה, ווילנא 1887; בראשית רבה, הוצאת טהעאדאר, ברלין 1912 ff.; מדרשים י"ל ע"י באבער, מדרש תהלים, ווילנא 1891; מדרש משלי, ווילנא 1893; מדרש שמואל, קראקא 1893; מדרש אגדה, ווין, 1894; מדרש זוטא, ברלין 1894; מדרש איכה רבה, ווילנא 1899; מדרש תנחומא, ע' תנחומא.

מורה נבוכים ס' מורה נבוכים לר' משה בן מימון, ווארשא 1872.

מכילתא הוצאת איש שלום, ווין 1870.

ס' מכלול לר' דוד קמחי, ליק 1862.

מכלל יופי פירוש על תנ"ך לר' שלמה ן' מלך, קושטנדינה 1549.

מנחם מחברת מנחם לר' מנחם בן סרוק, לונדון 1854.

ר' מנחם בן שמעון פתרוניו לירמיה ויחזקאל, י"ל ע"י באראל, ברלין 1907.

ר' מנחם בר חלבו פתרוניו לכתבי הקדש, י"ל ע"י פאזנאנסקי, ווארשא 1904.

מנחת שי פירוש על דקדוק המלים והטעמים לר' ידידיה שלמה מנורצי, מנטובה 1744.

ר' משה בן מימון ס' המצות י"ל ע"י העליר, פיעטרקוב 1914; ס' מורה נבוכים, ווארשא 1872.

ר' משה בן עזרא ס' שירת ישראל מתרגם לעברית מאת הלפר, ליפסיה 1924.

ר' משה הכהן הוספות להעתקת ספרי ר' יהודה חיוג לר' משה הכהן בן נקטילה, (ע' ר' יהוד); כתאב אלתדכיר ואלתאנית (שריד), י"ל ע"י קאקאווצאוו, פטרנרד 1916; תרגום ערבי על ספר איוב עם ביאור ערבי, י"ל ע"י באכער, בודאפעסט 1909.

ר' משה קמחי פירוש על איוב, ברלין 1868; פירוש על משלי עזרא ונחמיה, ויניציאה 1525; ס' מהלך שבילי הדעת, פיזרו 1508.

משנה (1) הוצאה ראשונה, נאפולי 1492; (2) משנה שבבבלי, בהוצאה הראשונה של תלמוד בבלי; (3) משנה שבירושלמי, בהוצאה הראשונה של תלמוד ירושלמי; (4) משנה הוצאת לו, קאנטאבריניא 1883; משנה שלפנינו, ווילנא 09—1908.

סדר אליהו זוטא י"ל ע"י איש שלום, ווינא 1902.

סדר עולם סדר עולם רבה, הוצאת ראטנער, ווילנא 1897.

ר' סעדיה גאון ס' הגלוי (שריד) בזכרון לראשונים מחברת ה' לא' א' הרכבי, ס"ט פטרבורג 1891; תפסיר אלתוריה באלערביה, פאריס 1893; תפסיר ס' משלי ושרחה, פאריס 1894; תפסיר ס' ישעיה, פאריס 1896; תפסיר ס' איוב ושרחה, פאריס 1899; ס' האמונות והדעות, לייפציג 1864.

ספרא הוצאת ווייס, ווין 1862.

ספרי הוצאת איש שלום, ווינא 1864.

ס' עולם הקטן ס' העולם הקטן לר' יוסף ן' צדיק, ברסלא 1903.

דוד בן אברהם אגרון של דוד בן אברהם אלפאסי (קטעים ודונמאות שנדפסו בספרים שונים המובאים בהערותי).

רד"ק שלפנינו פירוש ר' דוד קמחי על נ"ך, לובלין 1911 ;פירוש בראשית, (1) בהתחיה, ברלין 1856; (2) פרעסבורג 1842; פירוש תהלים, ספר ראשון, י"ל ע"י Schiller-Szinessy, קאנטאבריגיא 1883.

דונש תשובות דונש בן לברט (1) על מנחם, לונדון 1855; (2) על ר' סעדיה גאון, ברסלא 1866.

דפוס פאריס תרי עשר עם פירוש רד"ק, פאריס 1539.

ר' האיי פירוש המיוחס לרב האיי גאון על סדר טהרות.

ס' האמונות והדעות לר' סעדיה גאון, לייפציג 1864.

ס' הגלוי לר' יוסף קמחי, י"ל ע"י מאתיאוס, ברלין 1887.

ס' הכוזרי לר' יהודה הלוי, הוצאת ציפרינוביץ, ווארשא 1911.

המפרש הקראי פירוש הושע למפרש קראי בלתי נודע שמו, (JQR., NS., XII, 479—503).

המתרגם תרגום יונתן בן עוזיאל על נביאים, (עי' תרגום).

ס' הרקמה לר' יונה בן גנאח, פפד"מ 1856.

ס' השרשים (1) בלי שם המחבר הכונה אל ס' השרשים של רד"ק, ברלין 1847.

ס' השרשים (2) ס' השרשים לר' יונה בן גנאח, י"ל ע"י באכער, ברלין 1896.

ס' זכרון לר' יוסף קמחי, י"ל ע"י באכער, ברלין 1888.

ס' חובות הלבבות לר' בחיי בן פקודה, ווארשא 1871.

ס' חוקה פירוש ר' יוסף קמחי על משלי, ברעסלוי 1868.

ר' חננאל פירוש ר' חננאל על התלמוד.

ר' יהודה ספרי דקדוק לר' יהודה הנקרא חיוג, (1) במקורם הערבי, י"ל ע"י יאסטראוו, ליידען 1897; (2) העתקת ר' משה הכהן, י"ל ע"י נוט, לונדון 1870; (3) העתקת ראב"ע, י"ל ע"י דוקעס, שטוטגארט 1844; כתאב אלנתף (שריד), י"ל ע"י קאקאוואו, פטרנרד 1916.

ר' יהודה הלוי ס' הכוזרי לר' יהודה הלוי, ווארשא 1911.

ר' יונה עי' ס' הרקמה, ס' השרשים, כתאב אלאצול, כתאב אללמע, כתאב אלמסתלחק וכתאב אלתקריב לר' יונה בן גנאח.

ר' יוסף קמחי פירוש על איוב, ברלין 1868; פירוש על משלי, ברעסלוי 1868; ס' זכרון, ברלין 1888; ס' הגלוי, ברלין 1887.

יעקב בן ראובן פירוש על תרי עשר ליעקב בן ראובן הקראי, נוזלווא 1834.

ילקוט ילקוט שמעוני, הוצאה ראשונה, שאלוניקי 26—1521.

יפת שריד מפירוש על הושע ליפת בן עלי בהעתקה עברית, י"ל ע"י Töttermann, ליפסיה 1880.

ס' כד הקמח לר' בחיי בן אשר, הוצאת בריים, לבוב 1880.

כת"י מינ' תלמוד בבלי, כתב יד מינכען, סימן 95, הוצאת שטארק.

כת"י של פאקאק כתב יד רד"ק על הושע שנזכר בפירושו של פאקאק על הושע, אקספורד 1685.

מפתח המקורות העברים

כבר דברתי במבוא האנגלי אודות המדקדקים והספרים המובאים בהערותי, אבל לתועלת הקוראים שאינם מבינים אנגלית אני מעיר עליהם פה בדרך קצרה. בכלל יש לי להעיר שכל ספרי המדקדקים והמפרשים אשר קדמו לרד"ק ושכבר נדפסו ויצאו לאור עולם היו לנגד עיני, וחפשתי אחרי פירושיהם והשויתי את ביאוריהם עם דברי מחברנו על כל פסוק ופסוק ובכל שורה ושורה, וההשואות האלו הבאתי בהערותי, ומה שנוגע אל המסקנות שהגעתי אליהן דרך מחקרי הרחבתי לדבר במבוא האנגלי ושם ימצאם הקורא. וגם זאת עשיתי כדי לבאר דברי רבינו ביתר באור, ציינתי את כל המקומות בס' מכלול וכן כל המקומות בכל ספרי ר' יונה בן גנאח שבהם הובאו באורים או ענינים הנוגעים לספר הושע, מלבד הרבה ציונים אל ס' השרשים של רד"ק ופירושיו. נוסף על אלו השויתי את מאמרי חז"ל המובאים ברד"ק עם הילקוט ועם מקורותיהם בתלמוד או במדרשים, ואת השנויים הכאתי בהערותי. גם תקנתי כמה שגיאות בפירוש רש"י מתוך כתבי יד, ועוד נוסף על כל אלו השויתי את הנוסחאות של התרגום המובאות ברד"ק עם כתבי יד והדפוסים הראשונים ועם הנוסחאות ברש"י ר"י קרא ובאברבנאל. במשך עבודתי השתמשתי בהוצאות הראשונות (מלבד פירוש אברבנאל על נביאים אחרונים) או בהוצאות מדויקות ומדעיות.

בסוף הספר ימצא הקורא שתי הוספות, ובקשתי שיתקן הקורא את הטעיות וימלא את התקונים שימצא בהוספה הראשונה, וכאשר יקרא בספר, יעיין גם כן בכל דף ודף בהוספה השניה, כי הכנסתי בה מלואים לכל עמוד שבספר.

אבן בלעם פירוש ישעיה לר' יהודה בן בלעם, פארים 1892; פירושים לבמדבר ודברים במחברתו של פוכס Studien über ibn Bal'am, ברלין 1893; פירוש יהושע, פפד"מ 1903; פירוש שופטים, פפד"מ 1906; פירוש ירמיה, קיוב 1909; פירוש תרי עשר, JQR., NS., XV., 1—53; שלשה ספרים קטנים בדקדוק לשון עבר, י"ל ע"י קאקאווצאוו, פטרגרד 1916, ובהערותי בנוף הספר השתמשתי בהוצאות הראשונות של שלשת הספרים האלה כמו שציינתי שם.

אבן ברון כתאב אלמואזנה לאבי אברהים יצחק בן ברון הספרדי, ס"ט פטרסבורג 1890; איזה לקוטים חדשים, י"ל ע"י קאקאווצאוו, פטרגרד 1916.

אבן פרחון מחברת הערוך לר' שלמה ן' פרחון, פרעסבורג 1844.

אברבנאל פירוש על נביאים אחרונים לדון יצחק אברבנאל, פיזרו 1520.

ר' אברהם בן עזרא פירוש על תנ"ך, הוצאה ראשונה, ויניציאה 1525; פירוש על ישעיה, י"ל ע"י פריעדלאנדער, לונדון 1877; ספריו בדקדוק, ע"י למטה.

אברהם הבבלי ספר דקדוק מיוחס לאברהם הבבלי, (Journal Asiatique, 1863, ii, 195 ff.).

ר' אליהו המדקדק נמוקים שהוסיף על ס' השרשים לרד"ק, ברלין 1847.

ר' אליעזר מבלגנצי פירוש על תרי עשר, ווארשא 1910.

אלמסתלחק ע' כתאב אלמסתלחק.

בן קריש רסאלה לר' יהודה בן קריש, פארים 1857.

ר' גרשום פירוש ר' גרשום על התלמוד.

לוח הסימנים וראשי תיבות

א פירוש אברבנאל, פיזרו 1520.
ב פירוש רד״ק, חוצאת בומברגי, ויניציאה 1517.
ג פירוש רד״ק, גואדלנרא [ואדי אלהינארה] 1482.
ד פירוש רד״ק, כ״י אדלר סימן 325 בביהמ״ד לרבנים בנויארק.
ה פירוש רד״ק על הפטרות, כ״י בביה״מד לרבנים בנויארק.
ז פירוש רד״ק, כ״י בריטיש מוזיאום סימן 203.
ח פירוש רד״ק על הפטרות, כ״י בריטיש מוזיאום סימן 234.
ט פירוש רד״ק, כ״י ברלין סימן 28.
ל תרגום, הוצאת לאנארד, ליפסיה 1872.
נ פירוש רד״ק, כ״י בבית המדרש לרבנים בנויארק.
ס פירוש רד״ק, דפוס ספרדי ישן.
ע פירוש ראב״ע, כ״י בריטיש מוזיאום סימן 237.
פ פירוש רד״ק פיזרו 1515.
צ פירוש רד״ק, כ״י פאריס סימן 206.
ק פירוש רד״ק, כ״י פאריס סימן 196.
ר פירוש רש״י, ויניציאה 1525.
ר2 פירוש רש״י, כ״י ברלין סימן 140.
ר3 פירוש רש״י, כ״י פאריס סימן 161.
ר4 פירוש רש״י, כ״י פאריס סימן 154.
ר5 פירוש רש״י, כ״י בריטיש מוזיאום סימן 187.
ש פירוש רד״ק, שונצינו 1486.
ת תרגום, הוצאה ראשונה, ויניציאה 1517.
ת2 תרגום, הוצאה שניה, ויניציאה 1525.
ת3 תרגום, כ״י פאריס סימן 96.
ת4 תרגום, כ״י בריטיש מוזיאום סימן 187.

הקר׳	המפרש הקראי.	צ״ל	צריך להיות.
הרק׳	ספר הרקמה.	ר״א	רבי אליעזר.
יב״ר	יעקב בן ראובן.	ר״י	רבי יוסף.
כ״י, כת״י	כתב יד.	ר״ל	רוצה לומר.
מינ׳	מינכען.	רס״ג	רב סעדיה גאון.

Printed by Offizin Haag-Drugulin A-G., Leipzig, Germany

פירוש רד"ק על הושע

הוגה ונערך

על פי שמונה כתבי יד והדפוסים הראשונים

עם חלופי נוסחאות ומראה מקומות ומבוא

ועוד נוספו

שנויי נוסחאות לתרגום ולדברי רז"ל המובאים בפירושו

וציוני המקורות

ששאב מהם הרב המפרש

מאת

צבי הירש כהן

נו יארק תרפ"ט

DATE DUE

JUN 15 1993

GAYLORD

PRINTED IN U.S.A.

BS1565 .K49
The commentary of David Kimchi on Hosea
Princeton Theological Seminary-Speer Library
1 1012 00081 1044